PAUL IMBERT

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA Yenileşme Hareketleri

TÜRKİYE'NİN MESELELERİ

ENGIN YAYINCILIK

TÜRKÇESİ: Adnan Cemgil

PAUL IMBERT

LA RÉNOVATION

DE

L'EMPIRE OTTOMAN

AFFAIRES DE TURQUIE

•

(Avec deux Cartes hors texte.)

•

PARIS

LIBRAIRIE ACADÉMIQUE

PERRIN ET Cie, LIBRAIRES - ÉDITEURS

35, QUAI DES GRANDS - AUGUSTINS, 35

1909

Tous droits de traduction et de reproduction réservés pour tous pays.

PAUL IMBERT

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA Yenileşme Hareketleri

●

TÜRKİYE'NİN MESELELERİ

Türkçesi:
Adnan Cemgil

ENGIN
YAYINCILIK

İstiklal Caddesi, Ayhan Işık Sokak No: 11-2 Deniz Ap.
Beyoğlu- İstanbul. Tel: 251 52 89 - 612 05 53

ARAŞTIRMA, İNCELEME DİZİSİ:

ISBN 975-379-173-9

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YENİLEŞME HAREKETLERİ (Türkiye'nin Meseleleri).

Yazan: Paul Imbert. Orijinal Adı: La Rénovation de L'Empire Ottoman (Affaires de Turquie), Paris, Dizgi/Baskı: ENGİN Matbaacılık Sanayi ve Ticaret. Ltd. Şti. Topkapı-İstanbul. Tel: 612 05 53

Allah ve Halife, dünyanın en iyi halklarından biri olan müthiş bir güç ve anavatan ya da islam ve iman sözkonusu olduğunda savaş alanında yüce kahramanlıklar gösterebilen dindar ve düşünceli Türk halkını korusun ve esirgesin.

(Pierre LOTI, Les Désenchantées)

ÖNSÖZ

•

OSMANLI'LARDA UYANIŞ

Doğu sorunu, önüne geçilmez biçimde yeniden ortaya çıkmış bulunmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl bu sarsıntılı olaylarla noktalanmıştı; yirminci yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için kesin sonuç verebilecek bir krizle başladı. Lamartine, ElisÉe Reclus ve daha nicelerinin yaradılışındaki meziyetleri, derin erdemlerini övdükleri hayranlık uyandıran Türk halkının geleceğini de etkileyecek bir durumdu bu.

24 Temmuz 1908'de, gerçekten eşine az rastlanır bir suskunluk ve rahatlık içinde meydana gelen rejim değişikliği, Türkiye'de olup bitenleri az çok dikkatle izleyenleri hiç de şaşırtmadı. Doğuya yaptığımız geziler sırasında bugün meydana gelen yenileşme hareketlerinin belirtilerini yerinde saptamıştık. En kılı kırk yaran gözlemcilerle birlikte, batıda pek sezilmeyen, ama kısa bir sürede dünyayı şaşırtacak hızlı ilerlemeleri farketmiştik.

Türk ırkının uyanışı! Bunun böylesine yakın olduğuna kim inanırdı? Herkes, Türkleri edilgin, yazgısına boyun eğmiş, mutlakiyetçi rejimin uzun yıllardan beri süren baskısı altında uyuşmuş kaderini eline alma gücünden yoksun sanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı bile birçok diplomatı derinden derine düşündüren bir sorundu. Kimileri de, daha son zamanlarda, onbeşinci yüzyılın ortasında Bayezit'lerin,

Mehmet'lerin kılıç gücüyle kurdukları bir devletin yaşamını sürdürmesini bir anormallik olarak düşünüyorlardı. Birkaç milyon Türk, enerjisi, akla durgunluk veren askerlik becerileriyle uzun süre, İslâm dininin itibarını ayakta tuttu. Ama Osmanoğulları'nın yıldızı daha sonra sönmeye başladı. Fetih yolundaki olağanüstü atılım gittikçe zayıfladı, yerini gerilemeye bıraktı. Artık çöküntü başlamıştı. İmparatorluk topraklarını yitiriyor, hareketsizliğe, durgunluğa gömülüyordu. Ülkenin içinde bölünme, gerileme, istibdat, yoksulluk, manevi güçsüzlük, dışta başarısızlıklar, eziklikler almış yürümüş, yabancı boyunduruğunu sarsacak güç kalmamıştı. En karanlık önsezileri haklı gösterecek bir çöküntü görünümü oluşturmaktaydı bütün bunlar!

Ama işte birden hiç umulmadık bir olay: «Hasta adam» içine gömüldüğü uyuşukluktan silkinip çıkıyor; Türkiye kendi gücüyle kalkınacağını duyuruyor. Batı bu sıçramayı biraz birden bire olmuş gibi görüyor belki: ama sanıldığı kadar önceden belli olmamış değildi bu. Yıllar öncesinden beri canlanma belirtileri başlamış, düşünsel ve manevi olduğu kadar ekonomik alanda da güçlü bir çaba harcamaya girişilmişti. Anadolu, Lübnan, Hicaz demiryolları gibi büyük demiryollarının yapılması, ilk, orta, yüksek okullarla meslek okullarının açılmasıyla öğretimin yoğun olarak yaygınlaştırılması, Abdülhamit'in padişahlık dönemini simgeleyen reformlar, yeniden canlanma olanağını sağlamış bulunmaktaydı.

Yalnız İmparatorluğun yenileşmesinin kökenini değil ögelerini, eski girişimlerin başarısızlık nedenlerini, bu günkü başarı olasılıklarını kavramak için bu reformların incelenmesi gerekir. Bağdat olayı uluslararası rekabetlerin iç yüzünü açığa çıkarmaktadır. Balkan demiryolları Yeni Pazar (Novi-Bazar) olayından ve Rumeli demiryolları krizinden beri güncelliğin ilk planında yer almış bulunmaktadır. Hicaz hattı, Osmanlı halkının yaratıcı gücüne parlak bir kanıt vermiştir. Kapitülasyonlar ve Fransa'nın Doğu'daki himaye yönetimi (Protectorat), müslüman olmayanların İmparatorluk içindeki ko-

şullarına ve Bab-ı Âli'nin Avrupa devletleriyle olan ilişkilerine bağlıdır. Tanzimat ve reformlar tarihi, dünün istibdatından 1908 Temmuz ve 1909 Nisan Meşrutiyet günlerindeki zafere ulaşmak için geçirilen evreleri göstermektedir.

Hem Türkiye, hem Avrupa yeni rejimin kuruluşunu önceden sezinlemiş olmalıydı. Artık, Mahmut ve Abdülmecit'in, iyi niyetli fakat vakitsiz girişimleri geride kaldı. Ülke uzun süreden beri reformlara hazırlandı. Otuz yıldır sessizce gelişmekteydi; kararlıkla ilerleme yoluna girdi.

Kimse, Osmanlı halkının başta gelen bağlaşığı (müttefiki) iyi günde de, kötü günde de sadık dostu Fransa kadar bundan sevinç duyamaz. Uzlaşma ve özgürlük, ırkların ve dinlerin eşitliği, adalet ve kardeşlik gibi büyük ve sihirli sözler bize Fransız devriminin ilkelerini anımsatıyor. Genç Türkiye'nin devlet adamlarını coşkunca bir solukla harekete geçiren, onun ruhudur. Daha iktidara gelir gelmez bu yeni yöneticiler, yurtseverliklerini en çetin bir sınavdan geçiren çok ağır dış karmaşıklıklara karşı koymak zorunda kaldılar. Savaştan kaçınmak için kahramanca bir bilgelik gösterdiler: Ilımlı tutumlarını tüm Avrupa alkışladı.

Ülke içinde daha güç bir uğraş bekliyordu yeni Osmanlı yöneticilerini: müslümanlarla hristiyanlar arasında olduğu gibi, hristiyanların kendi aralarında da uzlaşmayı sağlamak; işte temel sorun buydu. Bu sorunun çözümü Osmanlı reformcularını ikiye böldü. Merkezciliğe tutkun, Batı'nın parlamento yöntemlerini benimsemiş olanlar ırkların hukuksal ve dinsel eşitlik içinde kaynaşmasını tasarlıyorlardı; merkezleşmeden uzak bir örgütlenmeden yana olanlar ise, etnik gruplara ve ayrı ayrı mezheplerden olanlara yerel özgürlükler ve yönetim güvencesi verme eğilimindeydiler. Bu iki eğilimin çatışmasından yeni rejimin karşılaştığı ilk anlaşmazlıklar doğdu, reformcu hareketin kesin başarısı bunların uzlaştırılmasına bağlı. Abdülhamit'in tahttan indirilip V. Mehmet'in (Reşat) çıkarılmasına yol açan karışıklıkların üstünde çokça durul-

du; ülkenin barış içinde yeniden kurulması bütün Jöntürklerin (Jeunes Turcs) verimli birliğini gerektirmektedir.

Fransa, onların giriştikleri çabanın büyüklüğünü ve çetinliğini bilmiyor değil. Jöntürkler eski Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileştirme yolundaki çabalarını derin bir sevecenlikle izliyor. Dostumuz Türklerle bizim aramızda çok güçlü yakınlıklar var. Gerçekten bir çıkar dayanışması var. Avrupa'nın bugünkü durumunda Napoleon'un Sultan Selim'in (III. Selim olmalı - ç.) elçisine söylediği şu söz her zamankinden daha çok doğru gözükmektedir: «Osmanlılar'ın her mutluluk ya da mutsuzluğu, Fransa için de mutluluk ya da mutsuzluk olacaktır.»

25 Mayıs 1909

ÇEVİRMENİN NOTU

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü ve parçalanış dönemine ilişkin araştırmalar gittikçe önem kazanmaktadır. Bu yoldaki çalışmalara zorunlu bir nitelik kazandıran, yalnızca bilimsel bir kaygı değil.

İmparatorluğun yıkılışından sonra kurulan Yeni Türki-'nin bir çok sorununun kökenine gidebilmek, bunları tarihsel süreç içinde anlayabilmek için adı geçen dönemin irdelenmesi gerekiyor.

Paul Imbert bu kitabında, İmparatorluğa «Hasta adam» sıfatının yakıştırıldığı dönemi ele almıştır. Yapıtın en ilginç yanı, topraklarına el koyabilmek, hiç olmazsa yarı sömürgeleştirmek amacıyla demiryolları imtiyazları koparabilmek için sömürgeci batı devletlerinin - Çarlık Rusyası da içinde olmak üzere - giriştikleri çetin rekabeti, çevirdikleri manevraları açığa vuran bölümleridir.

Türkiye'ye geldiği anlaşılan yazarın İmparatorluğun son dönemindeki toplumsal, siyasal ilişkileri yakından izlediğini görüyoruz. Paul Imbert, gözlemlerini, incelemesinin sonuçlarını sergilerken Türkiye'ye ve Türk'lere duyduğu sempatiyi de dile getiriyor. Ne var ki bu duygusunu genelleştirerek, kendi ülkesinin, Fransa'nın da Osmanlı İmparatorluğuna çıkar düşüncesinden uzak bir dostlukla bağlı olduğunu ileri sürerken gerçeği yansıttığı söylenemez. Kaldı ki, kitabının çeşitli bölümlerinde, Fransa'nın da İmparatorluğun mirasına konma yarışında öteki devletlerden geri kalmadığını vurgulamıştır.

Fransa'nın dostluğuna kanıt olarak Napoléon'un bir sözünü anımsatması bu bakımdan yerinde olmamıştır: Suriye seferinde 12 bin tutsak Türk askerini boğazlatmış olan Napoleon Bonaparte'ın bu «özdeyişi» ancak diplomatik bir formül olarak yorumlanabilir.

Bu noktaya değindikten sonra, tarihimizin adı geçen dönemi üzerinde düşünenlerin, araştırma yapanların Paul Imbert'in yapıtından yararlı bilgiler edineceklerini söylemeliyiz.

A.C.

I

DEMİRYOLLARI POLİTİKASI

Tuna, İstanbul Boğazı, Kızıldeniz, Basra Körfezi arasında ulaşım kolaylığı sağlayan yollar yapmak, her dönemde, Osmanlı Padişahları için büyük bir zorunluluk olmuştu. Büyük Fatih Sultan Mehmet, o düşlere giren mücevheri, iki kıta ile iki denizin birleşim noktasında, iki kehribarlı ve iki zümrütlü bir yüzüğü andıran eşsiz kenti aldığından beri, yani Osmanlı Türkleri Avrupa toprağına ayak bastıkları gündenberi ataları Ertuğrul ile Osman'ın XII. yüzyılda çadırlarını kurdukları Anadolu yarımadasında egemenliklerini sürdürmek padişahların sürekli kaygısı idi. Çoğu kez batıya doğru yürüyüşlerini yarıda bırakarak Selçuklu'ların egemenliğindeki Asya topraklarına döndükleri ve yeni istilâcılara karşı koydukları olmuştur. Belgrad ya da Budapeşte'den son hızla Kafkasya'ya Kızıldeniz'e, İran ya da Arabistan sınırına koşmak gereğini duyuyorlardı. Egemen oldukları İstanbul'dan sık sık Bağdat'a seferler düzenlemişlerdi.

Bunun nedeni de İmparatorluğun az zamanda çok büyük boyutlara ulaşmasıydı. İslâm dininin yenilmez savunucusu yiğit askerler olan Türkler, egemen oldukları toprakları durmadan genişletmekteydiler. Yavuz Selim, Kürdistan'ı, Irak'ı, Suriye'yi, Mısır'ı, Yemen'i ve Mısır'a bağlı olan Hicaz'ı aldı. Bir Arap şairi: «Kısa sürede büyük işler başardı ve çelenklerinin gölgesi dünyayı kapladı,» demişti. Granada'daki son Berberî kralı yazdığı acıklı bir şiirle Selim'e «İki kıtanın ve iki denizin sultanı» diye yalvarıyordu. Hiç de dalkavukça bir söz değildi bu, çünkü gümüş aylı kır-

mızı sancak çoktan üç kıta ve dört deniz üstünde dalgalanıyordu.

Beşinci Karl'ın (Charles - Quint) düşmanı olan Kanuni Sultan Süleyman, Tuna'dan Basra Körfezi'ne, Fırat'tan Atlas denizine kadar egemendi. Bugün de, bunca değişmelerden sonra İstanbul'daki Padişah Avrupa, Asya ve Afrika'da hükümdarlığını sürdürüyor. Rumeli, Anadolu ve Trablus'un bu mutlak hükümdarı, Bulgar prensini değilse bile, Arabistan emirlerini ve Mısır hidivini kendi buyruğunda görüyor. Bu geniş imparatorluk, bu ulu ağaç, dallarının altında minareleri, kubbeleri, dikilitaş ve ehramları barındırmaktadır.

Ama böyle bir devletin yapısındaki sakatlık hemen göze çarpmıyor mu? Zayıflığının başlıca nedeni böylesine yaygın oluşudur. Artık türdeş (mütecanis) bir kitle sözkonusu değil, tersine İmparatorluğun sınırları içinde bölme oluşturan engellerle birbirinden ayrılan, ayrık bölgeler bulunmaktadır. Rodop, Makedonya'yı Trakya'dan ayırıyor; Toroslar, Küçük Asya yaylasının önünü kapıyor, doğudan Anti-Toroslar da Klikya'nın yukarı otlaklarına set çekiyor; sonra Ermenilerin ve Kürtlerin yaşadıkları eski uygarlıkların beşiği olan yerler, sınırları belirsiz Suriye ve Filistin; eskiden çok refah içinde olan Mezopotamya ve Arabistan çölü. Hiç bir yerde doğal sınır yok; ne Tunus, ne Balkan ne de Kafkasya'da. Her yerde birbiriyle bütünleşmiş bölgeleri gelişi güzel bölen, hiç bir kurala uymadan çizilen sınırlar. Bunlar da istilâya elverişli açık yollar oluşturmakta: bir yanda Türklerden hemen hemen koparılan Balkan yarımadasının anahtarı Mésie(*) yaylası, öte yanda Rusların öteden beri göz diktiği talihsiz Gürcistan.

Sonra bu bölünmüş, doğal sınırlardan yoksun, ama etnik güçlerin kavşağındaki topraklarda çok acaip bir ırklar, diller, dinler karması çoğu kez birbirlerinden ayırdedilemez.

(*) Mésie: Günümüzde Bulgaristan'ın bulunduğu bölgenin eski adı. (yayıncının notu)

Moğollar, Türkler, Türkmenler, Tatarlar ve Kırgızlar, Aryenler, Rumlar, Arnavutlar, Kürtler, Ermeniler, Kutza-Valaklar (Koutza-Valaques), Bulgar ve Sırp Slavları, Araplar, Yahudiler, Çingeneler, Çerkesler; her mezhepten hıristiyanlar, Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Katolikler ve Protestanlar, patriklere bağlı Sırplar, ekzarkist Bulgarlar, maruni Suriyeliler, katolik ya da nasturi Keldanilerden oluşan bir halk. Birbirinden böylesine ayrık elemanlar arasında Osmanlı egemenliğinden başka bir bağ yoktu. Türkler, yendikleri halkları özümlemezlerdi. Askerlikteki yetenekleriyle övünen, boyun eğdirdikleri yenikleri son derecede küçük gören Türkler, bunları ne özellikleri içinde canlandırıyor ne de kendi içinde eritiyor, yanıbaşında düşkünce yaşamaya bırakıyordu. II. Mehmet (Fatih) İstanbul'a girer girmez Osmanlı İstanbul'un yanısıra yeniden bir Fener Bizansı kurdu: bugün de İmparatorluk'daki hıristiyanlar ayrı cemaatler, «ulus»lar halinde örgütlenmişlerdir.

Yeni toprakları fethedenlerle, bunlara boyun eğenler arasında kaynaşma olmamıştı; ne var ki bu halkların arasında da yoktu bu. Rumlarla Bulgarlar, Kürtlerle Ermeniler derin çekişmelerle ayrılıyorlardı birbirlerinden. Bunlar arasındaki çatışmalar her gün Makedonya'yı ve Sason'u(*) kana bulamamaktaydı. Ama tümünü baskı altında tutan Türkler, bunları kendi egemenliğine de bağlayabilmiş değildi. Anadolu yaylasının dışında, geniş İmparatorluğundan eğreti olarak yerleşti; hiç bir yerde fetihlerini özümleme (assimilation) ile tamamlamadı.

Oysa, yüzyıldır milliyetlerin uyanışına tanık olunmaktadır. Bir vakitler, boyun eğdirilmiş, diz çöktürülmüş halklar yavaş yavaş dillerini, geleneklerini, tarihlerini, yurtseverliklerini öğrendiler. Yüce anılar uğruna Avrupa Yunanistan'ı

(*) Bulgarların iç çekişmeleri Makedonya'yı, Kürt ve Ermenilerin çekişmeleri ise Sason (Bitlis civarı)'u kana buluyordu. (Yayıncının notu)

kurtardı; daha sonra yeni Balkan devletleri oluştu; bunlardaki güçlü cansuyu hâlâ boyunduruk altındaki kardeşlerin umudunu pekiştirdi. Bu yeni özleyişler, yalnız Yunanlılarda, Avrupa Romenlerinde değil dünyanın her yanına dağılmış bulunan Ermeniler, Suriyeliler ve esrarlı yarımada Arapları, İngiliz yönetimindeki Mısır fellahları arasında da doğdu.

Ulusal duygunun bu genel atılımı karşısında Türkler kayıtsız kalamadılar. Makedonya, Ermenistan ve Yemen gibi karışıklık odaklarının birbiri ardınca, çoğu kez eşzaman olarak çabalarını arttırma istekleri bu ayrışık İmparatorlukta otoritelerini sürdürmek için, Osmanlı yöneticileri İstanbul'u, burada da Yıldız Sarayı'nı, daha dün, koca imparatorluğun beyni ve yüreği yapan aşırı bir merkeziyetçiliği benimsediler. Yönetimin bütün ipleri buraya bağlıydı, en uzak bölgeler için bile az çok önemli olan bütün önlemler burada alınırdı, Türkiye'nin siyasal yaşamı burada yoğunlaşmıştı. Böyle olunca padişahın iradesi çabucak iletilmeli ve buna harfi harfine uyulmalıydı. Dudaklarından dökülen hiç bir buyruk boşa gitmemeliydi. Onun her zaman İmparatorluğun en güçlü kişisi olması gerekirdi. Türkler, her yerde azınlıkta olduklarından, karışıklıkların baş gösterdiği yere çabucak çullanabilmeli, burada düzeni yeniden kurduktan sonra hemen yeni tehlikeleri önlemeye gitmeliydi. Elverişli ve hızlı ulaşım araçları, yollar, demiryolları, işte bunun için padişahın bu halklar üzerindeki otoritesinin, temelli bir etkeni, zorunlu bir aracıydı.

Aynı zamanda bu, onun dış güvenliğinin en önemli koşuluydu. Bulgar, Edirne'den birkaç saat ötede manevra yapıyor, Rus, Erzurum'a bir günlük uzaklıkta bulunuyor. Avusturyalı Selânik'e göz dikmiş, Yunanlı Makedonya'da dümenler çevirmekte. Türkiye'ye her yanda, sınırları bekleyen birlikler gerekliydi: geride, ordunun büyük verimli ovalarda yığınak yapmış olan büyük bölümü, duruma göre, şu ya da bu harekât alanına gönderilecekti. Bundan da, örne-

ğin Makedonya'yı Trakya'ya, Mezopotamya'yı Pont'a(*) bağlayan çevre ulaşım ağını gerçekleştirmek zorunluluğu doğuruyordu. Bundan başka ihtiyatların gidişini de güvence altına almak gerekliydi. Osmanlı yayılışının merkezi olan Anadolu yaylası orduların asker deposuydu. Burası, seferberlik planlarına göre, Karadeniz'e koşut dilimlere ayrıldığından savaşta ilk saldırı birliklerini oluşturan redif taburlarını sağlayacaktı. Bu dilimlerin her birine, beslediği orduyla bağıntılı bulundurmak üzere iletişim hatları gerekliydi. Kısacası, birbirine gereği gibi bağlanmış bir ulaşım yolları ağı Türkiye için, en başta gelen stratejik bir zorunluluktu. Bu da, İmparatorluk için, yakın bir savaşta ölüm kalım sorunu olabilirdi.

Bu iki açının büyük önemini, Abdülhamit, ince zekâsıyla kavramakta gecikmedi. Bir demiryolu politikası olmalıydı; vardı da. Otuz yıl boyunca, metodlu bir demiryolu döşeme ve işletme planını başarı ile uyguladı. Şurası ilginçtir ki, bu girişim İstanbul'dan gelmemişti. Tutucu ve kaderci olan Türkler, Peygamberin öngörmediği değişiklikleri pek sevmezler. Elindekini olduğu gibi tutar, yenilemezler. Avrupalılar, kazançlı yatırım alanları ve ticaret pazarları peşinde koşan, yeni ülkelere el atmak ve işletmek arayışındaki Avrupa sermayecileri, Türkiye'ye başvurup demiryolu imtiyazları istediler. Balkan yarımadasından, büyük hatlar geçiyordu; her yandan bu bölgede yapılacak yeni hatların inceleme projeleri geliyordu. Asya'da tamamiyle Türklerin yapmış olduğu Hicaz hattı Medine'ye varmıştı; bu hat Şam'ı Mekke'ye bağlayacaktı. Ama bütün bu girişimler arasında en önemlisi, bugün en çok tartışmalara yol açan İstanbul Boğazını, Basra Körfezi'ne bağlayacak olanıdır: bu da daha yeni başlamış olan ve şimdiden efsaneleşen Bağdat hattıdır.

(*) Anadolu'nun kuzey doğusunda M.Ö. IV. yy.da kurulan eski bir krallık. M.S. 63'de Roma İmparatorluğu'na katıldı. (Yayıncının notu)

II

BAĞDAT DEMİRYOLU(*)

Avrupa'yı hızlı bir ulaşım yoluyla Hint denizlerine bağlama düşüncesi, Asya'nın Türklerin elindeki bölümünün, Balkan yarımadasından sonra, büyük Avrupa Devletleri'nin bir yayılma alanı, hırslarının ve rekabetlerinin çatıştığı bir sahne haline geldiği gün ortaya atıldı. Kazanana dünya egemenliğini sağlayacak olan bu çekişmede, ekonomik tasarılar siyasal erekleri örtmekte ve payandalamaktadır. Balkanlardaki kriz başlamadan önce Bağdat işi, uzun süredir dikkatleri üstüne toplamış ve Doğu sorununu yeni bir görünümde ortaya koymuştur.

Osmanlı ülkesinde İstanbul Boğazından Basra Körfezi'ne uzanan bir demiryolu ağı kurmak sözkonusuydu. Bu, sızmak ve etki altına almak için güzel bir yoldu; güçlü rakipler, böyle bir girişimin kazançlarını ele geçirmek için çekişiyorlardı. Bu geniş proje, her şeyden önce hattın geçtiği bölgeleri ilgilendiriyordu, çünkü demiryolu girişimi, bir sömürgeleştirme programıyla atbaşı gitmekteydi. İlerleme taşıyıcısı olan lokomotif, Keldani ve Asuri ülkelerini, eski Babil, Ninova ve Bağdat İmparatorlukları'nı binlerce yıllık uykudan uyandıracaktı.

(*) Bu kısım, bir bölümüyle **Revue des Deux Mondes**'da yayınlandı (1 Nisan 1907). Bu sorunla ilgili olarak bakınız: André CHÉRADAME, **Le chemin de fer de Bagdad** (Plon, 1903, in-12); Victor BÉRARD, **Le Sultan, l'Islam et les Puissances (Constantinople, Le Mecque, Bagdad)** (Colin, 1907, in-12); René HENRY, **Des monts de Boheme au golfe Persique** (Plon, 1908, in-12).

⁂

Öyle görünüyor ki, şiirsel masalları, Halifeler dönemindeki göz kamaştırıcı parlaklığı, papalık tacı biçimindeki kubbeleri, Arap camileri, pazarları, kervansarayları ile halkın hayalini gıcıklayan Harun Reşid'in esrarlı kenti Bağdat, büyük demiryolları girişimcilerinin gözünde karşı konulmaz bir çekicilik yaratmıştır. Bunların hemen hepsi, rayları buraya kadar uzatmayı düşlemişlerdir. Bu değişik hırslardan doğan birçok proje geliştirildi.

Altmış yıl kadar önce Londra'da, Fırat üzerinden su yolu taşımacılığıyla Bağdat'a ulaşmaktan sık sık söz ediliyordu. Avam Kamarası'nda çoğu kez ileri sürülen öneriler, kamuoyunu Avrupa'yı, Mezopotamya'dan geçerek Hindistan'a bağlayacak bir demiryolu düşüncesine alıştırdı. İskenderun Körfezindeki Suédieh'den -eski Séleucie(*)- Basra Körfezindeki Kuveyt'e bir demiryolu döşeme amacıyla 1851'de bir şirket kuruldu. Bu şirketin yönetmenleri olan general sir Francis Chesney ile M. William Andrew, 1856'da Bab-ı Âli'den bir imtiyaz fermanıyla, kullanılacak sermayenin geliri için güvence vaadi kopardılar. Ama, bu güvence için gerekli teminatı elde edemedikleri için, halka hisse senedi satmaya girişemediler, böylece imtiyazları suya düştü.

1872'ye doğru Séleucie-Kuveyt projesi yeniden ilgi gördü. Bin dört yüz kilometre uzunluğundaki hattın maliyeti on milyon sterling olarak hesaplanıyordu. Ama, hattın geçeceği yolun büyük sakıncaları vardı. Akdeniz üstündeki başlangıç noktası geleceği olmayan körfezi gemiler için İskenderun Körfezinden daha az güvenilir önemsiz bir iskeleydi; buraya ancak yelkenli büyük fakat az tonajlı mavnalar yanaşabiliyordu. Halep'in dışında, hiç bir önemli kente

(*) **Séleucie:** Dicle üzerinde Bağdat yakınlarında eski bir Asya kenti. İlkin Büyük İskender'in generali Seleucos I tarafından kurulan Seleucid hanedanının, ardından da Partların merkezi olmuştur. (Yay. n.)

açılmıyordu. Buna karşılık güvenliğinin sağlanabilmesi için hemen hemen bütün Suriye Çölünden geçmesi gerekiyordu. Bu iş öylesine tehlikeli görünüyordu ki, İskenderun körfezine egemen olan Kıbrıs adası İngilizlerin eline geçtikten sonra bile bu proje ciddi olarak ele alınmadı.

Yine Londra'da, Süveyş Kanalı açıldıktan sonra İsmailiye'yi Kuveyt'e bağlama sözkonusu oldu. O zaman bu proje olmayacak bir şey gibi görünmüştü: Bedeviler arasından, Arabistan'ın kum çöllerini geçmek bundan otuz beş yıl önce düpedüz delilik olarak görülmekteydi. Bugün ise bu engel hiç de aşılmaz gibi görünmemektedir. Yolu belirleyen Necid vahaları artık daha iyi biliniyor. Bundan başka, Arap şeyhlerinin koruyucusu ve Mısır'ın egemeni olan İngiltere'nin İskenderiye ile Hindistan arasında bir demiryolu yapılması tasarısından vazgeçtiğini kimse söyleyemez.

Ruslar da, bir ara, Akdeniz'i, Basra Körfezi'ne bağlayan bir demiryolu projesi yapmışlardı. Kont Wladimir Kapnist'in kurduğu bir sendikaca, Kerbelâ üstünden Bağdat'a gidecek bir kol ile, Trablusşam'dan Bağdat'a gidecek bir hattın daha kısa yoldan gerçekleşebileceğini tasarlıyorlardı. Aşağı yukarı sekiz yüz kilometre kadar Suriye çölünden geçecek olan bu yolboyu (güzergâh) kesin bir başarısızlıkla sonuçlanırdı.

Bu sırada Anadolu'da yapılacak demiryolu imtiyazları birbirini kovalamaktaydı. Daha 1856'da Aydın-Demiryolu Şirketi İzmir'le Dinar arasındaki hattın yapımına başlamıştı; burası bugün gelişmiş olan bir demiryolu ağının çıkış noktasıdır. Birkaç yıl sonra, başka bir İngiliz şirketi İzmir-Kasaba (Krezüs'ün başkenti Sard) şube hattını döşedi, bu hat az sonra Alaşehir'e kadar uzatıldı. 1894'de bu işletme Fransızların eline geçti; şirket aynı zamanda hattı yukarı yaylaya kadar uzatmak için kilometre garantisi sağladı. 1896'da ereği olan Afyon Karahisar'a vardı. Bu iki demiryolu ağı, yavaş ve masraflı kervanların yerine hızlı bir ulaşım getirmekle bölgenin tarımsal kaynaklarını geliştirdiği gi-

bi İzmir'in Yakın Doğu'nun ticaret merkezi olmasına da yardım etti. Daha sonra da Fransız-Belçika sermayesiyle kurulan şirket de, kırk kilometre kadar uzunluktaki Mudanya-Bursa hattını döşedi.

Bu arada Türklerin kendileri de, başlangıç noktası, İstanbul'un karşısındaki Üsküdar'ın bir semti olan, Boğaziçi kıyısındaki Haydarpaşa olmak üzere -eskiden Mitridat'ın rakibinin Romalılara teslim ettiği Bitinya'nın Nikomedyası- İzmit hattını döşediler. 1871 ile 1873 arasında Wurtemburg'lu mühendis Wilhelm von Pressel'in gerçekleştirdiği bu yüz kilometrelik hat, ileriki Bağdat hattının başlangıcı olacaktı.

İşte Pressel'in düşüncesi de buydu. İstanbul'da çok gözde olan bu Alman mühendisi tüm Anadolu'yu kaplayan bir demiryolu ağı planı yaptı. Ona göre yol Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Kuveyt'ten geçmeliydi. Bu çizgiye (hatta), Merkez Çizgisi (hattı) adı verildi. Bu hat Kuzey hattı (Erzurum'dan geçen) ile güney hattının (Konya'dan geçen) karşıtıydı. Bu hatların gerçekleştirilmesi sık sık tartışma konusu edilmişti. Pressel, programını kabul ettiremeden 1902'de öldü.

Osmanlı Hükümeti, İzmit hattını doğrudan doğruya kendisi işletmek istediyse de kazanç sağlanamaması üzerine bir İngiliz şirketine, daha sonra da Alman kapitalistlerine kiraladı. 1888'de M. Alfred Kaulla hem önceden yapılmış hattın işletilmesi, hem de İzmit'i dünyaca tiftik ticaretinin merkezi olarak bilinen Ankara'ya bağlamak üzere demiryolunu yapma imtiyazını elde etti.

M. Kaulla, Berlin'deki **Deutsche-Bank'**ın ve Stuttgart'daki bir bankanın vekili olarak hareket etmekteydi. Bu iki mâli kuruluş 1889'da Alman sermayeleriyle «Anadolu, Osmanlı Şirket-i Şahanesi»ni kurdu. Üç yıl sonra Ankara hattı işletmeye açıldı. Tam o sırada Alman şirketi, Eskişehir-Konya şube hattıyla, Ankara'yı Kayseri'ye bağlayan

ve ileride Sivas ve Diyarbakır'a kadar uzatılabilecek olan Bağdat hattının imtiyazını da elde etti.

Eskişehir-Konya hattı 1896'da tamamlandı; yapımında güçlükle karşılaşılmadı. Bay, İzmit'ten Eskişehir'e doğru 800 metrelik bir rampadan sonra Türkiye İsviçresi'nin ilginç boğazlarından geçerek biteviye yaylaya doğru iniyordu. Buralarda Dorylée'yi yenen Godefroy de Bouillon'un haçlıları açlık ve susuzluktan perişan olmuşlardı. Daha sonra, Conrad III, ardından da Frédéric Barberousse bu çetin, ücra yerlerden çabucak kaçtılar. On yıldır buralardan geçen lokomotifler Türk egemenliğinin, birbiri ardınca başkent olan iki kentini birbirine bağlamıştı: Selçukîlerin ünlü kenti Konya (eski Iconium), Bizans Doğusu'nun kraliçesi, Osmanlılar'ın en büyük övüncü İstanbul. Yalnız, çok pahalıya malolacağı anlaşılan Ankara-Kayseri hattının yapımından, derhal vazgeçildi. Bu hattın Bağdat'a kadar uzatılması projesi de yüzüstü kaldı. Bu ereğe varılması her zamankinden daha uzak görünüyordu.

İstanbul'da entrikalar almış yürümüştü. Her büyükelçilik, kendi yurttaşlarının projelerini ustaca manevralarla desteklemekteydi. Yıllarca bu sorun diplomatlar arasında süründemede kaldı. Bununla birlikte, Yıldız Sarayı üzerindeki Alman etkisi gittikçe artıyordu: sonunda Almanlar rakiplerine üstün geldiler. 1899'da Anadolu Demiryolları yönetim kurulu başkanı Doktor Siémens, ilke olarak, Konya'dan Basra Körfezi'ne gidecek bir hattın imtiyazını aldı. Bu seçimi, dış etkiler belirlemişti. Rusya, özellikle kuzey hattından ürküyordu. Çoktandır Erzurum'a göz diken Rusya, Osmanlı birliklerinin kısa sürede doğu Anadolu'da yığınak yapmasını sağlayacak bir Alman hattı projesini hoş görmemekteydi. Bu tehlikeyi uzaklaştırmak için Çar'ın Büyükelçisi Zinoviev, sindirme yoluna başvurdu. 1900 nisan ayında, Bab-ı Âli'den, Berlin Antlaşması'yla saptanan, 57 milyon Franklık savaş tazminatının gecikmiş olan taksitlerinin hemen ödenmesini istedi. Bu isteğinden, Padişah'dan bir ira-

de - İrade-i Seniyekoparıncaya kadar vazgeçmedi. Bu iradeye göre Ruslara «Karadeniz havzasından her tür ulaşım yolunun yapımı ve işletilmesi konusunda, Bağdat demiryollarıyla aynı koşullarda ve bu bölgede daha önce verilmiş imtiyazlar saklı olmak kaydıyla tercih hakkı» tanınıyordu.

Kuzey yoluna böylece set çekildiği ve merkezden geçişde uygulanamaz gibi göründüğü için, Alman mühendisleri güney hattını benimsemek zorunda kalıyorlardı. Bu da «Anadolu hatlarının Basra Körfezine kadar uzatılmasına ilişkin anlaşmada» yer alıyordu. Bu anlaşma, Osmanlı Hükümeti adına Ticaret ve Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) Zihni Paşa ile, Deutsche Bank adına Arthur Gwinner, Anadolu şirketi adına da Zander ve Huguenin taraflarından imzalanmıştı. Böylece Almanya bir anda partiyi kazanmış oluyordu. 1903 yılının 5 Mart günü kesin olarak imzalanan bu ana belge bugün de işletmenin tüzüğü olarak yürürlüktedir. Anlaşmadaki maddelerin bütün Bağdat işinin başarıya ulaşması yolunda bir önlemi içeriyordu.

⁂

İlk bakışta 1903 Anlaşması, imtiyaz sahipleri için çok kazançlı görünmektedir. Anadolu şirketi çoktandır işlemekte olan demiryolu ağına ilişkin imtiyazı uzatma hakkını elde ediyordu; Şirket, Haydarpaşa-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarını 99 yıl boyunca, yani yeni ağın ta ilerdeki bitimine kadar, işletecekti. Ana hattın kökeni Anadolu'nun göbeğindeki Konya'da olup, şimdiden İzmir ve İstanbul ile bağıntılı bulunmaktadır. Ereğli'ye doğru geniş bir eğri çizdikten sonra, bu hat Kilikya Torosları'nı aşıyor, Adana'ya uğruyor, Ceyhan vadisine yükseliyor, doğuya yönelerek, Birecik'in birkaç kilometre güneyinde Fırat'a ulaşıyor, sonra nehiri aşarak, Harran ve Nusaybin'den kuzeydoğu'ya saparak Musul'a ulaşıyor, Dicle vadisinden Bağdat'a varıyordu. Bundan sonra, Fırat'dan aşarak Kerbela, Necef ve Zübeyr'den

geçiyor ve Şat-el Arap'da Basra Körfezi'ne varıyordu. Bu uzun ana yol, kendisini birçok üretim merkezine bağlayan bir ağın eksenini oluşturmaktaydı, şube hatları Castabol, Halep, Urfa, Mardin'e uğruyor Zübeyr'i Basra Körfezi üzerinde belirlenen bir noktaya bağlıyordu. Resmi bilgiler ve doğru çizilmiş haritalar olmadığı için bu yolun uzunluğu 2300 kilometre olarak kestirilmektedir. Şube hatlarıyla birlikte demiryolu ağının toplam boyu üç bin kilometredir. İstanbul'un demiryoluyla Basra Körfezi'e uzaklığı, Paris'le İstanbul arasındaki uzaklığa aşağı yukarı eşittir: bu hat 3050 kilometreden biraz fazladır.

Böyle bir hattın yapımı için, tek yol bile olsa, büyük sermayeler gerekmektedir; bu hatların işletme geliri uzun süre, bu masrafı karşılayamaz. Ama imtiyaz büyük bir kazanç güvencesini öngörmektedir: kilometre başına ve yıllık faiz ve yapım sermayesi amortismanı karşılığı 12.000 Frank, işletme masrafı olarak da 4.500 Frank. Böylece şirket toplam olarak, 16.500 Franklık bir kilometre garantisi elde etmiş olacaktır. İşletme gelirleri her pay dağıtımından önce 4.500 Frank olan işletme masrafını karşılayacaktır; 12.000 Franklık taksie gelince «Hükümetle Şirketin birlikte saptayacakları özel tahsisat üzerinden alınacağı kesinlikle kabul edilmiştir.» İşletmenin çalışmaya başlaması da bu tahsisata ilişkin formalitelerin tamamlanmasına bağlıdır.

İşlerin sona erdirilmesi için hiç bir süre istenmemiştir. Normal yoldaki hat, saatte ortalama 75 kilometre hızı olan trenlerin işlemesine elverişli olacaktır. Bundan ötürü çok dik rampalardan ve çok küçük yarıçaplı eğrilerden sakınmak gerekecektir. Bu bağımlılık, maliyet fiyatını son derece arttırıyordu. Buna karşılık şirket, çok değerli ek kazançlar elde ediyordu: Dicle, Fırat ve Şat-el Arap'da gemi işletme hakkı, Bağdat, Basra ve Basra Körfezi üstünde liman yapımı ve işletilmesi imtiyazı; demiryolu ağından ayrılan bir şube hattıyla Mersin limanını Suriye'nin Trablusşam limanına bağlayarak Akdeniz'e ulaşmak için bir imtiyaz elde etme olasılığı.

1903 imtiyazı, genel ekonomisi içinde, Anadolu Şirketi'ne son derecede bir konum kazandırmış oluyordu. Ama, sözleşmenin yanısıra başka ögeleri de gözönünde tutmak gerekirdi. Ortaya iki ana sorun çıkmaktaydı: girişim hangi teknik koşullara bağlıydı? Sonra, mâli örgütlenme nasıl olacaktı?

Demiryolunun geçiş yolu topoğrafya bakımından büyük güçlük göstermiyordu: ana kitlesi 3500 metreyi aşan Toros dağ zincirinin dışında. Birkaç ayda, raylar Ereğli'ye ve Bulgur dağının eteğindeki Bulgurlu'ya kadar döşendi. Bu 200 kilometrelik bölüm hiç bir engelle karşılaşmadı. Hattın başlangıcı olan 1027 metre yükseklikteki yaylada bulunuyordu ve bu rakım geçici son durak olan Bulgurlu istasyonuna kadar değişmiyordu.

İşte burada, korkunç Toros kitlesine giden ikinci bölüm başlayacaktı. Etütler tamamlanmıştır. Yaygın olan bir görüşün tersine, yol İskender'in ve Haçlıların klasik istilâ yolu olan Kilikya'nın ünlü kapısı Gülek Boğazı'ndan geçmeyecektir. Her ne kadar **Pylae Ciliciae** 1.160 metrelik pek çok olmayan yüksekliği ile deve kervanlarına, dahası turist taşıtlarına rahatça geçit veriyorsa da, güney yamacındaki baş döndürücü inişler, lokomotifler için elverişli değildi. Dağ kitleleri, Tarsus ırmağının suladığı dar şerit üzerinde birden deniz düzeyine inmektedir; eski adı Cydnus olan bu çayda Frédéric Barberousse boğulmuştu. Hattın geçeceği kesin yol, dağ zinciri boyunca kuzey-doğuyu izleyecektir, bu yol büyük bir eğri çizdikten sonra dağ duvarını helis biçiminde, 10-12 kilometre uzunluğunda bir tünelle delecektir. Simplon tünelinin açılmasında becerilerini göstermiş olan uzmanlarca planları özenle çizilmiş olan bu tünel, Seyhan'ın bir kolunun aktığı yüksek Korkun vadisine açılarak tatlı bir eğilimle Adana ovasına kadar inmektedir. Birçok yapı işlerini gerektiren bu bölüm, elbette çok pahalıya mal olacaktı. Ama mühendisler işe başlamaya hazırdılar ve çalışmalar 1907'de başlayabilecekti.

Yolun daha ilerki bölümü üzerindeki etüdler henüz kabataslaktı, kesinlikten yoksundu. Hat, Adana'dan sonra, güleryüzlü Akdeniz bölgesini geride bırakarak engebeli Gâvurdağı yöresine sapacak, Yukarı Mezopotamya'nın kurak bozkırlarında ilerleyerek Kürtlerin yaşadıkları Mardin dağları inişlerine dalarak, görkemli Ninova harabelerinin karşısında bulunan Dicle üzerindeki Musul'a varacaktı. Musul, Bağdat'dan 400 kilometre uzaklıktadır. Çöllerle çevrelenmiş ve az bir nüfusu barındıran bu bölge pek güvenilir gibi değildi. Yol, Bağdat'dan sonra güney-batıya dönerek, ikinci kez Fırat'ı aşarak Peygamber'in damadı Ali'nin türbesinin bulunduğu şii müslümanların kutsal kentleri Kerbelâ ve Necef'e uğrayacaktı. Sonra, Arabistan-Irak bataklıklarından uzaklaşarak nehrin eğrisini izleyecek Zubeyr yönünden Şat-el Arap üzerindeki Basra'ya varacaktı. Ne var ki; bu «Arap Venedik'i» önemsiz limanıyla, böylesine önemli bir demiryolu hattının son durağı olamazdı. Bunun için, geniş, derin, rüzgarlara karşı iyi korunmuş bir körfezi olan Kuveyt düşünüldü; bu, Basra Körfezi'nin tartışmasız, en iyi limanıydı. Ne var ki; Kuveyt şehrinin koruyucusu olan İngiltere, diplomatik bir anlaşmazlık çıkartarak, hiç olmazsa o an için, buranın seçilmesinden vazgeçilmesini sağladı. Son durak olarak Şat-elArap deltası üzerindeki Fao ve Karoun üzerindeki Mohammérah'da sözkonusu oldu. Bunlar, en kötü olasılıkla düşünülmüştü, kesin bir şey yoktu. 27 Şubat 1909'da Osmanlı Meclisi'ndeki (Meclis-i Mebusan - ç.) bir soru önergesine karşı, Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) Hükümet'in de başka hiç kimsenin de henüz hattın Kuveyt'de mi, Fao'da mı, Basra'da mı ya da başka bir noktada mı duracağını bilmediğini söyledi. Öyle ki, son durak sorunu geçici olarak askıda kaldı.

Aslında daha ilerki bir zamana ilişkin olduğu için bu sorun o sırada ilginç değildi. Şirket, sözleşmeye eklediği kesin bir madde ile, ana hattın döşenmesinden önce Basra ile Bağdat arasında tren işletmeyeceğini belirtti. Böylece Türkler, Almanya ve İngiltere arasında, Basra Körfezi ko-

nusunda kendileri bu yöne karadan ordu birliklerini göndermeden önce, bir anlaşma olmasını önlemiş oluyorlardı.

3.000 kilometre uzunluğundaki bu demiryolu ağının maliyet fiyatını nasıl hesaplamalıydı? Ayrıntılara girmeden karşılaştırma yoluyla, işlemekte olan hatların benzeri masrafları içinden bir değerlendirme ögesi bulmak gerekirdi. Selânik-İstanbul bağlantı hattını yapan şirketin direktörü B. Rey, Türkiye'de döşenen bir kilometre demiryolunun maliyetini 189.110 frank olarak hesapladı. Bu paranın içinde şu harcamalar vardı: toprak alımı, yapım, her türlü tesisat, sabit ya da hareket eden malzeme, ara kârlar vb. Bir kelime ile bu, bir kilometre demiryolunu işletmek için gerekli sermaye idi. Bağdat hattı için 1 metre 44'lük normal yol üzerinden, kabataslak bir yaklaşımla 200.000 frank diyebiliriz. Elbette, bölümlere göre altyapı giderleri değişik olacaktır, burada bir ortalama sözkonusudur. Bunu tüm demiryolu ağına uygulayalım. 600 milyonluk bir rakam elde ederiz. Buna, hisse senedi çıkartma masrafı, Dicle, Fırat ve Şat-el-Arap üzerinde liman yapılması, çeşitli harcamalar da eklenirse, bu işi tamamlamak için yedi ya da sekiz yüz milyon tutarında bir sermaye gerekecektir.

⁂

Yaklaşık bile olsa, Bağdat hattının maliyetini hesaplamak güç olduğu kadar bu hattın işletme gelirini bulmak da güçtür. Yeni hat Avrupa'dan Hindistan'a en doğrudan ve en hızlı yol olacaktır. Uzakdoğuya giden yolcuların bir bölümünü hafif ve havaleli olmayan yüklerin ve dahası, kimi günlerde Hindistan postasının Süveyş yolundan gitmesini önleyecek. Londra'dan Bombay'a, Brindizi üstünden ve Kızıldeniz yoluyla on dört günde gidilir. Viyana, İstanbul, Bağdat ve Kuveyt yolu on gün sürer. Zamandan sağlanacak kazanca karşılık daha çok yorgunluk meydana gelecektir. Ayrıca yolcu taşımacılığının pek az kâr getirdiği bilinmektedir.

Avrupa mallarının İran ve Hindistan'a, buranınkilerin de Avrupa'ya transit olarak taşınabileceği düşünülebilir mi? Büyük ticaret yolu, her şeyden önce, denizdir. Gemi taşımacılığı, iki aktarmalı ve önemsiz bir zaman kazancından başka kazancı olmayan pahalı bir demir yolu ulaşımını gerektiren karma bir yola üstün gelecektir. Bağdat gibi uzun bir demiryolu hattı ancak yerel taşımacılıkla yaşayabilir. Geçtiği ülkelerin toprağı besler bu yolu. Oysa hemen tümü boyunca bu hat eskiden zengin iken bugün harabolmuş bölgelerden geçecek. Öyle ki, geleceği, her şeyden önce bu geri kalmış yerlerin değerlendirilmesine bağlıdır. Bu kalkınma ne ölçüde, ne gibi özveriler pahasına gerçekleşebilir? Bu ana sorun üzerinde birbirinden daha ayrı görüşler ileri sürülmüştür. Yerinde yapılan bir anket bize bu konuda bir değerlendirme yapabilmek için birkaç ipucu vermektedir.

Türkler, büyük umutlar besliyorlardı. Padişah'ın temsilcisi Turhan Paşa, 25 Ekim 1904'de, Konya-Ereğli hattının açılış töreninde şöyle diyordu: «Bu hat toprakları verimli büyük vilayetlerden geçecek, iki denizi birleştirecek ve yüce bir ağaç gibi dallarını her yöne salacak. Geçtiği yerlerde ticaret ve refah artacak, buralarda yaşayanlar mutlu olacak, kalkınacaklar. Yeni uygarlık ve zenginlik merkezleri fışkıracak ve her yanda refah artacak.»

Almanya'da yaygın olan görüş, daha az iyimser değildi. Beş altı bin yıl önce parlak uygarlıkların beşiği olan Asuri ve Geldani ülkeleri, çağdaş ilerlemeyle temasa geçince eski görkemlerine yeniden kavuşacaklar. Orada insanlar, toplumlar, düşünceler pek canlı pek hareketliydi. Seyrek görülen vahalar kanıtlıyor bunu. Toprak eski çağda üstünde yaşayanları refaha kavuşturan verimliliğini yitirmemiş. Avrupalı sömürgeciler, çalışkan ve iyi aletlere sahip olan bu insanlar, Mezopotamya'da bu Adanmış toprağın ürününü elde edecek, bol buğday, pamuk ve meyva devşirecekler, yerinde maden kömürü ve petrol bulacaklardı: halkın hayalini gıcıklayarak gözalıcı olasılıklardı bunlar.

Bu umutlar, kabul edilmeli ki, büsbütün temelsiz değildi. Bunlar, daha önce yapılmış olan hatların eriştiği bölgelerdeki görülen ekonomik gelişmenin ilk belirtilerine dayanıyordu. Demiryolunun geçtiği bütün illerde âşar (vergi) geliri artmıştı: bu, başlıca tarıma dayalı bir ülkede toprak veriminin arttığına kesin bir kanıttı. Aslında, tarım ve işletme yöntemleri çok ilkel olarak kalmıştı. Karaman ovalarında hantal köylülerin toprağı karasabanla sürdüğü görülüyordu. Ulaşımda da, ilk çağdan kalma kağnıyı kullanıyorlardı. Bu kağnıların gıcırtısı kulağı duyarlı olanları perişan eder. Ama, tren istasyonlarında, geliştirilmiş tarım aletlerine rastlanmaktadır: demir saban, tırpan, döğerbiçer gibi. Anadolu demiryolları şirketi bunları çiftçilere indirimli fiatlarla veriyordu, köylüler de bu gereçleri kullanmayı yavaş yavaş öğreniyorlardı. Yalnızca Adana ilinde, 1906'da, 2 milyon franklık tarım makinası dışalımı yapıldı: bu ilde beş yılda, ticaret iki katına çıktı Eskişehir'e demiryolu döşemek üzere gelen yabancılar, buraya patates ekimini soktular, patates tarımı kısa bir sürede yaygınlaştı. Hükümet, Konya'da da patates ekilmesi için elinden gelen çabayı harcamaktadır. Buralarda yetişen patatesler küçüktür ama tadı güzel ve pişmesi kolaydır. 1906'da patates ekilen tarlalar, bir yıl öncesine göre yüzde otuz artmıştır.

Konya ilinin İzmir'e gönderdiği tahıl miktarı yıldan yıla artmaktaydı. Afyon Karahisar garından gönderilen mallar on yılda bire yirmi arasında artmıştı. Şuna da işaret edelim ki, ikisi de Afyon Karahisar'dan geçen Kasaba-İzmir ve Anadolu hatları ancak 1909'un ilk yıllarında birleştirilmiştir. O vakte değin, birleştirme hattı bulunduğu halde, bir rayın, istenerek çıkarılması yüzünden, bağıntı kurulamıyordu. Anadolu Demir Yolları Şirketi pek de haklı sayılamayacak nedenlerle buna karşı çıkıyordu. Görkemli ama pek işlek olmayan Haydarpaşa limanının imtiyazını elinde bulunduran bu şirket, doğal bir akışla İzmir'e giden malları İstanbul'a çekmek istemekteydi. Yol böylece, elli kilometre daha uzayarak, kapalı bir deniz olan Marmara'ya varmaktay-

dı. Bu denizde son derece yüksek fener vergisi alınıyordu. Bunun için Afyon Karahisar'da yüklenen çuvallar İzmir limanından gemilere yükleniyordu. Bundan başka, ağır ağır ilerleyen deve kervanları, Toros boğazlarından geçerek Antalya, Mersin ve Silifke'ye ulaşmaktaydı. Eskiden yerinde çok düşük fiyata satılan ya da yıkıcı bir taşıma ücreti binen arpa, buğday, şimdi iyi para getiren pazarlar bulmaktaydı. Bundan ötürü de çiftçilik kazançlı oluyor, nüfus artıyordu. Metodlu bir nüfus sayımı olmadığı için aşağı yukarı rakamlar ileri sürmek durumu bulunmakla birlikte birkaç kentte topladığımız rakamlar ciddi verilere dayanmaktadır. Nüfusu, 300 milyon liralık bir ticaretle birlikte, 200.000'den 320.000'e çıkan İzmir'i bir yana bırakırsak, «Küçük Atina» denilen Alaşehir'in nüfusu, uğradığı bunca felaketten sonra 15.000'den 25.000'e yükseldi. Afyon Karahisar'ınki 20.000 iken 35.000, Konya'nınki 45.000 iken 5560.000(*) oldu.

Nüfusun böylesine artışı maden işletme sanayii için gerekli el emeğini sağlamıştı. Konya yöresinde maden aramak için bir çok ruhsat verildiği söylenmiştir. Bu madenlerin başlıcaları: manganez, krom, çinko, bakır ve gümüş karışımı kurşun, cıvadır. Türkler, Osmanlı yasamasının pek de liberal olmayan maden yasasını değiştirirlerse ruhsat istekleri daha da çoğalacaktır. Anadolu toprağının altında değeri ölçülemez zenginlikler yatıyor; bunlar ergeç bu demiryollarının üzerinde taşınacaktır.

Ne var ki, ilerde yapılacak olan Bağdat hattının yolboyu, en elverişli bölgeleri değerlendirebilecek gibi değildir. Amasya-Sivas-Diyarbakır ya da Ankara-Sivas-Diyarbakır yoluyla zengin maden kömürü, demir, nikel ve bakır yatakları bulunan bir bölgeden geçilmiş olacaktı. Sonra Sivas, Elazığ, Diyarbakır illeri gelir. Buralar her bakımdan üstünlüklere sahip yerlerdir; topraklarını suyu bol iki nehir sular, ılımlı bir iklimi vardır, Fırat yakınlarındaki dağlarda büyük

(*) Konya'daki katolik başpapaz R. P. Gaudens'in değerlendirmesi.

bir rakım farkı vardır. Sivas'tan Samsun'a giden yol boyunca uzanacak bir şube hattı, denize ulaşmak için bir ara-hat alacaktır. Ötedenberi de, İstanbul'da pek sevilen Tokat ve Amasya meyvaları, armutlar, şeftaliler, erikler ve kayısılar bu yoldan gönderilir. İşte yeşil Eğin, çiçekli Malatya ki, buralarda dut, üzüm, pirinç, tütün, boya çıkartılan kızılkök yetiştirilir. Doğu Fırat vadisi buraya bakırını, kürklerini ve ipeklilerini gönderir. Buralardaki nüfus çiftçi olsun, sanayici olsun çok zengindi, bugün de ticaretle uğraşırlar.

Gel gör ki, tam tersine, ele alınan güney yolu nerelerden geçiyor? Önce verimli toprağı sıcak ve ılımlı ülkelerin en değişik ürünlerini veren Adana ve Halep'ten geçtikten sonra kıyı bölgesinin güzelliklerine sırt çevrilmektedir. Demiryolu artık cılız otlaklı yukarı Mezopotamya'ya yöneliyor; burada bir çok sürüler, Birecik'te Fırat'ı geçtikten sonra Suriye'nin büyük kentlerine ya da limanlarına yönelir. Buralarda oturan Araplar bedevilikten yeni çıkmış, çiftçilikleri zayıf, gereksinmeleri az, ticaretle uğraşmayan insanlardı.

Daha ötelerde, Musul'dan başlayarak yollar birbirine karışır. Artık asıl Mezopotamya'ya girilmiştir. Bu bölgede çepeçevre yüzlerce fersahlık bir alanda ne insana ne bitkiye rastlanır. Eskiden burada toprakları verimlendiren geniş ve dörtbaşı mamur bir kanal sistemi vardı; bugün hâlâ kalıntıları görülmektedir.(*) Dicle ve Fırat'ta bentler yapılmıştı ve bu nehirler Mısır'daki Nil gibi dönem dönem taşmalarla buraların topraklarını verimlendiriyordu. Bu geniş ovaların yanı sıra sık ormanlıklar karların erimesini yavaşlatıp su rejimini düzene sokuyordu. Binlerce yıl boyunca, ağaçların yok edilmesi her şeyi harabetti. Çıplak kayaların üstündeki kar, ilk güneş ışınlarıyla eriyip seller oluşturarak bentleri yıkmış ve kanalları doldurmuş. Bundan sonra da tarım yapılmaz olmuş. Yağmur da az olduğu için, susuz tarım

(*) **Turquie d'Asie:** Yazan: İzmir'deki Belçika başkonsolosu M. J. DUCKERTS. (Bruxelles, Weissenbruch, 1904.)

olasılığı yoktu. Kuraklık bir felaket halini almaktaydı, ürün elde edilemiyordu; yoksulluk içindeki yerliler, üstelik de zulüm altında inlediklerinden ya göç ediyor ya da ölüyorlardı: Nemrud ve Asur harabeleri kumlara gömülmüştü.

Bu çölü yeniden canlandırmak için halkların önlem almayışı ve yöneticilerin savsaklamaları yüzünden yokolmuş durumu yeniden kurmak gerekmekteydi: ağaçlandırmak, bentler yapmak, kanalları düzene sokmak, çiftçileri düzene ve güvenceye kavuşturmak. «Bir tren yolunun yararlı olabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için büyük bir zorunluluk olan ülkenin yeniden değerlendirilmesi, daha önceden bentlerin ve Dicle ve Fırat kanallarının yapılması zorunluluğu vardı... Bu ilk düzenlemeler -ki çok gereklidir- demiryolu işletmesi beslenemediği için, çöker... Şimdiye kadar yararlanılmayan doğal zenginlikleri geliştirmeye az bir çaba yetecektir.»(*) İşte on beş yıl kadar önce uyanık bir adam olan Vital Cuinet böyle diyordu. Ayrıca, Nil sarnıçları eski yönetmeni ünlü İngiliz mühendisi Sir William Willcocks da imtiyaz sahibi şirkete demiryolu döşeme işiyle sulamanın koşut yürütülmesini salık vermişti. Büyük bir gelir sağlayabilecek 1.100.000 hektarlık arazinin elverişli hale getirilmesi için beş yüz milyon gerektiğini ileri sürüyordu. Bağdat'ın yukarısında ve aşağısındaki toprakların yarısının işletme imtiyazını elde eden şirket, iki işletmeye yatırılan sermayeden büyük bir kazanç sağlanır, diyordu.

Burada da, büyük umutlar karşısındayız. Bunlar, gerçeğe değil de düşe yakın görünüyor. Bu ülkede hemen hiç insan kalmamış. Burası, sadece göçebe Arapların, yol kesen Kürtlerin buluşma-yeri olmuş. İşletmeyi örgütlemek için Avrupa'dan işçi getirtmek gerekir. Alman gazetecileri bunu düşünmüşler. Önce Anadolu'ya sonra da Mezopotamya'ya binlerce sömürge çiftçisi (colon) göndermeyi tasarlamışlardı. Filistin'e göçeden Macaristan Almanları'nı (souabes), 1868'de küçük gruplar halinde Hayfa ve Yafa

(*) VITAL CUINET, **Turquie d'Asie.**

limanlarına yerleşen «templier»(*) leri örnek gösteriyorlardı. Bu almanların inatçı çalışmaları sonucu olarak işletmeleri çok gelişti. Sebze ve meyva üreticiliği, arıcılık ve şarapçılıkla uğraşıyorlardı. Yaşadıkları bölgenin çevresi de büyük ölçüde gelişti. İmparator Wilhelm, Kutsal-Ülke'ye yaptığı ziyaret sırasında buradaki Almanların başarılı sömürgeciliğini övmüştü.

Ne var ki, «templier»ler örneği tek bir olgu gibi görünmektedir. Anadolu'da hele Mezopotamya'da, sömürgeleştirme, Filistin'dekinden de büyük güçlüklerle karşılaşır. Türkler, topraklarına son sığınakları, en büyük hazineleri gözüyle bakarlar. Türkmenler, Kafkasya Çerkesleri müslümanlığın geleneklerini sürdürürler bu topraklarda. Her yerde bunların gözalıcı kıyafetiyle karşılaşırsınız; uzun gömlek, göğüslerinde çapraz fişeklik ve başlarında astragan kalpak. Bu, dinine sımsıkı bağlı halkın, ülkesine **gâvurların** ayak basmasını hoş göreceği nasıl düşünülebilir? Yerlilerin düşmanca davranışları, yöneticilerin çıkaracağı zorluklar, toprak ağalığı rejiminin karmaşıklıkları arasında Babil topraklarına göçen Avrupalılar buralara alışmakta çok güçlük çekecekler. İklim zamanla değişmiş olmalı, aşırı sıcaklar buraları kasıp kavurmaktadır; bunda ağaçların yok edilmesinin de rolü olmuştur elbet. Oysa, bu durumu düzeltmek için büyük paralara gereksinme olacağı gibi, belki de yüz yıllar boyunca sürekli çaba harcamak gerekecektir.

Öyleyse, Bağdat hattının benimsenebilmesi için, ülkenin ekonomik kalkınmasına dayanan öngörülerden başka ne kalıyor? Güney yolunun benimsenmesi, sonuçlarının elde edilmesini çok ilerilere bırakmaktadır; ama buna da pek bel bağlamamak gerekir. İşletme gelirini hesaplamak için Haydarpaşa-Ankara arasının on iki bin frankından, Eskişehir-Konya hattının yedi bin frankından, dahası, Kasaba uzantısının beş bin frankından daha az bir kilometre

(*) Temple tarikatından, katolik şövalyeler. (Çev.)

gelirini uzun süre beklemek gerekir.(*) Bağdat hattının ilk bölümü aşağı yukarı 1600 frank getirir; şüphesiz bir çıkmazla sonuçlanacak ve denize ulaşamayacaktır. Hem sonra İskenderun körfeziyle Basra körfezi arasındaki uzaklık çok olduğundan, gelir yavaş elde edilecektir. Öncülerinin umdukları kazancın sağlanabilmesi için yıllarca beklemek gerekecektir. Zayıf bir ortalamayı hesabetmeli ve kâr sıkıntısı içindeki sermayelerin son sığınağı olan kilometre garantisini sağlama bağlamalıdır.

⁂

Bu kazanç garantisi sorunu Bağdat işinin sonuçlanmasında büyük bir engel gibi görünmektedir. Türkiye'de demiryolu işletmeciliğine girişen sermaye sahipleri, hükümetin sözleşmedeki ödenti vaadiyle yetinmemekte, gerçek güvenceler istemektedirler. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nun gırtlağına kadar borca batmış maliyesi yeni yeni güvenceler verecek halde değildi.

İlk Konya-Bulgurlu bölümü için imtiyaz sahibi şirket yeterli güvence almıştı: 4.500 franklık yıllık işletme harcaması Anadolu demiryolu kilometre garantisinden sağlanıyordu; ayrıca, Osmanlı hükümeti yüzde dört faizle 54 milyon borçlanarak, kâr ödemeleri ve yapım sermayesi amortismanı olan 12.000 frank için garanti veriyordu. Bu çözüm sayesinde Deutsche Bank önceden işletilmeye başlanmış olan Ereğli-Bulgurlu bölümü için Berlin, Viyana ve Paris'de sermaye toplamaya girişti.

Şimdi, Toros'u aşıp Adana'ya ulaşacak olan, son derecede pahalıya malolacak demiryolu bölümünü ele almak gerekiyordu. Yapım mühendislerinin işe sarılmak için sadece bir buyruk beklediklerini söylemiştik. Ama bunun için de paraya gereksinme vardı. Şirket, para çekebilmek için

(*) ALEXIS REY, **Statistique des principaux résultats de l'exploitation des chemins de fer de l'Empire ottoman pour 1907.**

daha masraflı olan hattı daha kazançlı olan sonraki bölümlerle birlikte ele almayı daha elverişli buldu. Padişah'ın 25 Mayıs 1908 günlü iradesiyle yolu Halif'e (Mardin'in güneyinde) kadar uzanan dört bölümle, Halep'deki Tel-Habeş'e giden ki, böylece Hicaz hattının başlangıcı olan Şam'la bağıntı kuracak olan bir şube hattının yapımına izin verildi. Güvence olarak, hattın geçtiği bölgelerdeki koyun vergisi ile Düyun-u Umumiye yönetimine bırakılmış olan gelir fazlası gösterildi. Bu güvence yeterli görünüyordu. Peki ama bu 800 kilometrelik hattın döşenmesi için gerekli 200 milyonu kim verecekti? Bir kere daha para sorunu ortaya çıkıyordu.

Daha 1899'da Berlin'de toplanmış olan Deutsche Bank, Anadolu Demiryolları, Osmanlı Bankası, İzmir-Kasaba Şirketi temsilcileri, «Bağdat Demiryolları, Şirket-i Şahanesi»nin Anadolu Şirketi'nden ayrı tutulmasını kararlaştırdılar. Ayrıca Fransızlarla Almanlar eşit paylarda sermaye yatırımı yapma ve işletmenin yönetimine eşit olarak katılma konusunda anlaştılar. Kesin imtiyazdan sonra anlaşma iki belge ile belirlendi. Buna göre birinci sermaye payı Almanlara dörtte bir, Fransız ve İngilizlere dörtte birer, son dörtte bir de Anadolu Şirketi'ne ve katkıda bulunan öteki kuruluşlara veriliyordu. Böylece aralarındaki orantı saptanmış olan sermaye grupları yönetim kuruluna katılmalıydılar. Ama Bağdat Şirketi kurulunca tamamiyle Almanlardan oluştuğu görüldü. Bundan hoşlanmayan İngilizler çekildiler, böylece anlaşma suya düştü.

Fransızlarla Almanların eşit haklara sahip olduğu yeni bir şirket kuruldu. Sermayenin beşte birini Fransızlar, bir o kadarını Almanlar, kalanını da çeşitli sendikalar karşılayacaktı. Yönetim Kurulu 11 Fransız, 11 Alman ve 2 de öteki grupların temsilcilerinden oluşacaktı. Her ulustan üçer kişi olmak üzere altı yönetici merkezi İstanbul'da olan yönetim kurulunu oluşturacak, Fransızlar ve Almanlar, nöbetleşe, bu kurula başkanlık edeceklerdi. İşin böylece düzenlenmesi ilgili taraflarca benimsedi.

Aslında etki eşitliği gerçek olmaktan çok görünüşteydi. Katkı payı İtalya'dan, Avusturya'dan ya da Rusya'dan geliyorsa eşitlik söz konusu değildi. Oysa Rus basını gittikçe daha şiddetle karşı çıkıyordu; en küçük bir katılma isteğinde bulunmak şöyle dursun, Fransa'nın bu girişimde bulunmasını kınamaktaydı.

24 Mart 1902'de, kendisine soru önergesi yöneltilen Dışişleri Bakanı B. Delcassé, Fransa'nın katılma koşullarını şöyle açıklamıştı: «Eğer, Bağdat hattının imtiyaz sahibi olan Anadolu Şirketi'nin yerine, Rusların, isterlerse girebilecekleri **ve Fransızların yapım, işletme ve yönetimde en elverişli durumdaki yabancı ortakla tamamiyle eşit olacağı** bir şirket kurulursa bu şirkete katılacağımız için kendimizi kutlamalıyız.» Sonra bakan, buna şunu da ekliyordu: «Bugün bu, çözüm yürürlüktedir.»

Ne var ki, sermaye toplamak üzere çağrıda bulunmaya durum elverişli görüldüğü sırada, hükümet istediği koşulların yeterince yerine gelmemiş olduğuna hükmetmişti. Almanya, bu işte azıcık üstünlüğe sahipti. Anlaşma özel ve resmi onaydan tamamiyle yoksun olduğundan benimseyemezdik. Bunun için de halkın hisse senedi alması için gerekli işleme girişilmedi. Bağdat hattının ilk bölümü, Anadolu hattı gibi, Fransız sermayesinin yardımı ile yapılmıştı. Bu sermayeyi sağlayanlar, Deutsche Bank'la sıkı ilişkileri olan Paris'teki kuruluşlardı.

Bununla birlikte Deutsche Bank'la, Türkiye'de demiryolu imtiyazına sahip Fransız sendikaları arasında imzalanmış olan anlaşmalar, ilke olarak yürürlükteydi. Bankerler arasında Paris ve Berlin'de yapılmış olan görüş alışverişinden sonra Almanların, bir an önce yapımını bitirmek istedikleri, aslında temelli bir önem taşıyan bölümün yapımı için Fransız sermayecilerinin desteğini sağladıkları görülüyordu. Hattın Toros'un ötesinde durmuş olan yapımı, askıda kalmıştı. Bu hat, bir ulaşım yerinden olduğu kadar taşıma işinden de yoksundu. Oysa, Bulgurlu-Adana hattı, bu bölümün denizle bağıntısını sağlayacaktı. Şüphesiz, hattın

yolu İskenderun körfezinin hiç bir noktasına varmış değildi, ama bağıntı, Adana-Tarsus-Mersin demiryoluyla basit bir bağlanma ile sağlanabilirdi.

Bir Fransız-İngiliz şirketince yapılan bu 67 kilometrelik küçük hat, Karadeniz'e kadar uzayan bir yolun başlangıcı olacaktı. Yirmi yıl boyunca şirket, ülkenin içerilerine doğru uzanmak istediğinde bulundu. Yalnız, Almanlar sürekli olarak buna karşı çıktılar. Bununla birlikte, günün birinde, şirket, başarıya yaklaştığını sanmıştı. Harbiye Nazırı hattın, çok önemli stratejik nedenlerle Diyarbakır'a kadar uzatılmasından yana olduğunu açıklamıştı. Gerçekten de Diyarbakır, Ön Asya'nın kilit noktasıydı. Buradan bir ordu, her yöne yayılabilir, Kürdistan kervan yollarından İran'ı tehdit edebilir, Fırat vadisinden Erzurum'u savunabilir ve Kafkaslar'a yürüyebilirdi. Ama bir kez daha bütün bu düşünceler kenara itildi. Bir kez daha Anadolu Şirketi, **veto**suyla her şeyi durdurdu. Kısa bir süre sonra da Bağdat imtiyazının alınması Şirketin umutlarını büsbütün suya düşürdü. Bütün yayılma umutlarını yitirmekle kalmıyor, yeni yol, seferlerini besleyen Adana'nın ötesindeki bölgelerin transitini de kendine çekeceğinden, işsizlikten ölümü bekler duruma geliyordu.

Son bir şans da Bağdat hattına bağlanmaktı. Adana bölümü, Almanların elinde büyük bir değer kazandı; onlara denize ulaşma olanağını sağlamıştı. Mersin, mersinler ülkesi, az derinlikli ama geniş, güvenilir limanıyla Akdeniz'in bir ucu olarak İskenderun'la tamamlanmaktaydı. Osroéne'nin(*), Klikya'nın, Karaman'ın ürünleri, Eskişehir-İstanbul yönünde uzun bir dönüş yapmaktan kurtularak Adana-Mersin yolundan kıyıya ulaşacaktı. Oysa, şirketin hisse senetleri durmadan değer yitirerek gülünç bir fiyata düşmüştü. Deutsche Bank, hisse senetlerinin çoğunu satın alarak işe egemen oldu; artık imtiyazın Bağdat Şirketi adına geçirilmesini ve iki hattın birleştirilmesi izninin çıkmasını bekliyordu.

(*) Mezopotamya'nın kuzey batı kısmı. Urfa yakınlarında. (Yay. n.)

Bir süre sonra Bulgurlu-Adana bölümünün yapılmasıyla İstanbul Boğazı kıyaları, Suriye kıyılarına bağlanmış olacaktı. Almanlar, bu durumdan yararlanmak için tetikteydi. Yıllardan beri çalışmalarını Adana bölgesinde yoğunlaştırmışlardı. Bu verimli ova pamuk üretimine son derece elverişliydi. Bu üretimi geliştirmek üzere Deutsche Bank ile Deutsche Levante Linie, Yakındoğu Alman Pamuk Şirketini kurdular; bu şirket pamuk ekimiyle uğraşan çiftçilere her türlü yardımı sağlamaktaydı. Çok düşük faizle avans veriyor, ürünü de en yüksek fiyata satın alıyor, Amerika'dan dışalımını yaptığı tohumu çok kazançlı koşullarda çiftçilere veriyordu.

Bu güçlü atılımla dokuma ürünü hem nicelik hem de nitelik bakımından daha iyileşti. Satın alınan pamuklar Hamburg'a gönderilerek buradaki büyük bir Alman iplik fabrikasında işleniyordu. Bu fabrika Adana'da çok geliştirilmiş pres ve ayıklama makinaları fabrikaları kurmuştu.(*) Bu ilde ve yörelerinde bir çok Alman incelemede bulunuyordu: mühendisler, tüccarlar, sanayiciler. Gittikçe artan girişimler, işletmeleri daha da ileriye götürecek olan lokomotiflere yolu açıyordu.

Torosların ötesinde sabırsızlıkla istenen Alman demiryolu Anadolu yarımadasını Haydarpaşa ile Mersin arasında köşegen (diagonal) biçimde kesiyordu. Yaylada, bu hat, kendine yeterli, bağımsız bir yol oluşturacaktı. Bu hattın yapımının sona ermesi, bir duraklamadan sonra kesin bir evreyi işaretleyecekti. Daha ötelerde yeni bir yol yapımı söz konusuydu: Almanlar hırsla işe sarılarak İngiltere'nin eski tasarısını gerçekleştireceklerdi. Artık İstanbul Boğazı'ndan değil, fakat Akdeniz'den Basra Körfezi'ne giden hattın yapımını sağlayacak yeni bir atılımın karşısına doğa değil insanlar çıkıyordu. Eskişehir deposunda, hızlı tesislerin işletilmesini bekleyen büyük lüks vagonların üstüne daha şimdiden,

(*) **Bulletin de la Chambre de Commerce française de Constantinople.** (Livraison du 31 décembre 1906).

büyük harflerle Bagdad adı yazılmıştı. Ama bu etiket daha uzun süre aldatıcı olarak kalacaktı. Almanların Fırat vadisinde doğuya doğru atılımlarını, pek çok düşmanca rekabet gözlemekteydi.

⁂

Anadolu'yu, Arabistan'ı, Mısır'ı ve İran'ı kapsayan müslüman doğudaki geniş bir çatışma alanında, Avrupa devletleri arasında korkunç bir yarışma başlamıştı. Rusya, İngiltere dahası Fransa çoktan mevzie girmişken, yeni bir rakip, Almanya sonradan çıka gelip bütün rakiplerini saf dışı etmeğe kalkmıştı.

Almanların, uzun yıllardan beri, **Drang nach Osten** (Doğuya doğru atılımı) Selanik'te de, İstanbul'da da durmamıştı. Prens Bismarck, Berlin Kongresi'nde Avusturya'yı cermenliği Balkanlara sızdırmakla görevlendirdi. II. Wilhelm'in Almanyası daha da ileri gitti. Gücüne güvendiği üretim araçlarını çok güçlendirme sonucu öyle bir gelişmeye erdi ki, yayılma, dayanılmaz bir gereksinme oldu Almanya için. Sanayiine ucuz hammadde, ticaretine pazarlar, gittikçe artan nüfusuna bir boşalma alanı gerekliydi. Abdülhamit'in büyük koruyucusu olan Almanya, diplomasiyle onu her zaman desteklemeye hazırdı; buna karşılık mal ve siparişten başka bir şey istediği yoktu. İmparator'un kendisi de, pazar sağlamayı sakıncalı bulmamıştı. Padişah katında itibarını güçlendirmek amacıyla İstanbul'a gitti. Böylece ekonomik etkinliği ve sanayii olmayan bir ülkeyi Almanya'ya müşteri olarak kazandırdı. Bütün imtiyazlar Almanlara veriliyordu: Haydarpaşa Ticaret Limanı, aşağı yukarı bir milyarı hareketa geçirecek olan Bağdat Demiryolu, ya da son zamanlarda, İstanbul'u Galata'ya bağlayan Haliç üzerindeki büyük Karaköy köprüsü gibi.

Gezgin Kayser'in öncülüğünde, **Drang,** İstanbul Boğazı'nı aştı, Anadolu'ya girdi, Toroslar'a ulaştı. Şimdi «Ham-

burg-Amerika Linie» kumpanyasının Alman bayrağını dalgalandıran gemilerinin sokulduğu Basra Körfezi'ne inmek için Dicle ve Fırat vadilerine dalmaya hazırlanıyor. Bağdat hattı boyunca serpilmiş işletme ve yerleşme alanları, nehirler arasında, ülkeye yoksun olduğu el emeğini kazandıracaktı; Almanların dirençli çalışması iktisatçıların programını gerçekleştirecekti: Mezopotamya'yı çöplükten çıkartıp, Halifeler zamanındaki inanılmaz refaha kavuşturmak.

Oysa, Anadolu'nun ve Ortadoğu'nun uzak bölgelerinde, artık yalnız Türkler yaşamıyor. Kürt ve Arap köylüler, çoğu göçebe, padişahın buyruklarına pek uymamaktadırlar. Son zamanlarda Musul Valisinin, isyancı, yağmacı çetelerle başa çıkamadığı görüldü. Osmanlı egemenliğindeki bu zayıflık, buralara göz dikenleri kışkırtıyordu. Çoktandır iki büyük Asya devleti, Rusya ve İngiltere bu eski ülkelere göz dikmişlerdi. Bunlardan her biri kendi etki ve sızma alanını çizmişti. Kendisine bir yer açmak için **Drang,** yavaş yavaş eski rakiplerini buralardan sürüp uzaklaştırmakta, onların çıkarlarını çiğnemekte, planlarını engellemekteydi. Birini bir yana, ötekini bir yana iterek, Uzakdoğu'ya sıçramak üzere, Fırat vadisinden Basra körfezine kadar sokulabilecek miydi? Bu soru Londra'da, Paris'te, Berlin'de ortaya atılıyordu. Bağdat demiryolunun geleceği bunun yanıtına bağlıydı.

Rusya, uzun süredir mirasçısı olduğunu iddia ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın komşusu Ermenistan'da kalmıştı. Berlin Antlaşması'yla Balkanlardan uzaklaşmış, onun vasiliği altına girmek istemeyen yeni devletlerin etkisiyle İstanbul'dan ayrılmış olan Rusya, politikasının büyük tasarılarını Asya'ya yöneltmişti. Skobeleff'ler Türkistan'ın istilasını tamamladılar, Annenkof'lar, bugün Orenburg'a ve Avrupa'ya bağlanmış olan «transcaspien»(*) demiryollarının yapımını gerçekleştirdiler. Bir zamanların verimsiz topraklarında şimdi dut ağaçları, pamuk, üzüm yetiştiriliyor. Öte

(*) Hazer-ötesi demiryolu. Bugün Amuderya nehrini aşıp Özbekistan'a kadar uzayan demiryolu. (ç.)

yandan İngiltere, Hindistan'ın üstüne titriyordu. «Kazak tehlikesi»nden ürkerek, Rusya'nın tehdidi altındaki Afganistan'ı korumaktaydı. Bu iki devlet arasındaki rekabet öylesine keskinleşmişti ki, aralarında akşama sabaha savaş çıkacağı düşünülür olmuştu: ama iki devlet, dostça anlaştılar. Bunun ardından Afgan sınırını Pamir üzerinden çizmek gerekiyordu. Bu iş, ancak 1895'de sona erdi. O vakitten beri çekişmeler durdu. Kaldı ki, Afganistan'ın dağlık bölgeleri, İngiliz askerlerinin marşları Hindistan yolunu kapamaktaydı. Rus yayılması Orta Asya duvarı önünde durmak zorundaydı.

Başlangıçta başarılı görünen gözü pekçe bir atılımla, Rusya Uzakdoğu'ya yöneldi. 1900'de Sibirya Demiryolu «Doğu'nun Egemeni» Vladivostok'a vardı; Moğol illeri, Rusya'nın etki alanına girdi. Rusya, uzaktan büyük ticaret kaynaklarını ele geçirmeye çalışıyor, Hindistan'a ve Çin'e giden eski yolları başka yöne çeviriyordu. Port-Arthur'u alarak, Pasifik'deki açık denizde bir limana sahip olmuştu, ne var ki burada savaşa girmek zorunda kalacaktı.

Japonlarla giriştiği savaşta gerilemek zorunda kalan, iç karışıklıklar yüzünden kımıldayacak hali kalmayan Rusya, geçici olarak, yayılma siyasetinden soğumuş görünüyordu. Bu içine kapanıştan çıkmak isteyince faaliyetleri için nerede bir açık alan bulacaktı? Önüne yığılan engeller, pek az seçenek bırakıyordu. Rusya'nın, hiç bir zaman ilgilenmekten vazgeçmediği Batı Asya'ya gözlerini çevirdiği bir çok belirtilerden anlaşılmaktaydı.

Berlin Antlaşması bu devlete Ermenistan'ın bir bölümüyle Kars ve Ardahan'ı vermişti. Ne var ki Ayastefanos (Yeşilköy ç.) Anlaşması'na soktuğu Doğu Bayezit ve Erzurum verilmemişti. Rusya'nın İskenderun Körfezi'ne doğru büyüme tasarılarına karşı çıkan İngiltere, Türklerden Kıbrıs'ı alma karşılığında Erzurum'u aşılmaz bir tabya alanı haline sokmuştu. Gerçekten de Ermenistan yaylası Batı Asya'nın stratejik düğüm noktasıydı. Kars'a ve Erivan'a yerleşen bir Rus ordusu, Fırat yaylasına dalarak Hozat ve Har-

put'daki Türk birliklerini hırpaladıktan sonra Halep yoluyla Akdeniz'in gözalıcı kıyılarına ulaşmak için çok iyi bir konumda bulunurdu. Oysa, Bağdat girişimi gerçekleşirse bu yol kesilmiş olacaktı. İstanbul Boğazı'ndan, Basra Körfezi'ne uzayan ve Almanların malı olan demiryolu daima hırsla gözdiktikleri açık denize ulaşma yolundaki atılımlarını kesinlikle durduracaktı. Böylece Büyük Petro'nun ve Katerina'nın rüyaları suya düşmüş oluyordu. Aynı zamanda, Çar, Avrupa'da «Hasta Adam»ın panslavizm adına hak iddia ettiği mirasından pay almaktan vazgeçtiği gibi Filistinde de, ortodoksluk adına «Kutsal toprakların» egemeni olma yolundaki geleneksel isteğinden vazgeçiyordu. Avrupalılarca çoğu kez benimsenmiş olan ırk hakkından sonra, doğuda çok güçlü olan din hakkını da ileri sürmeyecekti. «Bizans yolundan» geri çevrildiği gibi, Kudüs yolunun da kendisine kapandığını görüyordu.

Anadolu'da sıkışıp kalan Rusya'nın hiç bir zaman ele almak için telaş etmediği projelerinin zaman aşımına uğramasına göz yumacağı düşünülebilirdi. Her ne kadar başka alanlardaki uğraşları onun geçici olarak bunlara sırt çevirmesini gerektiriyorsa da, kendi sahip olduğu bölgelere girilmesini istemeyecekti en azından. Oysa Bağdat Demiryolu onu ta kendi evinde Kafkasya'nın zengin topraklarında, tehlike karşısında bulunduruyordu. Daha önceden, kendi sınırlarını hedef alan Kuzey ve Merkez yollarının yapımını önleyebilmişti. Ama Konya-Basra Körfezi hattı da gerektiğinde önemli bir rol oynayabilirdi. 1877'de Bağdat'daki Türk kolordusu Ermenistan savaş alanına, iki ay süren zorunlu yürüyüşle, askerlerinin bir bölümünü yitirerek varabildiği için, Kars'ın düşmesini ve Erzurum'un kuşatılmasını önlemekte geç kalmıştı. Demiryolu, bu mesafeyi büyük ölçüde kısaltacaktı. VI. Kolordu'nun redifleri ve Bağdat'ın ünlü «dilsiz»leri birkaç günde Diyarbakır'da toplanmış olacaklardı.

Kimbilir, başlangıçta tasarlanan yol belki de yeniden ilgi görür? Bu yolun ekonomik bakımdan üstünlüğünü kabul

etmiştik; bunun askerlik bakımından da böyle olduğu açıkça bellidir. Yukarı Dicle boylarında ve Fırat vadisinde, Diyarbakır, Harput, Divriği ve Erzincan arasındaki hızlı tren seferleri Türklerin sayıca azınlıklarını yıldırım hareketleriyle karşılamış olacaktır. Bunun kazançlarını tamamiyle anlayarak, Almanlara verilen imtiyazda yolun, eskisi gibi Merkez ve Güneyden geçmesini isteyecekleri düşünülebilir. Zengin Sivas, Elazığ ve Diyarbakır illerinden toplanan tarım vergisi (âşar) imtiyaz sahibinin kâr garantisini karşılayacaktır. Böylece Adana eğer istenirse Mersin Anadolu hattının ve uzantısının son durağı olacaktır.

Geçeceği yol ne olursa olsun Bağdat Demiryolu, Rusya'nın siyasal amaçlarını engelliyor ve Anadolu'daki askersel üstünlüğünü tehlikeye sokuyordu. Belki, ekonomik durumu üzerinde olumsuz bir etki de yapmaktaydı. Bağdat hattının Rus ürünlerinin doğal pazarı olan Kuzey İran'a, Kafkas demiryolu üzerinden ve Hazar Denizi yoluyla gönderilmesinin de kösteklenmesinden korkulurdu. Bu hat, Kafkas yataklarının zararına, Mezopotamya petrollerinin işletilmesini de sağlayacaktı. Türkistan demiryoluyla ve zaten yapımı büyük güçlüklerle karşı karşıya bulunan ilerki Hindistan hattıyla da rekabete girişmiş olacaktı. Ne var ki, burada sarsılan yalnızca Rusya'nın çıkarı değildi; İngiltere de sahnede göründü ve dünkü rakibi Rusya'ya, Bağdat hattına olan ortaklaşa düşmanlıkları ölçüsünde yaklaştı.

İngiltere, Asya'da ele geçirdiği toprakları koloni imparatorluğunun incisi ve dış politikasının simgesi sayıyordu. Ne pahasına olursa olsun Hindistan'a giden yolları kendi egemenliği altında bulundurmalıydı. Çok geniş ticaretinin, Hindistan Genel Valiliği'yle olan ilişkilerinin ne kesintiye uğramasına ne de gecikmesine katlanamazdı. İngiltere önceleyin karşı olduğu Süveyş Kanalı'na egemen olunca, «Avrupa'dan Hindistan'a giden büyük yolun Fırat vadisinden ve İran yaylalarından geçeceğini kabul ediyordu.»(*) Uzun zamandan beri durdurduğu Rusların İran topraklarındaki

(*) Élisée RECLUS, **Géopraphie universelle, IX, l'Asie Antérieure.**

ilerleyişini, bağlaşığı Japonya kesin olarak sona erdirmişti. Fakat şimdi ortaya yeni bir tehlike çıkmıştı: Fırat vadisinden, Cermen **Drang**'ı dev adımlarıyla ilerliyor ve onunla birlikte Almanya'nın **Weltpolitik**'i (Dünya politikası) büyük umutları canlandırıyordu. Dünyanın bütün pazarlarında İngiltere'nin rakibi olan Almanya, şimdi de İngiliz Asyası'nın ta göbeğinde, ekonomik üstünlüğünü zorla kabul ettiriyordu. Alman sanayicileri, tüccarları, Bonaparte ve I. Paul'ün «büyük tasarı»larını çağdaşlaştırarak benimsiyorlardı. Barış yoluyla Hindistan'ı ele geçirerek İngiltere'ye «öldürücü bir darbe» indirme yolundaydılar. Bağdat hattı, Güney İran'la ticaret yolunu saptıracak Hind Okyanusu'ndaki İngiliz tekelini tehdit edecek, İngiliz emperyalizminin onuruna balta indirecekti.

Ama İngiltere'yi küçümsememek gerekirdi. Hicaz'la Yemen'in tarihsel olarak bağımlı bulunduğu Mısır'ı işgal etmişti: Arabistan her zaman Nil'e egemen olanların izindeydi. Oysa, Arabistan yarımadasına egemen olan Avrupa ve Hindistan'ın kara ve deniz yollarına, Süveyş kanalına ve Kızıldeniz'e olduğu kadar Basra Körfezi'ne doğru Mezopotamya'dan geçen demiryoluna da egemen olurdu. İngiltere'nin ereği bu egemenlikti; aynı anda her taraftan Arabistan'ı sarmıştı. Kuzeyde Süveyş ve Akaba Körfezleri arasında bir burun oluşturarak uzanan Sina Çölü de Mehmet Ali'nin fethinden beri Mısır'ın bir parçası olmuştu. Tabah vahası yüzünden İngilizlerle Türkler arasında bu sınır üzerindeki çatışma unutulmamıştır. İngiltere'nin bu konudaki kararlılığı Padişahı geriletti. Osmanlı Hükümeti'nin Şam'dan Mekke'ye uzanarak denize açılan yararlı bir kapıya varma tasarısı suya düştü. Güneyde Yemen'in giriş limanı Aden'di. Memleketin içlerindeki şeyhlerle birbiri ardınca yapılan andlaşmalarla buranın hinterland'ı durmadan genişlemişti. Öyle ki Sina'ya kadar bir demiryolunun döşenmesi bile düşünülmeye başlanmıştı. Umman'da Maskat emiri,

Fransızların nüfuzundan kurtulmak için İngiltere'nin koruyuculuğuna sığınmıştı. Basra Körfezi kıyılarını ise Lord Curzon, Hindistan'ın yayılma alanı içine aldı; bu kapalı denizi, bütün rakipleri uzaklaştırarak bir İngiliz gölü yapmak istiyordu. Bombay'dan ve Karaşi'den kalkan vapurlar, Bender-Abbas ve Bender-Buşir'e uğradıktan sonra Mezopotamya'nın kapısı olan Basra'ya ulaşıyorlardı. İngilizler, İran'ın giriş kapılarından biri olan Karoun (ırmağı - y.n.)'daki vapur seferlerini ele geçirmişlerdi.

Şat-el-Arab ve Dicle'den yukarı çıkan turistler, ancak İngiliz bandıralı vapurlarda rahatlık bulabiliyorlardı. Bir gezgin Bağdat'da kalacağı zaman bavulunda bir kat siyah elbise bulundurmaya dikkat etmeliydi. Çünkü halifelerin kentinde İngiliz âdetleri benimsenmişti. El-Hassa kıyısında, Bahreyn adaları İngiltere'den gelen mallara depoluk ediyordu. Kuveyt emiri, İngiltere'nin vassalı ve adamıydı. Onun desteğiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun gemiler için buralardaki en iyi demir atma yerlerini ele geçirdi. Efendisinin hesabına, Bağdat demiryolunun ulaşacağı bütün son durakları elinde tutmaktaydı. Öyle ki, Alman ilerleyişi bir çıkmazda durmak tehlikesiyle karşılaşabilirdi.

Ama İngiltere için **Drang**'ı varış noktasında önlemek yeterli değildi; yolu üzerinde de ona korkunç bir engel hazırlıyordu. Bu da, tümüyle Osmanlı egemenliğine karşı ayaklanan Arabistan'dı.(*) Arabistan uyanmıştı; İngiliz altını burada isyan üstüne isyan kışkırtıyordu; burada vahabilerin mirascısı ve Necid'in en su götürmez efendisi olan emir ibn Suud, Mekke yakınlarını ve Mezopotamya'yı etkisi altında tutuyordu. Buralarda başkaldıran imamlar, padişahın tükenmiş olan askerlerini yerlerinden kımıldatmıyorlardı. Öte yandan Asir ve Hicaz, Yemen örneğine uyarak Türk garnizonlarını buralardan söküp atmış ve Osmanlı egemenliğinden kurtulmuşlardı.

(*) Negib AZOURY, **Le réveil de la nation arab dans l'Asie turque.** (Plon, 1905)

Şüphesiz, Arabistan bir bireysel anarşi yuvasıdır. Burada herkesin ağzında şu özdeyiş duyulur: «Tüfeğim şeyhimdir benim». Şüphesiz göçebelerin disiplinsizliği ve birleşmemeleri orduların gücünden daha çok padişahın otoritesinin yerleşmesine yardım etmişti. Canla başla ileri götürülen Hicaz hattı da bunu tamamlayacaktı. Ama bir Avrupa devleti işe karışmayı düşünürse, durum değişirdi: açıkça kışkırttığı bağımsızlık hareketini kendi çıkarına dönüştürmek İngiltere'nin elindeydi. Silahlandırdığı ve koruduğu şeyhler aracılığıyla, Arapların yaşadığı yerlerde Osmanlı egemenliğinin değilse bile denetiminin, yerini alabilirdi. Bu denetim Akdeniz'den Hindistan'a, Doğu Anadolu'dan İran yaylalarına kadar uzanacaktı. Politika varsayımlarına girişmeden, Kuveyt ve Tabah olayları B. Freysinet'nin şu görüşünü Almanlara benimsetti: «Mısır'a egemen olan ve dünyanın en güçlü donanmasını elinde bulunduran İngiltere, istediği gibi Suriye'nin efendisi olabilir, hem Anadolu'ya hem de Fırat bölgesine egemen olur; yani Osmanlı İmparatorluğu'na ve İstanbul Boğazı'ndan Basra Körfezi'ne kara ulaşım yollarına kumanda eder; öyle ki, Süveyş Kanalı gibi, büyük Bağdat demiryolu tek bir iradeye bağımlı olur.»(*)

İngiltere'nin dostu, Rusya'nın bağlaşığı olan Fransa'nın, onlar gibi, **Drang** yolu üzerinde, Ön Asya'da ya da Basra Körfezi'nde korunacak yaşamsal çıkarları yoktur. Ama ne Yakın-doğu'daki ayrıcalıklı durumunu ne de şanlı bir geçmişten kendisine kalmış olan hakları unutabilirdi. Çok eski zamanlarda Türklerin egemen olduğu Asya bölgelerinde batı halklarının uygarlığını temsil eden Fransa idi; oralarda Fransızca konuşulur, onun sayesinde Fransız zevkine değer verilir, Fransız dehası sevilirdi. Eskiden buralardaki ticaret tekeli Fransa'nın elindeydi; bugün de bir bölümü böyledir. Daha son zamanlarda, Süveyş Kanalı girişimini Fransa başarıya eriştirdi: şayet Bağdat işine ilgisiz kalırsa Fransa'nın prestiji ne olur?

(*) De FREYCİNET, **La question d'Egypte.** (Calmann-Lévy, 1905)

Bunun için Fransa, az çok uzak ama kaçınılmaz çatışmaları önlemek için bu işi düşünmek zorundadır. Almanya, karşı durulmaz yayılma gereksinmesini gideren bu doğuya doğru **Drang**'a bütün varlığıyla bağlanmıştı. Rusya ve İngiltere, yine bu bölgelerde esaslı konumları savunmaktaydılar. Böylesine bir karşıtlık korkunç şeyler doğurabilir. Bunları önlemek ödevi Fransa'ya düşmüyor mu? Neden Fransa, çatışan hırsları bir dizi andlaşma ile uzlaştırmaya çalışmasındı? Londra ile Petesburg, bir **enternasyonalizasyon** düşüncesini işlemeye başlamışlardır. Demiryolunun tamamiyle Almanların malı olmasını ve böylece **Drang**'a yolunun üstünde ne görürse yutmasını önleyerek ilerleyişine olanak sağlamak söz konusuydu.

Bu formülde bir uzlaşmanın ögeleri görülmüyor mu? Böylece Almanya, enternasyonalleştirilmiş olan Bağdat demiryolu üzerindeki Alman yayılmacılığı (Pangermanisme) amacından, İngiltere sürekli düşmanlığından, Rusya da şiddetle karşı çıkmasından vazgeçiyordu. Fransa, birçok duraksamadan sonra, dış politikasının ilkelerini saptayarak nihayet açıklanan İngilizRus andlaşmasını destekleme kararını vermişti. Bu kombinezondan imtiyaz sahibi de kazançlı çıkmıştı. Belki de boşuna isteyip duracağı parasal katkıyı sağlamış oluyordu. Bundan başka İstanbul'da böyle bir siyasal yön değiştirme, Osmanlı Devleti'nin ilgisini saptırırdı, bu yüzden Alman demiryolu büyük bir zarara uğrardı. Enternasyonal bir nitelik alırsa, devletlerin ortaklaşa koruyuculuğuna güvenebilirdi. Türkiye'ye gelince, ödünç verecek çok güçlü ve her gün daha çok yayılmak eğiliminde olan tek bir ödünç verici yerine, dört ya da beş Avrupa Devletinin işbirliğini sağlamış olacaktı. Tecrübe göstermiştir ki, bu durumda İmparatorluğun «bütünlüğü» için yeni bir güvence bulmuş olacağı gibi, kendi çıkarlarına bütün adı geçen devletlerin çıkarlarına oranla öncelik sağlamış olacaktı.

Aslında, meşrutiyetçi (liberale) Türkiye başlangıçta başka kombinezonlar arar gibi görünmekteydi. Osmanlı

Devletinin işlerine yabancıyı karıştırmamak için, Alman işletmesine yeni garantiler vermeyi reddedebilir, Adana--Mersin hattını kısa sürede satın alır, daha sonra da işlemekte olan bütün demiryolu ağını eline geçirmek isteyebilir, yeniden yapılacak hatlarla ilgili sözleşmeyi feshedebilirdi. Bu bir kelime bir Bağdat demiryolunun **millileştirilmesi** demekti.

Bu eğilimler Türkiye Meclisi'nin (Meclis-i Mebusan - ç.) 24 Şubat 1909 günkü oturumunda ortaya çıktı. Sözleşme maddelerindeki özel koşulların ağırlığını, yüklediği ağır masrafları, kilometre fiyatının aşırı derecede yüksek oluşunu sözkonusu eden soru önergelerini yanıtlayan Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı); Devletin yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini, Bağdat Andlaşması'nın tamamiyle yerine getirileceğini, söyledi. Bu kesin sözler alkışlarla kesilmişti. Bu da Türkiye'nin itibarını destekler gibiydi. Artık çatışmanın her zamankinden daha büyük bir şiddetle **enternasyonalleştirme** sorunu üzerinde süreceği anlaşılıyordu.

Böylece, bir demiryolu projesi üzerinde, aralıksız bir rekabet, bin bir entrika ile sürüp gitmekteydi; doğu egemenliği konusunda büyük devletlerin giriştikleri yarış böylece daha da belirginleşmiş oluyordu. Bu kavga sadece demiryolu seferleri üzerinde değildi; nüfuz, varış yerlerine sahip olma, stratejik konumlar elde etme, bir kelimeyle yeni bölgelerde üstünlük elde etmek için çekişiyorlardı Batılı devletler. İstanbul ve Selânik'ten sonra Bağdat da lokomotiflerin yarattığı mucizeyle, Doğu işleriyle her zamankinden daha çok ilgilenen Avrupa devletlerinin politikasındaki ağırlık merkezlerinden biri olmuştu.

III

BALKAN DEMİRYOLLARI

1908 yılında Balkan demiryollarından çok sözedilmişti. Kimi aylar, gün geçmezdi ki ya İstanbul'dan ya da Viyana'dan, Tuna'yı Adriyatik'e ya da Orta Avrupa'yı doğunun kapısı olan Selânik'e bağlayacak yeni hatlarla ilgili projelerin ele alındığını bildiren telgraflar gelmesin. Diplomatların ve gazetecilerin hayalhanelerinden çıkan bu projelerin kaçının yaşama niteliği vardı? Bunlardan kaçı uygulama deneyinden geçmeyecekti? Bu demiryolu sorunu her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini ilgilendirdiği için, iki kriz arasında az ya da çok hayal ürünü olsa da, Balkan yarımadasının her yanından geçeceği tasarlanan bu demiryolları üzerinde düşünmek uygun olacaktır.

Bundan tam yirmi yıl önce (1889 - ç.) 1000 kilometreden fazla uzunlukta bir demiryolu Balkanları diyagonal olarak geçip Tuna'yı İstanbul Boğazı'na bağlamıştı. Bu, Münih, Viyana, Budapeşte'den geçerek İstanbul'u altmış üç saatte Paris'e bağlayan büyük uluslararası hattır. Bu hat, doğal bir yol izleyerek bir başkent olan Belgrat'dan hareketle Morava nehrinin vadilerinden geçer ve bu nehrin kollarını aşar, Sırbistan'daki Niş kalesi'nden geçer, son Sırp-Bulgar savaş alanı olan Pirot Çaribord dağ zincirine dalar, bir başkent olan Sofya'ya uğrar, Trajan kapısından geçip Maritza vadisine, Filibe'ye, Edirne'ye uğradıktan sonra İstanbul'a varır. Bu, ilk Haçlıların Asya'ya Osmanlıların da Avrupa'ya giderken izledikleri eski tarihsel yoldur.

Niş'ten çıkan bir şube hattı Cep dağ zincirinden geçerek Üsküp'e gider, buradan ayrılan iki koldan biri kuzeyden Mitrovitza'ya kadar Mesi yaylasına, öteki güneyde Vardar vadisinden geçip Selânik'e ulaşır.

L'Oriént-Express, 1059 kilometrelik Belgrad-İstanbul yolunu yirmi yedi saatte aldığı halde, ağır gidişli trenler, Belgrad'la Selânik arasındaki 700 kilometrelik yolu yirmi iki saatte geçerler. Bu trenler, Selânik'den İstanbul'a (840 kilometre), Ege Denizi kıyılarına yakın bir yoldan uzanan bir hat bağıntısından geçerek, yirmi dört saatte varırlar.

Bütün hatlar, normal 1,44 m. genişliktedir. Yalnız, Fransızların olan son hat böyle değildir. Bu hatlar, gittikçe Alman nüfuzu altına giren Avusturya Doğu Demiryolları Şirketi'nindir.

Üsküp-Mitrovitza bölümü, Vardar vadisinden İbar vadisine tırmanarak Balkan yarımadasının kilit noktası sayılan ve çekişmelere konu olan ünlü Mesi yaylasına varır. Bu egemen bölgeye sahip olan devlet, Tuna'ya, Adriyatik'e, ya da takım adalara kadar keyfince sarkabilir. Türkler buraların bir bölümünü Sırbistan Krallığı'na bıraktılar; Avusturya ise, Bosna'yı alarak çevresini denetimi altına soktu. Doğu sorununun yeniden canlanması için bu devletin burada demiryolu yapmak niyetinde olduğunu açıklaması yeterli oldu.

⁂

27 Ocak 1908 günü Macar delegasyonunun dışişleri komisyonunun bir toplantısında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı baron Aehrenthal, kendi politikası konusunda büyük yankı uyandıran bir açıklama yaptı:

«Balkan'da, diyordu, bizim uygarlaştırıcı ve ekonomik bir görevimiz var. Bu görev, Balkan ülkelerinin hatırı sayılır bir gelişme çağına girmek üzere olduğu bu günlerde da-

ha da önemlidir... Türk ve Sırp sınırına kadar uzanacak bir demiryolu yapımını daha sonraki bir evrimin temeli sayıyoruz. Her şeyden önce bu hatlar üzerindeki birleştirme yolları için önlemler tasarlamaktayız. Bunu Sırbistan'dan elde etmek güç değil. Vardista'ya kadar olan hat tamamlanmış bulunuyor; sonra Sırp tarafında, birleştirme hattı ilerliyor. Mitrovitza bağlantısına gelince, elçimiz, bu yolun yapımı için, izin almak üzere Padişahla görüşmek için görevlendirildi...»

Avusturya'nın projesi öğrenilir öğrenilmez Avrupa'da, özellikle Rusya'da heyecan uyandırdı. Yine de çok önemsizmiş gibi bir dış görünüşle ileri sürülmüştü. Aslında sözkonusu olan ne idi? 150 kilometrelik bir bağlantı hattı. Bu hat, Avusturya'nın Berlin Andlaşmasıyla ele geçirdiği ve garnizonlar bulundurmak, ticaret ve askerlik yolları yapmak hakkını elde ettiği Yeni Pazar (Novi-Bazar) sancağından geçiyordu. Baron Aehrenthal'e inanılırsa bu girişim tamamiyle ekonomik amaçlıydı: «Bu hattın gerçekleşmesinde,» diye eklemişti sözüne, «ara vermeden çalışmalıyız. Bu hat sadece Bosna hattını, komşu hatlarla temasa geçirmekle kalmayacak, fakat bize yeni demiryolları yapımı olasılığını kazandıracak. Bosna demiryolu ağı Osmanlı hattına bağlandığı zaman, tren seferlerimiz SarayBosna üzerinden doğruca Ege Denizi'ne ve Akdeniz'e yönelecektir. Öte yandan Yunan ve Türk hatları arasında az zamanda bağıntı kurulacağı da umulabilir. Böyle olunca, Viyana, Budapeşte, Saray-Bosna, Atina ve Pire arasında doğrudan bağlantı kurulacak ve Orta Avrupa, Mısır ve Hindistan arasında en kısa yolu oluşturacaktır... Bu girişimlerimizde, Padişahın katkısını da sağlayabiliriz sanıyorum. Bunun sonucu olarak Türk hattının kuzeyde Bosna, güneyde Yunan hattıyla bağıntısını gerçekleştirecek, böylece Makedonya vilayetlerinde yeni bir ekonomik çağ açılacak, bu da buralarda yaşayan halkın bu barışçı işlere olan ilgisini arttıracaktır.» Özetle, sancak hattı Viyana ile Doğu pazarları arasında bir ticaret akımı

yaratacak ve demiryolunun geçtiği yerlerde refahın artmasına neden olacaktır.

Başbakanlıklar, birbiri ardınca, bu görüşü nezaketle benimsediler. B. Isvolski, şu açıklamada bulundu: «Rus Hükümeti, Balkan Devletleri'nin ve halklarının ekonomik gelişmelerine çok yakın bir ilgi gösterdiği için, yarımadanın çeşitli bölümlerini birleştirecek ve bu bölgeyi çevreleyen denizlere serbestçe ulaşmalarını sağlayacak olan demiryollarının buraların barış içinde gelişmelerini sağlayacağını düşünmektedir.» Fransa, bağlaşığı Rusya'nın bu görüşünü benimsedi. İtalyan Meclisi'nde B. Tittoni «kendi düşüncelerini de çok iyi yansıtan» Rus bildirisini hiçbir koşula bağlı olmadan benimsediğini açıkladı. Sir Edward Grey de Avam Kamarası'nda (İngiliz Kraliyet Meclisi) İngiltere'nin ticareti geliştirecek nitelikteki bütün demiryollarının yaygınlaşmasını iyi karşıladığını bildirdi. Son olarak B. von Bülow, Avusturya Macaristan projelerinin Berlin antlaşmasına tamamiyle uygun olduğunu ve yalnız ekonomik amaçlar güttüğünü belirtti.

Ne yazık ki, bu diplomasi tezinin çürüklüğü en küçük bir incelemede anlaşılacaktı. Uzatılması sözkonusu olan Bosna-Hersek yolları en elverişsiz koşullar içinde kurulmuştu. 76 cm.'lik dar yol olan ana hat Sava'dan Bosna Brod'a gidiyor, Saray Bosna'ya ve Mostar'a uğradıktan sonra Dalmaçya'da Adriyatik'e ulaşıyordu. Bosna Brod'dan Doboj'a kadarki yol o denli bozuktu ki, birkaç yıldır Bosna vadisini izleyerek Doboj'dan, Sava'nın Samak'taki koluna kadar yeni bir hat yapılması tasarlanmaktaydı. Bundan başka birkaç kez, Fiume'ye giden marşandizlerin, aktarma yapma zorunda kalmaması için hattın döşeneceği yerin Brod'dan SarayBosna'ya kadar genişletilmesi de düşünülmüş, bu amaçla bazı çalışmalara da başlanmıştı.

Adriyatik yönünde de denize varan duraklar çoğaltılıyordu. Demiryolu, Ragusa'da, liman işini gören Kattaro ve

Gravoso üstündeki Zelinka'dan ve Narenta üzerindeki nehir limanı Metkoviçe'den, Hersek eyaleti'nin başkenti olan Mostar'a yönelir; Narenta ve Bosna vadilerini ayıran Ivan dağının tepesini (1012 m.) bir dişli bindirmeli yardımıyla bir tünelden aşarak Saray Bosna'ya ulaşır.

Bosna eyaletinin başkentinden ayrılan ve 1 Temmuz 1906'da işletmeye açılmış olan bir şube hattı Priboy ve Uvak'tan geçerek Yeni Pazar sancağı sınırına ulaşır. Bu hat da öncekiler gibi dar yolludur ve yer yer dişli bindirmelidir, ama platformu normal yola göre yapılmış olup daha sonra Selanik demiryolunun geçici son durağı olan Mitrovitza'ya kadar uzatılması tasarlanmaktadır. Bu hat, birçok tünel, köprü, su bendinden geçerek çok engebeli dağlık bir bölgede, kimi yerde bin metrelik yükseklikten Bosna ve Drina vadilerine dalar. Bu hattın yapımı kilometre başına 385.000 Franka malolmuştur.(*)

Hattın, yapım tasarısı incelenmekte olan Uvak Mitrovitza uzantısı da aynı güçlüklerle karışlaşmaktadır. Bu uzantı, Yeni Pazar yakınında Drina ve İlbar havzalarının ayırım çizgisini aşmak zorundadır. Maliyet fiyatı elbette çok yüksek, işletme geliri de çok az olacaktır. Bugünkü durumda marşandizler karşılıklı olarak dar yoldan normal yola normal yoldan dar yola geçmek için iki kez aktarma yapmak zorunda kalacaktır: Biri, Bosna-Hersek sınırında, öteki Mitrovitza'da olmak üzere.

Saray-Bosna ve Mitraovitza'dan geçmek üzere Budapeşte'den Selanik'e giden yol Belgrad ve Niş'den geçecek hattan 236 kilometre daha uzun olacaktır. Bunun için Avusturya-Macaristan ticaretinin yakındoğuya ulaşmak üzere izlediği yolu değiştirmesi için hiçbir neden yoktur.

(*) 170 kilometre (Saray-Bosna-Mecece-Uvak, 129 kilometre; Mecece-Višegrad-Vardista, 31 kilometre.) uzunluğundaki bu hat 60 milyon Kurona malolmuştur. Toplam olarak 99 tüneli, 30 büyük köprüsü ya da bendi var. Ortalama profili metrede 18 milimetrelik bir rampa gösterir.

Her ne kadar tasarlanan hat ekonomik bakımdan çok ilginç değilse de, askerlik ve politika bakımından büyük bir önemi var. Sava kıyılarından Vardar ağızlarına kadar uzanacak olan ray, yalnız Yeni Pazar sancağında değil, Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerinde de Avusturya için iyi bir sızma -Almanya için de yayılma- aracı olacaktır. Böylece çifte bir denge bozulması meydana gelecek: bugün Balkanlar'da üstünlüğü elde etmek için çekişen büyük devletler arasında; daha dar alanda, Makedonya'daki etnik elemanlar arasında. Avusturya'nın tuttuğu Yunanistan, Bulgarların ve Sırpların zararına üstün gelecek; güney slavlarının doğal vasisi olan Rusya Balkan halklarının gözönünde itibarının ağır bir biçimde sarsıldığını görecekti.

Rusya'nın tepkisi gecikmedi. Avusturya-Macaristan projesinin zarar verdiği çıkarların savunmasını üstlendi ve bu zararı karşılamak üzere başka demiryolları tasarılarını desteklemeye hazır olduğunu belirtti.

⁂

Saray Bosna - Mitrovitza hattından en çok zarar gören Sırbistan'dı. Bu hat Belgrad-Niş arasındaki büyük Sırp demiryolundaki trafiğin bir bölümünü saptıracak, Sırbistan'ı Karadağ'dan, kardeş bir ulusun yaşadığı bu ülkeden ayıran Yeni Pazar sancağı üzerinde Avusturya'nın egemenliğini sağlayacaktı. Bu da halkların sürekli özlemleriyle çatışmaktaydı. Bu halklar, Üsküp'te dinsel törenle taç giymiş olan Sırp çarı Duşan'ın Tuna'dan Adriyatik kıyılarına uzanan -şimdi parçalanmış- geniş bir imparatorluk üzerinde egemenlik kurduğunu unutmamışlardı.

Sırplar, Avusturya'nın ekonomik denetiminden kurtulmak için Tuna'dan Adriyatik'e giden bir ulaşım yolu döşenmesini istiyorlardı. Nehrin üzerinde kurulacak bir köprü ile, tasarladıkları hat Romanya'nın demiryolu ağıyla Turnu-Severina'da birleşecek, Budapeşte'den Bükreş'e giden

büyük yol üzerindeki Demir Kapı'ya ulaşacaktı. Timuk vadisine vardıktan sonra, Niş'e kadar uzanacak olan Radujevak'la Kniazevak arasında yapılmakta olan hatla birleşecekti.

Bu hattın başka bir değişik biçiminin başlangıcı, yine Budapeşte hattı üzerindeki, Romanya'nın Kraiova kenti olacaktı. Çoktan yapımı kararlaştırılmış olan bir şube hattı, buradan ayrılarak bir köprü aracılığı ile, iki yolun birleştiği nokta olan, Tuna'nın sağ kıyısındaki Radujevak'a ulaşacaktı.

Bu hat, Niş'e varınca, güneydoğu'daki, Sofya'ya ve İstanbul'a, ya da güneydeki Üsküp ve Selanik'e yönelmeyerek, Mesi yaylasına doğru yükselecek, ve Pristina'dan Türklerin kalelerinin bulunduğu yukarı Drina vadisindeki Prizrend'e kadar bölgeyi diyagonal biçimde kesecek; sonra Arnavutluk'daki Üsküdar'a ve Adriyatik kıyısındaki Giovanni di Medusa'ya ulaşacaktı.

Kuzey hattı adı verilen başka bir hat da Sırbistan'daki Kurşunlu kasabasında öncekinden ayrılarak kuzey Arnavutluk'daki Ipek'den geçecek ve Mokra'da Hırvatistan'a girerek San Giovanni di Medusa'ya Arnavutluk Üsküdarı'ndan giden bir şube hattıyla Antivari limanına kadar inecekti. Hırvatistan'dan geçecek olan bu hat, Arnavutluk hattından daha kısa olmakla birlikte daha pahalıya mal olacağı gibi, yapımı da çok güç olacaktı.

Timok ve Niş'teki birleşim hattının uzunluğu elli kilometre kadardı. Ne var ki, engebeli bir araziden geçiyordu ve en az 650 metrelik bir yüksekliğe kadar çıkacaktı. Türk topraklarındaki hatta gelince, bu hat daha ucuza malolacaktı. Çünkü Drina vadisindeki bölümü çok bir duvarcılık işi gerektirmeyecekti. Demiryolunun geçtiği bölgenin toprakları verimli, nüfusu da çok olduğu için buradaki tren seferleri iyi kazanç sağlayacaktı: Ticaret açısından Tuna-Adriyatik hattı Sancak hattını iflas ettirecekti. Parasal önlemlerin alındığı ileri sürülüyor ve Fransız kapitalistlerinin bu

işletmeye katkıda bulunacakları bildiriliyordu. Fakat diplomatik sorun çözülmüş değildi. Rusların ve İtalyanların desteklediği Sırp projesi hemen hemen aşılmaz engellerle karşılaşıyordu.

Bulgarlar bu tasarıya şiddetle karşı çıkıyorlardı: genç krallıklarının Karadeniz, Adriyatik ve Akdeniz arasında gelişen ticaret hareketinin dışında kalmasından korkuyorlardı. Bu işte Türklerin doğrudan doğruya hiç bir ekonomik ya da stratejik çıkarları yoktu. Arnavutluğu gözaltında bulundurmak için Prinzenol'den, Üsküdar'a giden yol değil, daha güneyde, büyük temel hatları olan İstanbul-Selânik demiryolunun bir uzantısı üzerinde Manastır'dan Durrazzo'ya kadar, kıyı boyunca Hırvatistan sınırına gidecek bir şube hattı gerekliydi onlara. Osmanlılar bakımından bir Kuzey hattının, tersine, büyük bir kazancı yoktu.

Böylece Sırp projesi fazla bir başarı şansına sahip değildi. Dikkate değer bir nokta da şu ki, bu projede evvelce yapılmış olan büyük hatlardan hiçbir kullanılmıyordu. Oysa ne kadar gariptir ki çoktan Adriyatik kıyılarından Sırbistan'ın Bosna sınırına kadar trenle gidilebilmekteydi. Tuna kıyısındaki Metroviç'ten hareket eden Hersek demiryolu ağı, gerçekten de Saray-Bosna'ya varıyor ve Saray-Bosna-Uvak hattı Mecece'de bir şube hattı oluşturuyordu. Bu hat Visegrad'dan geçtikten sonra Sırp sınırına 500 m. uzaklıktaki Vardista'da son buluyordu. 1 Temmuz 1906'da işletmeye açılan bu hattın, bugün sadece stratejik bir önemi var. Fakat bunu Sırp arazisi içine uzatmak sözkonusudur; Baron Aehrenthal da delegelere, Sırplardan bir bağıntı kurma izni almanın güç olmayacağını söylemiştir. Elbette ki böyle bir yol kolayca gerçekleşmeyecektir. Yalnız Tuna ile Adriyatik arasında, tamamiyle Osmanlı İmparatorluğu dışında yapılmış en kısa ulaşım yolu olacaktır.

⁂

Bulgarların da bir Tuna-Adriyatik projesi vardı. Dahası ayrı ayrı hatların yapılmasını öneriyorlardı. Bunlardan birincisi Tuna'dan ayrılıp Vidin'e gidiyordu; kurulacak bir köprü, bu hattı Romanya demiryolu ağı üzerindeki Kalafat'a bağlayacaktı. Bu hat Mezdra'da, Varna'dan Sofya'ya giden büyük hatta bağlanacaktı; bu hat, çoktandır, Radomir'e, Köstendil'e ve Türk sınırına kadar uzatılmıştır. Vidin-Mezdra bölümünün, aslında kolay olan yapımı uzun süredir düşünülmekteydi: ihaleye bile çıkartılmıştı. Radomir-Köstendil-Türk sınırı hattına gelince, Bulgar girişimcileri 1908 sonunda bu hattı işletmeye açtılar. Şimdi bunu Üsküp'e uzatmak sözkonusudur.

Burada daha ciddi güçlükler ortaya çıkmaktadır. Struma vadisindeki Köstendil'den, Vardar üstündeki Niş-Üsküp hattına, Komanova'da bağlanmak üzere, Eğri-Palanka'ya kadar çıkmak gerekecektir. Üsküp'ten Adriyatik'e gitmek için en kısa yolu benimsemek demek 2500 rakımlı Şar-Dağa çarpmak demektir. Buna göre Mesi yaylası üzerinden Kuzeye çıkılacaktır ki, bunun için, Sırp yoluna rastlayıncaya kadar, Mitrovitza hattını kullanmak gerekir; ya da güneye doğru sarkarak Dibra'ya varmak üzere çetin bir yola sapılır. Bu yol, yüksek Kara Drina vadisinden aşarak Arnavutluğun Durazzo limanına varır.

Ülkenin bir ucundan öbür ucuna giden bir Bulgar hattı da Romanya demiryolu ağıyla, Korabia-Somovit de, Tuna üzerinde kurulacak bir köprü aracılığıyla birleşir; bu hat büyük Varna-Sofya hattı üzerindeki Somovit-Plevne şube hattından yararlanır ve önceki hatla birleşir. Bu iki hattın ikisi de Bulgaristan için elverişlidir. Bu hatlar, Sofya'yı yarımadanın coğrafî merkezi, Balkanların büyük ticaret piyasası haline getirecektir.

Sofya-Radomir-Köstendil hattı, 1908 Temmuz ayında Türk sınırına varmış olmalıydı. Uzun süredir düşünüldüğü gibi bu hat Üsküp'e kadar uzatılmalıydı. Türklerle Bulgarlar arasında 1904'de imzalanan bir anlaşma uyarınca,

Bâb-ı Âli (Osmanlı Hükümeti ç.) Komanova'da Bulgar sınırına ulaşacak bir hattın yapımına izin vermeyi kabul etmişti. Fakat Bulgar Hükümeti'nin çabalarına karşın, imtiyaz iradesi bir türlü çıkmadı. Osmanlı Hükümeti'nin karşı koymalarını kırmaya kararlı olan Bulgar hükümeti bu hattın harcamalarını yüklenmeğe de hazırdı.

Adriyatik'e ulaşmayı amaç edinen her plan için olduğu gibi İtalya, Bulgar tasarısını da destekliyordu. Bu hat, bu devletin Arnavutluk politikasına yaradığı gibi ticaretine pazarlar da kazandırıyordu; şarapları, meyvaları, sanayiinin ürünleri için Balkan devletlerinde ve Rusya'da büyük bir piyasa bulmayı umuyordu. Bununla birlikte demiryolunun daha güneyde bir yol izlemesi İtalya için daha kazançlı olacak gibi görünmekteydi. Bu hattın izleyeceği yol şöyle olmalıydı: ÜsküpManastır-Ohrida gölü ve Durazzo ya da daha iyisi Otrant'ın karşısındaki aynı adı taşıyan körfezin kıyısındaki Avlonya. Böylece demiryolu hattı Roma'nın Arnavutluk'tan geçerek Ege Denizi'yle ulaşımını sağlayan eski Roma yolunu **via Egnatia**'yı izlemiş olacaktı. Manastır'dan Üsküp'e kadar Makedonya dağ kollarının kenarından gidecek olan bu hat, KuzeyGüney arasındaki büyük hatta bir şube ekleyecekti. Bu da belki bir gün Belgrad'ı Niş, Üsküp ve Manastır üstünden Atina'ya bağlayacaktı. Eğer Yunan ve Türk demiryollarının bağlantısı Kastorya'da olur ve Tesalya'daki Yunan hatları, 1908 ilkbaharında işletmeye açılmış olan Pire-Atina-Larissa büyük demiryoluna bağlanırsa Orta Avrupa ile Mısır ve Hindistan arasında en doğrudan ulaşım yolu kurulmuş olurdu.

Fakat, Bulgarların projelerinin karşısındaki en büyük engel Türkler'in bu zamana kadar kırılamayan haklı karşı çıkışlarıydı. Çoktan Sofya-Radomir şube hattı Köstendil ve Üsküp yolundan Selanik'le bağıntıyı hazırlamıştı: bu, gerçekleşirse, bir Bulgar ordusu Makedonya'ya saldıracak ve İstanbul'u Rumeli vilayetlerinden ayıracak, bunu da harekât üssüyle ilişkisini rahatça sürdürerek yapabilecekti. Bu

tehlike bir yana bırakılırsa, Makedonya eksenini izleyerek Sofya'dan Selanik'e inecek olan demiryolu bütün Bulgar-Makedonyalıların büyük Bulgaristan düşünü canlandıracaktı: böylece Bulgaristan Tuna'dan Ege Denizi'ne, Karadeniz'den Ohrida gölüne kadar yayılacaktı; bu durumu Aya Stefanos Andlaşması az kalsın gerçekleştiriyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü büyük ölçüde sarsılmış olacaktı. Türkler hiçbir zaman böyle bir tehlikeye göz yumamazlardı.

Bununla birlikte Bab-ı Ali'yi tedirgin etmeden Sofya-Selanik hattının bağıntısını kurmanın basit bir yolu vardı. Struma vadisinden ayrılmadan Radomir'e ya da Köstendil'e kadar yapılmış olan bölümden yararlanılabilir. Cuma'dan Serez'e ya da daha doğrusu İstanbul-Selanik bağlantısı üzerindeki Demir Hisar'a kadar inilebilirdi. Bu yolun, Türkler için aynı sakıncaları yoktu. Ülkeyi baştan sona geçecek bir hat yerini Struma demiryolunun Makedonya'nın kenarından geçmesi elbette ki Bulgaristan'ın siyasal amaçları için daha az elverişli olacaktı. Buna karşılık önemli bir merkez olan Serez'e uğrayacak ve Sofya ile Ege Denizi arasındaki mesafeyi hissedilir derecede kısaltacaktı. Türkiye'nin savunması bakımından İstanbul-Selak'e dayanan stratejik yelpazeye dayanarak İmparatorluğun Avrupa'daki vilayetlerinde her yöne yayılacaktı. Rodop'u yandan sıyırarak ileriki operasyonlara sahne olabilecek olan Trakya ve Makedonya ovalarını birbirinden ayıran bölmeyi ortadan kaldıracaktı. En sonunda, seferberlik halinde, Anadolu'daki ordu birlikleri İzmir'de gemilere bindirilerek birkaç saatte Serez'in limanı olan Orfani'ye ve Bulgar sınırına ulaştırılacaktı. Osmanlı Hükümeti imtiyaz sahiplerinden hattın Serez'den, rıhtımı olan Orfani'nin son durağına kadar uzatılmasını isteyebilirdi. Burada bir yükleme rıhtımı yapılacaktı.

Aslında bugünlük düşünülmediği görülen bu tasarı Türkiye için en çok kabul edilebilir bir çözümdü. Bu, fazla bir

ihtiyatsızlığa düşmeden, kendisini özenle uzak tuttuğu komşu demiryolu ağlarıyla bağlanmasına razı olabileceği tek çözümdü. Bu tür bir ödün, Aşağı Tuna ile Selanik Körfezi arasında bir akımın doğmasına yol açardı. Bunun sonucu, belki İmparatorluğun güvenliği için son derecede önemli olan başka bir hattın yapımının ertelenmesi olacaktı: bu da Sofya'ya uğramadan Balkanları baştan başa geçerek Bulgar kuvvetlerini doğrudan Türkiye sınırına ulaştıracak bir hat olacaktı.

Bu hat büyük bölümüyle zaten yapılmış bulunuyordu. Rusçuk-Tirnovo yolunda Varna-Sofya demiryolundan gelen bir şube hattıyla birleşmektedir. Tirnovo-Boruştika bölümü (75 km.) 1908 yılı sonunda işletmeye açıldı. Son durağından önce bu hat Balkanlar'ı 864 metre yükseklikten aştı. Bu demiryolunu ya doğrudan doğruya ya da Kazanlık'tan Stara-Zagora'ya kadar uzatmak sözkonusu olmuştu. Daha sonra, büyük Sofya-İstanbul hattına bağlanacak olan Çirpan bölümü kullanılacaktı. Bu bağlantının yapılması için Bulgaristan'la Doğu Demiryolları Şirketi arasında bir anlaşma imzalanması gerekmekte ise de bu, henüz gerçekleşmemişti.

Balkan demiryolu (le Transbalkanien) Romanya ve Rusya demiryolu ağlarına, Rusçuk'ta, Tuna üzerinde kurulacak bir köprü ile birleşecekti. Bu hat, Rusya, Bükreş ve İstanbul arasında en doğrudan ulaşım yolunu oluşturacaktı.

⁂

Rus Hükümeti, dış ülkelerdeki temsilciliklerine gönderdiği bir genelge ile tasarlanan demiryollarının yapımına hiçbir kişisel ilgisi olmadığını bildirmiştir. Balkan devletlerinin demiryolu imtiyazı isteklerini destekleyecek ama kendi hesabına hiçbir istekte bulunmayacaktı. Aslında bunun yerine başka yerlerde ödün koparmayı düşünmekteydi. Rusya, uzun zamandır, ön Asya'ya göz dikmişti. Osmanlı Padişahı-

nın bir iradesiyle, önce de gördüğümüz gibi, Karadeniz havzasında Rusya'ya Bağdat demiryollarıyla aynı koşullarda her türlü ulaşım yolu yapma konusunda «tercih hakkı» tanınmıştı. Bu anlaşma, Ruslara daha başlangıçta, Bağdat'ın ilk yolunu Eskişehir ve Konya üstünden güneye saptırma olanağını kazandırmıştı. Denildiğine göre böylece Ruslar, tahkimatlı Kars kentini(*) Anadolu'nun gerçekten kilit noktası olan Türklerin elindeki büyük tahkimatlı Erzurum'a bağlayacak olan bir hattın yapımını incelemek istediklerini ileri sürmüşlerdir. Bu basit demiryolu bölümü bir Rus ordusuna doğu savunmalarını geçerek Fırat vadisini izledikten sonra Halep vilayetinden İskenderun körfezine inme olanağını sağlayacaktı.

Türklerin, kendileri için yalnızca tehlike getirecek olan bu imtiyazı nasıl verecekleri anlaşılır gibi değil. Osmanlılar son direnme noktası olan bu Anadolu yaylasını, haklı olarak, hiç bir zaman, kendi istekleriyle yabancılara açmayacaklardı. Bundan ötürü Rusya Avusturya'nın istediği kazançlara denk düşecek çıkarları Avrupa'da aramak zorundaydı. İşte Bab-ı Ali'nin büyük bir başarı gösterdiği bu tahtaravalli oyunu, Balkan demiryolları projelerine en iyi başarı şansını kazandırmış oldu.

Aslında bu demiryolları projelerinin öncüleri, maddi çıkarlardan çok, siyasal hırsları doyurmak istiyorlardı. Şüphesiz bu hatlardan her biri geçtikleri yerlerde ekonomik gelişmeye katkıda bulunacaktı. Bu hatların bütünü yarımadayı en sağlam bir ilerleme ve barış güvencesi oluşturacak bir ulaşım yolu ağıyla kaplayacaktır. Bu açıdan Fransa gibi çıkar düşüncesi gütmeyen bir devlet(**) genel yararla ilgili projelere kayıtsız kalamazdı. Ne var ki, bunları öneren devletler, bu projeleri özel amaçlar için kullanmayı düşünüyorlardı. Ticaret alanında yarışma görünümü altında, geleneksel

(*) Kars, o tarihte Rus Çarlığının elindeydi. (Ç.N)

(**) Bu söz gerçeği yansıtmıyor. Fransa da, Avrupa'nın öteki emperyalist devletleri gibi çıkar peşindeydi. (Ç.N)

çekişmelerini, Balkanlara egemen olma yolundaki sürekli çatışmalarını gizliyorlardı. Cermenlerle Slavlar, on yüzyıl önce olduğu gibi, bugün de Sava'dan takım adalara, Tuna'dan Adriyatik'e kadar Orta Avrupa İmparatorluğu için çekişiyorlardı. Böyle olunca kim bütün bu demiryolu projelerinin geleceğinin ne olacağını kestirebilirdi? Bunları ortaya çıkartan ve zaman zaman güncelliğe kavuşturan, politikadır; bunların gerçekleşmesine belki de daha uzun zaman, engel olacak olan teknik ve parasal güçlüklerden çok, siyasal nedenlerdir.

⁂

Başbakanlıklar arasında gidip gelen notalarda ve basındaki polemiklerde az çok ciddi demiryolu projeleri ile çoğu kez hayal ürünü yolboyu tasarıları çatışırken, doğu krizi, daha önceden yapılmış bulunan demiryollarının mülkiyetinin tartışma konusu olmasıyla karmaşık bir hal aldı. Bulgaristan'ın Rumeli'deki demiryollarına el koyması, yeni Osmanlı rejiminin başlangıcını işaretleyen çetin çatışmanın bir evresi oldu.

Daha 1860'da, Abdülmecid'in bakanları Fuad ve Ali (Paşalar - ç.) büyük bir demiryolu programı hazırladılar. Tasarlanan bütün hatlar arasındaki bir hat onları çok ilgilendirmekteydi. Buna göre Balkan yarımadasının bir ucundan öteki ucuna gidecek olan bir demiryolu İstanbul Boğazı ile Tuna arasında ulaşım sağlayacak ve İstanbul'u Viyana ve Paris'e bağlayacaktı. Bu tasarıya uygun olarak İstanbul ile Bağdat arasında bir ana hat döşenecekti. Bundan da Burgaz üzerindeki herhangi bir noktadan bir Edirne-Dedeağaç şube hattı ayrıldıktan başka bir hat da Selanik'den başlayarak Avusturya sınırına ulaşacaktı. Bu da 400 milyonluk bir sermayeyi gerektirmekteydi.

Böylesine büyük bir işi başarmak için Türk Hükümeti gerekli kaynaklara ve kişilere sahip değildi. Ancak güçlü bir şirket başarı olasılığıyla bunu ele alabilirdi.(*)

Rumeli demiryolu imtiyazı 31 Mayıs 1868'de müteahhit Van Elst Kardeşler şirketine verildi. Ne var ki, bunlar andlaşmada belirlenen sürede ilk işleri yapamadıkları için 12 Nisan 1869'da imtiyazları ellerinden alındı.

Birkaç gün sonra, baron Hirsch imtiyazı ele geçirdi. Anlaşma 22.000 Franklık kilometre garantisi esasına göre yapıldı. Bu miktar Osmanlı Hükümeti'nin aldığı borcun faizine denk olup, 200.000 Franklık bir sermayenin geliri idi. Bu da bir kilometre demiryolunun yapımı için zorunlu görülen paraydı.

Bu 22000 Frank garantiyi sağlamak üzere, Osmanlı Hükümeti 99 yıl 14.000 Frank ödeyecekti; geri kalan 8000 Frank ise, bu süre boyunca demiryolu ağını işletecek olan imtiyaz sahibi şirketin yükümlülüğünde kalacaktı.

Baron Hirsch, 54 milyon sermayeli iki şirket kurdu, bu paranın dörtte biri ödenmişti. Önce 5 Ocak 1870'de bunlardan hatları döşeyecek olan Avrupa Türkiyesi Demiryolu İmparatorluk Şirketi, ertesi gün de Avrupa Türkiyesi Demiryolu Genel İşletme Şirketi kuruldu. Bu şirket ötekinin yerini alarak demiryolunu işletecek ve bunun karşılığında ona kilometre başına 8000 Frank yıllık gelir ödeyecekti. Ama anlaşmaya ilk on yılı içeren bir sürede Osmanlı Hükümeti'nin kendisinin ödeyeceği yazıldı.

Böylece, İmparatorluk Demiryolu Şirketi, demiryolu ağının yapımı için 99 yıl boyunca kilometre başına 22.000 Franklık bir yıllık gelir sağlamış oluyordu. Şimdi Baron Hirsch'e bu geliri sermayeleştirmesi işi kalıyordu. Bu amaçla 1.980.000 Franklık tahvil çıkardı. Hisselerin nominal değeri 400 Frank olup yılık geliri 12 franktı ve kura ile amorti edilecek ve büyükçe bir prim ödenecekti. Tahviller biri

(*) Du VELAY, **Essai sur l'histoire financière de la Turquie** (Rousseau, 1903).

Mart 1870'de öteki Eylül 1872'de olmak üzere iki kez satışa çıkarıldı. Bu satış pek başarılı olmamıştı. Bu arada, 18 Mayıs 1872'de, Avrupa Türkiyesi Demiryolları İmparatorluk Şirketi, imtiyaz hakkını, işletme şirketi ile arasındaki sözleşmenin sağladığı kazançla birlikte Osmanlı Hükümeti'ne geri verdi. Böylece Osmanlı Devleti 1.300 kilometreye indirgenmiş olan yapılacak bölümünün sahibi oluyordu. Türkiye Genel Demiryolları Şirketi bundan sonra 1878'de başlayarak Doğu Demiryolları İşletme Şirketi adı altında tek başına çalışacaktı.

Berlin Antlaşmasından önce Baron Hirsch tarafından yapılan demiryolları ağı, İstanbul-Edirne-Belova, Dede-KuleliBurgaz, Tirnova-Yambolu, Selanik-Mitrovitza hatlarını içine alıyordu. Bu hatların toplam uzunluğu 1.145 kilometreydi. 1885'den 1888'e kadar Selanik-Üsküp hattı Belgrad'a kadar uzatıldı, İstanbul-Belova hattı da, Bulgar ve Sırp demiryolu ağlarına bağlandı. Böylece İstanbul ve Selanik Viyana ve Paris'le bağıntılı hale gelmiş oluyordu.

Doğu şirketiyle Osmanlı Hükümeti arasında 22 Aralık 1885'de imzalanan bir anlaşma ile gelirlerin paylaşımı düzenlenmişti. Önce, kilometre başına brüt gelir üzerinden alınan 7000 Frank ile işletme masrafları ve yatırılan sermayenin faizi karşılanacaktı; kalanı da, şirkete % 55, Osmanlı Hükümeti'ne % 45 olmak üzere paylaşılacaktı. Buna karşılık Osmanlı Hükümeti kilometresine en az gelir olmak üzere 1500 Frank ödemeyi üstleniyordu. Bundan başka şirket de hükümete 23 milyon franklık bir cari hesap açıyordu; bunun faizi % 7, amortisman bedeli de % 1 olacaktı. Bu yıllık gelir, işletme gelirinden hükümetin payına düşen bölümün güvencesiydi. Bu pay, bugün, 1894 borçlanmasının içinde erimiş bulunmaktadır.

Birleştirme hatlarının yapımından beri, Doğu Şirketiyle Osmanlı Hükümeti ve Bulgar Hükümeti arasında çeşitli anlaşmalar imzalandı. Bulgar hükümeti 1894'de Belova ile Vakarel arasındaki Osmanlı hükümetinin malı olan demir-

yolu bölümüne el koyarak Bulgaristan prensliği ile Doğu Rumeli arasındaki -bugün silinmiş olan- sınırı aştı. Birçok hoşa giden girişimlerden sonra Bab-ı Ali, bu hattın sahipliğinden vazgeçti ve Şirket de yılık bir ödenti karşılığı işletmeyi Bulgarlara bıraktı.

Şirketle Bulgar Hükümeti arasında tarife anlaşmazlıkları çıktığı için, Bulgar Hükümeti Filibe'den başlayarak, Doğu Şirketinin hattına paralel, bir hat yapımına karar verdi. Bu hat daha kuzeye yönelerek Nova Zagora istasyonunda Tirnovo-Yambolu hattıyla birleşecekti. Bu «paralel hattın» döşenmesi şirkete çok zarar veriyordu. Nova-Zagora-Çirpan hattı tamamlanmış olup Çirpan'ın Filibe'ye bağlanması kalıyordu. Bu sırada şirketle Bulgar Devleti arasında bir uzlaşma oldu.

Bu uzlaşma gereğince Bulgar Prensliği Hükümeti 25 Mart 1899'da 25 yıl süreyle tüm paralel ya da, şirket hattıyla rekabet edecek hatların yapımını durduruyordu. Bundan başka aynı süre için, tamamlanmış olan Çirpan-Nova Zagora hattını şirkete kiraladı. Fakat, Filibe'den başlayarak, kuzeyde Kazanlık'a yönelen Stara Zagora'da Kazanlık hattıyla birleşen bir hattın yapım hakkını elinde tutu.

Bu çeşitli anlaşmaların hukuksal temeli, uluslararası bakımdan, Berlin Anlaşması'nın 21'nci maddesine dayanıyordu. Bu maddeye göre «Bab-ı Ali'nin Doğu Rumeli demiryolları üzerindeki hakları ve yükümlülükleri tamamiyle saklıdır.»

Oysa, 18 Eylül 1908 günü Doğu şirketi memurları ücretlerinin arttırılmaması üzerine greve gitmişlerdi. Orta Avrupa ile ilişkiler kesildi; bunun üzerine Sofya Hükümeti grevin uzaması halinde demiryolunun işletilmesini bir demiryolcu birliğinin askerleriyle sağlayacağını bildirdi. Memurlar şirketin ücret önerilerini kabul etmeyince, Bulgar Hükümeti ilan ettiği önlemleri uygulamaya koydu. Ayın 21'inde grev sona erdi; ama Doğu şirketinin görevlileri işe başlamak istediklerinde Bulgar memurları yerlerini bırakmadı-

lar. Şirketin başvurusu üzerine Bulgar Hükümeti, ekonomik çıkarlarıyla birlikte ulusal savunmasının, ülkesinden geçen bir demiryolunun, bir yabancı şirketçe işletilmesi yüzünden zarara uğradığını ileri sürerek Bulgar memurları çekmeyeceğini bildirdi. Bundan sonra da bu sorunu Bâb-ı Âli ile değil fakat şirketle görüşmek istediğini açıkladı.

Türkiye'de, Berlin antlaşmasını imzalamış olan devletlere bir genelge göndererek Şirkete, antlaşma ve anlaşmalarla işletme hakkına sahip olduğu hat bölümünün verilmesi için harekete geçmelerini istedi. Bulgaristan, buna bağımsızlığını ilân ederek yanıt verdi: bundan sonra demiryolu işi ikinci plana geçiyordu ve tek başına bir düzenleme konusu olamayacaktı. Doğu sorunu yeni bir görünüş altında bütün enginliğiyle ortaya çıkmış oluyordu.

Bulgar Hükümeti beklenmedik girişiminden sonra, uzlaşmacı bir tutum içinde olduğunu kanıtlamak gereğini duymuştu. Birkaç kez Tirnovo «ulusal hareketinin» sarstığı maddi çıkarların zararını ödeme ilkesini kabul etti. Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti'yle girişilen görüşmeler başarısızlığa yüz tuttu; konuşmalar birkaç kez ertelendi. İleride göreceğimiz gibi, Rusya, parasal bir kombinezonla, Türk--Bulgar anlaşmazlığının giderilmesini ustaca telkin etti. Zararı bol bol ödenen Doğu Şirketi, Balkanlar'da hazırlanan demiryolu yapımı girişimlerine katılabilirdi.

IV

MEKKE HATTI(*)

Arabistan, kuramsal olarak, XVI. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan ülkelerden biridir, bu imparatorluğun bir parçasıdır. Yavuz Sultan Selim'in Nil vadisini ele geçirmesinden sonra, Mısır'a bağımlı olan Hicaz ve Yemen Osmanlı egemenliği altına girmişti. Aslında pek de sağlam olmayan bir işgaldi bu. Daha 1633'de Türkler, Yemen'i yerel şeyhlerin yönetimine bıraktılar. İki yüzyıl boyunca Osmanlıların buradaki nüfuzu kararsız durumdaydı, bir çok değişmelere uğradı. Yalnızca, bir yıl önce Basra Körfezi'ndeki El-Hassay eyaletini aldıktan sonradır ki, Yemen'i yeniden ele geçirmeyi başardılar.

Bununla birlikte hiçbir zaman Arabistan yarımadası üzerinde egemenliklerini tamamiyle sürdürmüş değillerdi. Yerleşik olsun, göçebe olsun Araplar, Hilâli Hindistan sınırlarından Poitiers ovalarına kadar götüren cenkçilerin torunları olduklarını göstermişlerdir. Her zaman, kabilelerinin özerkliğini korumayı başardılar. Türklerle aralarında ne kaynaşma, ne de içtenlikli bir anlaşma oldu. Ancak yirmi otuz yıldır ki becerikli Osmanlı valileri, ünvanlar, nişanlar, pöhpöhlemeler ve armağanlarla Arap topluluklarının başına, Bab-ı Ali'nin adamı olmayı kabul eden kişileri geçirdiler. Ne var ki, bu yeni başarı, son zamanlarda Arap milliyetçiliğinin hızlı atılımıyla sarsılmış bulunmaktadır.

(*) Victor BÉRARD'ın şu kitabından yararlanılabilir: **(Le Sultan, l'Islam et les Puissances, (Constantinople, Le Mecque, Bagdad).** Colin, 1907.

1904'de Necid emiri İbn-Suud, Orta Arabistan'da eski Vahabi İmparatorluğu'nu bir bölümüyle yeniden kurduktan sonra, yarımadadaki belli başlı şeyhleri, güzellikle ya da zorla çevresinde topladı; nüfuzu Kuveyt'ten Şam'a ve Kızıldeniz yakınlarına kadar yayıldı. İbnSuud'a karşı gönderilen VI. Türk Kolordosu Komutanı müşir (mareşal) Feyzi Paşa yenilgi üstüne yenilgiye uğradı, dahası San'ada çevrili kaldı. İbn-Suud Filistin'de, Suriye'de, Irak'da yaşayan aynı kandan halkı uyandırarak bir zamanki birliği yeniden kurabilecek miydi? Eski günlerin şanlı anıları silinmiş değildi, tüm bir edebiyat bu anıları kuşaktan kuşağa aktarıyordu. Geçmişin örneği yeniden Arap «ulus»unu çelikleştirecek miydi? Bununla birlikte, Arabistan'da baş gösteren tehlike daha da artmamıştı; ayrılıkçı hareket bugün de hâlâ korkutucu olmakla birlikte, İbn-Suud'un girişimlerinin uyandırdığı korkular gerçekleşmedi.

Uzun süreden beri Arabistan'ı kaybetme olasılığı Abdülhamid'i tedirgin ediyordu. Arap yarımadası onun gözünde, Ermenistan, Makedonya gibi kuvvetle ilgilendiği yabancıların hırslarına karşı İmparatorluğun hesaplı bir ilgi ile savunmakla onur duyduğu herhangi bir eyaleti değildi. Arabistan, kutsal kentlerin, müslümanlığın odağının bulunduğu topraktı. Hem sonra otuz üç yıl boyunca müslümanlığa eski gücünü ve görkemliliğini kazandırmayı amaç edinmiş olan bu Padişah için, Arabistan'ın ayrı bir değeri vardı. Osmanlı hükümdarlarının resmi ünvanları «Sultanların sultanı, hanların hanı, en güçlü imparatorların imparatoru, üç kentin, İstanbul, Edirne, Bursa'nın Padişahı, iki kıta ile iki denizin egemeni, dünyanın yazgısının biricik hakemi, Allahın yeryüzündeki gölgesi» ise de, bunlardan başka Arapça iki ünvana daha sahiptirler: «Halife ve Mekke ve Medi-'nin, bu iki kutsal kentin hâdimi (hizmetçisi) ve koruyucusu.» ünvanını da taşımaktaydılar. Onun gözünde bu iki ünvanın, Osmanlılar'daki şatafatlı teşrifata gölge düşürmediği şüphesizdir. Sultan Abdülhamit, bütün hükümdarlığı süresince dünya müslümanlarının mânevi önderi olmayı düşün-

müş, derinden istemiştir. Türk İmparatorluğu'nda ancak 16 ya da 18 milyon müslüman vardı. Ama Hindistan'da, Çin'de, Cava'da, Sumatra'da, Mısır'da, Tunus'da, Cezayir'de, Sudan'da 250-300 milyon müslüman yaşamaktadır. Dinsel tarikatlarla ilişkisi olan Abdülhamit, Asya'nın uzak bölgelerine ve Orta Afrika'ya kendisini övmekle görevli adamlar gönderdi. Bir zaman yirmi yıl kadar önce, kendisine yakın gazeteler, «İslam ülkelerinin hükümdarlarını ve halklarını Halife'yle içtenlikle ilişki kurmaya, politikalarının yönetimini onun eline bırakmaya, ve buyurduklarına uymaya(*) çağırmışlardı. Bugün bütün müslüman topluluklarının gözlerini Osmanlı padişahına çevirdikleri açıkça görülmektedir. Ordularının en küçük başarısı, daha son zamanlarda Yunanistan'a karşı kazandığı zaferde olduğu gibi inanılmaz bir hızla sarı kıtanın ve kara kıtanın en ücra köşelerinde yankılanmaktadır.

Bunun için İstanbul'daki padişah için Mekke ile Medine'ye komuta etmek çok önemliydi. Kur'an'ın buyruklarına harfi harfine uymak, dinsel bayramları candan kutlamak, din adamlarını onurlandırmak, hacılara para yardımında bulunmak gibi eylemler, halkların hayal gücüne, kutsal kentlere sahip olmaktan daha az etki yapardı. Kutsal topraklarda kendisine itaat edilmesini sağlamak, Abdülhamit'in panislamizm yolunda başarı kazanması için en sağlam güvenceydi.

Bundan başka yarımadanın güneyindeki Yemen, Batlamyus'un ve Strabon'un mutlu Arabistan'ı, Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin ve tarımın ileri olduğu bölgeleriydi. Arabistan nefis üzümler ve baharat ülkesi olduğu kadar tükenmez bir insan ve enerji deposuydu. Türklerin birgün Balkanlar'daki hristiyan uyruklulara ya da Kafkaslar'a karşı cihada (kutsal savaş - ç.) kalkan bağnazlaştırılmış Arap yığınlarının yardımını görmeyeceğini kim söyleyebilir?

(*) Gabriel CHARMES, **L'avenir de la Turquie**, (Paris, 1882).

Bundan ötürü, Arabistan yarımadasına gerçekten egemen olmak, Bâb-ı Âli için ölçülemez bir değer taşımaktaydı. Ama bu engin yaylaya hükmetmek ve bunu sürdürmek güç bir şeydi. Arabistan yarımadası batıda Kızıldeniz'in doğu kıyısını çevreleyen büyük bir dağ zincirine dayanmıştır. Bundan başka Hint Okyanusu'nun güneyi ile Umman denizi dağlarla çevrilidir. Öyleki yer yer iki bin metre yüksekliği bulan bir tabya içine kapanmış gibidir. Ülkenin içlerinde Kızıldeniz'in ve Basra Körfezi'nin ötesindeki İran ve Sahra'nın çöl niteliğindeki iklim yapısı hüküm sürmektedir. Öyle ki, buralarda bir bitkiye ve bir canlı yaratığa pek seyrek rastlanır ya da hiç rastlanmaz. Yarımadanın kuzeyindeki Nefud'da, güneyindeki Dahna'da da yağmur ve akarsu yoktur. Yalnız bu iki çölün arasında 1300 km. uzunluğunda suyu bol bir nehrin suladığı zengin ve yer yer canlı vahalarla bezenmiş Necid bölgesi vardır. Burada iklim sağlıklı olup, kurak rüzgarların yakıcı soluğundan korunmuş durumdadır. Başka yerlerde ise ısı 40-50 dereceye kadar yükselir.

Bu coğrafya koşulları, Arabistan'da yol yapımını olanaksızlaştırmıştır. İyi mevsimde kullanılan ve kervanlara elverişli yerel patikaların dışında topu topu iki büyük ulaşım yolu vardır: biri, Kızıldeniz kıyısında, dağlık arazinin eteğindeki kıyı şeridinden geçer. Burada kutsal kentler, güneye doğru da San'a ve Aden kentleri kurulmuştur. Bu, Mısır, Suriye ve Anadolu hacılarının Kâbe'ye gitmek üzere izledikleri geleneksel yoldur. Öteki buna tamamiyle dikey durumdaki yoldur. Bu yol Necid'den geçtikten sonra, ikiye ayrılır; biri Bağdat'a ve Mezopotamya'ya, öteki Basra Körfezi'nin kıyısına ulaşır.

Böylece, yarımadaya hükmetmek için, bu iki büyük yolu ele geçirmek zorunludur. Türkler, Hicaz'da, Mekke'ye giden geçitte yer yer kışlalar kurmuşlardı. Ama Abdülhamit daha iyisini düşündü; bu bir askeri işgalden daha başka bir şeydi. Onun politikası için boş yere bir demiryolu politikasıdır denilmemiştir. Bir demiryolu hattı döşetmek iste-

miş, buna girişmiş, kendinden sonraki padişah da Mekke ile Medine'yi birleştirdikten sonra Şam'a bağlamıştı. Daha sonra bu hat Halep ve Konya'dan geçerek İstanbul'a ulaştı. Öyle görünüyor ki, bu büyük tasarının onuru son padişaha gelmektedir: Arabistan'daki «Hamidiye» demiryolu sayesinde, bugün Hicaz ve Yemen üzerindeki egemenliğinin gerçekleşeceğiyle övünmektedir. Ona göre, böylece Mekke dolaylarında, yerli bir hükümdarın ortaya çıkıp eski halifelerin ünvanını ve iktidarını ele geçirmesine engel olacaktır. Hacıları Peygamber'in türbesine kadar götürecek olan bu hat, müslümanların emirinin askerlerini de kutsal kentlere ve Necid yakınlarına kadar iletecektir. Bu hattın bu denli başarı ile ve böylesine çabuk gerçekleştirilmesi, temelinde dinsel amaçla siyasal hırsın birleşmesiyle açıklanabilir. Bu girişimin şaşırtıcı yönlerinden biri de, uygulanmasında, hemen hiçbir yabancı katkısı bulunmadan böylesine çabuk ve metodlu bir biçimde gerçekleşmiş olmasıdır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar, genellikle sona erişmez, yapılması en zorunlu işler bile belli olmayan bir zamana ertelenirdi.

1900 Mayısı'nda bir irade-i seniye ile (padişahın buyruğu) Suriye'yi Mekke ve Medine'ye bağlayacak olan bir demiryolunun döşenmesi düşüncesi ortaya atıldı. Hattın başlangıç noktası müslümanlar için kutsal kentlerden sayılan, Arabistan'ın kapısı Şam kenti idi. Böylece müslümanların saygın kentlerini birbirine bağlayan «Hicaz demiryolu» en görkemli bir kutsal yol oluyordu.

⁂

Aslında bu işin büyük güçlükleri vardı. En iyimser kimseler bile burada da Osmanlı Hükümeti'nin Haydarpaşa-İzmit, Mudanya-Bursa hatlarındaki uygunsuzluklarla karşılaşacağını görüyorlardı: bu demiryollarının yapımına devlet başlamıştı ama, sonra yabancı imtiyazların eline geçmek gi-

bi bir felakete uğramıştı. Eğer, Türkiye'nin maliyesi, Rumeli demiryolu ağının uğradığı acı sarsıntıya uğramazsa, bu girişimin öncüleri çok mutlu sayacaklardı kendilerini.

En göze çarpan, en çetin başlıca engel Osmanlı hazinesinin parasızlığı idi. Bu 2000 kilometrelik hat üzerinde hemen hiç trafik yok gibiydi; birkaç hafta süren hacı yolcular çok ucuza taşındıkları için - işletme harcamalarını karşılayamıyordu. Böyle olunca, hattın döşenmesi için zorunlu para nereden bulunacaktı?

Bundan başka Türkiye'de böylesine önemli bir girişim için gerekli sanayi kuruluşları yoktu. Demiryolunun geçeceği yerleri saptayacak, sonra denetleyecek ve adım adım ilerlemesini yönetecek teknik personel hemen hemen yok gibiydi. Bunun gibi dülgerlik işlerini yapacak usta işçiler de yoktu. Üstelik Padişahın, bu hattı yalnız müslüman çalışanlar ve müslüman ülkelerden elde edilen gereçlerle gerçekleştirme düşüncesi bu durumu daha da elverişsiz hale getiriyordu.

Şam'dan hareket edecek olan hattın karşılaşacağı bir güçlük de bu kentte, yabancı imtiyazlı şirketlerle karşılaşmış olmasıydı: Hayfa-Şam hattını yapacak olan **Syrian RailwayCompany** ve **Beyrut-Şam-Havran** Fransız Şirketi gibi. Bu şirketin yaptığı Mzerib demiryolu Havran'dan elde edilen ürünleri Şam'a getiriyordu.

Doğa da hattın yapımı karşısına bir çok engeller çıkarmaktaydı. Bozkırdan ve çölden 2000-2500 kilometrelik bir demiryolunu geçirmek bugün artık gerçekleştirilemeyecek bir iş değildir. Ama yine de bu son derecede çetin bir iştir. Demiryolunun geçtiği yerlerdeki su kaynakları, hacıları haraca kesen bedevilerin denetimi altındadır. Isı en alt derecelerden en üst derecelere kadar değişiyordu bir gün içinde. Yaylalarda Ürdün'ün güneyinde, kış rüzgarları termometreyi kimi zaman sıfırın altında 10-15 dereceye düşürürken, Nefud'da ise yakıcı muson kasırgalarının etkisiyle ısı gölgede 50-60 dereceye çıkmaktaydı. Sonra rüzgarların sa-

vurduğu kum yığınları kurak bölgeleri kaplıyordu. Bundan başka yoldaki büyük iniş çıkışları da düzletmek gerekiyordu. Hayfa ile Medine arasındaki 1340 km.'lik yoldaki en doruk noktası 1300 metreyi geçmiyorsa da en çukur yeri 236 metreye kadar düşmektedir. Buna karşılık tek bir yöndeki rampaların toplamı gidiş geliş için 4200 m., öteki yöndeki 3600 metreydi. Tren böylece aşağı yukarı 8000 metreyi aşacaktı; bu da Andes Cordillére'inin en doruktaki yüksekliğine eşitti.

Bir başka sıkıntı da, gereçlerin bölgeye sokulması için gerekli bir liman bulunmayışı idi. Suriye topraklarındaki Hayfa'yı seçmek gerekiyordu. Ama Hayfa, Hicaz yolunun başladığı Maan'dan 400 kilometre uzaklıktaydı. Çalışmaların yapıldığı yere daha yakın bir giriş kapısı gerekliydi. Oysa Akaba körfezinin iç taraflarında, Arabistan falezlerinin eteklerindeki ince kıyı şeridinde, Kızıldeniz'in iki kuzey girintisi vardı. Kasvetli ve zayıf bir kalesi olan Akaba'ya kervancılar uğrarlardı zaman zaman. Burası bir limandan çok demir atmaya elverişli bir yerdi. Ama Akaba'nın hemen yakınında hem ulaşılması kolay, hem de su sarnıçları bulunan Tabah limanı vardı. 1906 Ocak ayında, Akaba'dan çıkan bir Türk taburu gelip Tabah'ta karargâh kurdu. Bu hareket köyün işgali demek miydi, yoksa, müfrezeye komuta eden subayın, Bab-ı Ali'nin ileri sürdüğü gibi, yanlış bir hareketi miydi, bunu çözmek güçtür. Ne olursa olsun İngilizler bunu protesto ettiler. Akaba körfezinin batı kıyısında bulunan Tabah, Sina yarımadası topraklarının bir parçasıydı, burası hem tarih bakımından hem de 1892 İngiliz-Türk anlaşması uyarınca Mısır'a bağlanmıştı; İngiliz Hükümeti, Hidiv'in isteğini İstanbul'a bildirdi; elçisi de Bab-ı Ali'ye karşı tehdit edici bir dil kullandı. İngiltere ayrıca Mısır'daki garnizonunu güçlendirdiği gibi, Akdeniz filosuna da Çanakkale'ye doğru bir gezinti yaptırttı. Bunun üzerine Tabah'daki Türk birliği çekildi.

Bu, İngiltere'nin Padişahın tasarısına karşı gösterdiği karşıtlığın bir bölümünden başka bir şey değildi. İngiltere,

hiçbir zaman Kızıldeniz kıyılarından geçerek, Aden'e, Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a yönelebilecek bir yolun yapılmasını hoş karşılamamıştır. Panislamizm yanlısı kimi gazeteler aşırı bir coşkuya kapılıp kutsal demiryolunun Mısır'ı elinde tutanlara karşı bir silah olabileceğini açıklamak yanılgısına kapılmamış olsalardı bile, Londra bu konuda kaygı nedeni bulmaktan geri kalmayacaktı. Kızıldeniz, Arabistan, Basra Körfezi; bütün bunlar Hindistan'a giden caddelerdi. Mısır'ın işgal edilmesinin başlıca değeri, İngiltere'ye göre, Süveyş Kanalı'na egemen olmalarını sağlamasıydı. Kanalın kapatılmasına kullanıdırılmamasına varıncaya kadar düşünmüşlerdi: bir demiryoluyla Nil'i Sudan limanına bağlamışlardı. Almanya'nın Mezopotamya ile ilgili projelerini suya düşürmek için, Maksat ve Bahreyn'i işgal etmiş, Kuveyt şeyhini korumalarına almış, Rusya ile bir anlaşma imzalamışlardı.

Mısır'ın kurtarılmasının, Halifenin (Abdülhamit - ç.) politikasının ereklerinden biri olduğu düşünülürse, İngilizlerin kutsal hattın gerçekleşmesine engel olmaları mantığa pek uygun düşer. Türklerin bu yoldaki azimlerini kırmak, fatihlerin geleneksel yolu olan Suriye ve Sina yarımadası üzerinden, Mısır'a yapılacak bir istila tehlikesini önlemek demekti. Bu, İstanbul'da büyük bir nüfuza sahip olan, Kahire'de ve Habeşistan'da entrikalar çeviren Almanya'yı mat etmek olacaktı. Bunun için İngilizler'in karşı koyması, aslında, Hicaz hattının karşılaştığı en çetin engeldi.

⁂

Bütün bu güçlüklerden en az çetin olanı yine de para sorunuydu. Girişimin gereksinmelerini karşılamak üzere bir çok olağanüstü kaynak yaratıldı. Yeni pul gelirine ve gümrük harçlarına başvuruldu; bütün imparatorlukta kurban bayramında kesilen koyunların derilerinin satışından gelen paraya el konuldu. Memurların maaşlarının yüzde onu kesildi. Sonra da İslâm dünyasında Akdeniz'den Sonda

adalarına varıncaya kadar bir bağış kampanyası açıldı. Bundan gittikçe artan ölçüde büyük bir para elde edildi. Bu paranın miktarını saptamak güç ise de 150200 milyon frank kadar olduğu kestirilmektedir. Avrupa'da, Asya'da ya da Afrika'da olsun, hiçbir kasaba, hiçbir köy yoktu ki bağışa katılarak kutsal işin başarısına yardım etmek istememiş olsun. Hidiv, araç-gereç vermeyi vaadetti; iran Şahı da şii olmakla birlikte, payına düşen parayı verdi. Hint müslümanları da, büyük paralar göndererek tehlikeye uğramadan İngilizlere karşı duydukları hoşnutsuzluğu açığa vurma fırsatını ele geçirmişlerdi: Luknov ahalisi 700.000 Frank, Rangunlular ve Madralı'lar bir buçuk milyondan fazla gönderdiler. Ganj vadisinden bir raca, Medine garının yapımını üstlendiğini bildirdi ve adamlarına binanın olabildiğince lüks olmasını buyurdu: garın yapımı aşağı yukarı bir milyona maloldu. Demiryolunun Medine'ye ulaştığı 1908'e kadar, her yıl 7-8 milyon toplanmıştı.

Bunun için bu şaşırtıcı demiryolunun eşsiz bir niteliği vardı, hisse senedi ya da tahvil sahibi ortakları yoktu. Girişimin sermayesi geri verilmeyecek ödünç paralardan oluşmuştu. Gereksinmeye göre yalnızca islâm kaynaklarından elde edilmiş olan sermaye kendiliğinden amorti edilmiş oluyordu. Krediye başvurmadan müslümanlar güzel bir inanç atılımı ve coşkusuyla gerekli milyonları sağlamışlardı.

Bu para ustaca yönetildi. Abdülhamit, hiç aralıksız ve yakından bu işle uğraştı. Şüphesiz başlangıçta üzücü yanlışlıklar yapılmadı değil: Beyrut limanında bırakılan dekoviller, raylar, vagonlar paslandı, müteahhitlerle zararlı anlaşmalar yapıldı. Ama bu boşuna harcamalar uzun sürmedi: demiryolu işlerinin yönetimi, Padişah'ın başkanlığındaki bir yüksek komisyonun yönetimine verildi. Günlük işlerin ayrıntıları, demiryolunun yapımına ilişkin sorunların çözümü ile Şam'da bulunan bir mâli komisyon görevlendirildi. Bunların uygulamasını da müşir Kâzım Paşa üstlendi. Sonra da harcamaların genel denetimi Gaudin adında bir Fransıza

verildi. Bu uzman, yeteneğini, Anadolu'daki bir çok demiryolu işletmesinin başında bulunurken göstermişti. Dikkate değer bir nokta da şu ki, sekiz yıl boyunca gerek ücretlerin gerek öteki harcamaların ödenmesi hiçbir kesintiye uğramadı: Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bayındırlık işlerinin tarihinde eşine pek seyrek rastlanır bunun.

Böylece, başlangıçta karşılaşılan bütün güçlükler, çalışmaları yönetenlerin becerikliliği sayesinde giderildi. Rayların döşendiği topraklara devletin sahip olması için çeşitli yollar düşünüldü. Hiç kimsenin toprağına el konulmadı. Demiryolunun geçtiği kuzey bölümündeki topraklar oldukça değerliydi. Ama bunların sahiplerinden hiç biri, işin kutsallığına duydukları saygıdan ötürü hiç bir ödenti isteğinde bulunmadılar. Hattın uzandığı Arabistan topraklarında hiç bir mülkiyet sorunu söz konusu olmadı.

Bunun gibi el emeği de ucuza elde edildi. Osmanlı ordusunun erleri çalıştırıldı. Şam ve Bağdat'ta bulunan kolordulardan demiryolunun yapımında çalıştırılmak üzere alınan erlerden 7000 kişilik bir birlik kuruldu. Her ne kadar bu deneysiz işçiler başlangıçta az çok acemilik gösterdilerse de, bunların yanına verilen İtalyan ve Arnavut ustaların yardımıyla, bu büyük iş en iyi koşullarla başarıldı, demiryolu ve duvarcılık işleri pek iyi bir biçimde yapıldı. Bu asker işçilerin ücretleri Harbiye Nezareti (M. Savunma Bakanlığı - ç.) bütçesinden ödendiği için, demiryolu bütçesine yük olmadı. Hem sonra bu el emeği kaynağı kurumak şöyle dursun, tükenmez bir nitelikteydi: müslüman askerler, onur duyuyorlardı bu kutsal hattın yapımında çalışmaktan. Bundan başka Padişah'ın buyruğu ile, demiryolunda çalışan askerlerin hizmet süreleri üçte bir oranında kısaltılmıştı. Bu da birliklerin gayretini büsbütün arttırdı. Böylece, makinist, ateşçi, telgrafçı, gardfren ve makascı olarak iki bin asker görevlendirmişti.

Türk mühendisleri de yeteneklerini pek güzel bir biçimde ortaya koydular. Teknik çalışmalar, Alman Meiss-

ner'le yardımcısı Fransız Schroeder yönetimine verildi. İtalyanlar da görevlendirilmişti. Bundan başka istihkâm alayları ve İstanbul'daki mühendis okulu bilgili ve becerikli çalışanlar sağladı: bunlardan Muhtar Bey, keşif ve etüd işlerinin bir bölümünü gerçekleştirdi. Hayfa hattı için o güzel Yarmuk yolunu çizmişti.

Şam'da rastlanan demiryolu ağları ya satın alındı ya da kutsal hattın rekabetine katlanmak zorunda kaldı. İmtiyazını henüz yeni uygulamaya koymuş olan Syrian Railway Company bunu 1.250.000 Franka satmaya razı oldu. Fransızların Beyrut-Şam-Havran şirketi daha pazarlıkçı davrandı: 100 kilometrelik Şam-Mzerib bölümü için önerilen 7.500.000 Frankı kabul etmedi. Havran'ın buğdaylarını Şam'a ve Beyrut'a ileten bu hat için daha yüksek bir fiyat istiyordu. Bunun üzerine Abdülhamit hemen Fransız hattının yanı sıra yeni bir demiryolu döşetmeye girişti. Şam'dan Deraa'ya giden, Fransızlarınkine koşut bir demiryolu döşendi, sonra bu son noktadan Hayfa limanına giden bir hat çekildi; bu hat Hicaz demiryolu ağının geçici başı olacaktı. Bununla birlikte Şirketin ve Fransız elçisinin isteklerini şiddetle ileri sürmeleri etkisini gösterdi. Halife'nin Şam-Deraa hattı elinde kalacaktı. Buna karşılık Fransızlar 3.400.000 Franklık götürü bir ödenti (tazminat) ile kuzey Suriye'de Şam ile Halep arasında yapılacak bir hattın imtiyazını aldılar. Bu hat, Mekke hattını, ileriki Bağdat demiryoluna bağlayacaktı.

Bütün rekabetler böylece uzaklaştırılınca, iş, doğal engelleri yenmeye kalıyordu. Demiryolu dar hatlı olduğundan ve herhangi bir derecede bir ticaret ulaşım aracı olarak yapılmadığından yol boyunca engebeli araziye uydurulması kolay oldu. Yarmuk vadisi dışında hiçbir yerde büyük köprü, tünel işleri gerekmemişti. Hemen hemen bir çöl niteliğinde olan Hicaz bölgesinde aşılacak hiç bir akarsu olmadığı gibi, iklim de elverişli olduğundan, demiryolunun büyük bölümünde dip sularının akıp gitmesi için kanal duvarları

örmek gereği de yoktu. Tersine en büyük sıkıntı su kaynakları bulunmayışından ileri gelmekteydi. Hiçbir nemliliğin bulunmadığı noktalarda sarnıçlar yaparak vakit kaybetme zorunluluğu doğuyordu. Yola yakın yerlerde bulunabilecek yeraltı su birikintilerinin aranması savsaklandı. Susuzluğa karşı çoğu kez, 400 ya da 500 kilometre uzaklıktan sarnıç-vagonlarla su getiriliyordu.

Bir de insanların demiryolu çalışmalarına karşı çıkışları vardı. Yağmacı bedevilerin saldırılarına karşı, garları, dahası evleri, küçük birer kale haline getirmek gerekmişti. Taştan yüksek duvarlar yapılıyor, bu duvarlarda yalnız birkaç mazgal deliği bırakılıyordu. Sonra evler ve bürolar demir kapılarla korunduğu gibi, iç avlulara sarnıçlar yapılıyordu.

Uzun süreden beri İngilizlerin bu işe karşı gösterdikleri düşmanlık da sonunda kırılmış gibi görünüyordu. 1907'de imzalanan İngiliz-Rus anlaşması, «Asya'daki dengeyi, dayanıklı temellere oturtarak, kurduğu için»(*) İngiltere'ye, Hindistan'ın sınırları için güvence vermekteydi. Bu yandan güvene kavuşunca, Hicaz demiryolunun döşenmesine pek korkusu kalmadığı için engel olmaktan vazgeçti. Daha sonra Hürriyet'in ilânı üzerine İstanbul'da İngiliz nüfuzu yeniden güçlenince, İngiltere Hükümeti Padişahın Mısır üzerindeki kuramsal isteklerini savsakladı. Jön Türklerin dostu olan İngiliz diplomatları, artık Hicaz hattının döşenmesine karşı herhangi bir davranışta bulunmaktan çekindiler. Bundan ötürü de hattın yapımı olağanüstü bir hızla ilerledi. İlk beş yılda Mzerib'den öteye ancak 400 kilometre hat döşendiği halde, 1906'da 250 kilometre, 1907'de 300 kilometre, 1908'de de daha çok demiryolu yapıldı. O yılın Eylül ayında da Medine'ye varılmıştı. Dolaylardaki Arap kabilelerinin karşıtlıklarına karşın 1910 başlarında Mekke'ye ulaşılması umuluyor. Böylece İslâmın büyük demiryolu gerçekleşmiş

(*) A. TARDIEU, **La France et les alliances.** (Alcan, 1909).

oluyordu. Daha bugünden bu hat işletmeye açıldı. Fakat bu hat Maan'ın ötesinde, yukardan gelen buyrukla hacıların dışında, halka kapatıldı. Uzun süre burada işleyen trenlerle turistler yolculuk yapmadılar. Öyle ki, hiçbir Avrupalı kutsal kentlere gitmeyi göze alamıyordu. B. Gervalis Courtellemont buralara gidebilen tek kişi oldu. Belçika'dan daha çok Almanya'dan getirilmiş olan 600 vagondan yalnız 30'u sefere konulmuştu. Bunlar arasında en acaibi, hacıların namaz kıldıkları cami vagonu idi.

1908 Eylülü'nde, Hicaz demiryolunun resmen açılışı dolayısıyla büyük törenler düzenlendi.(*) Bu sırada coşkun askersel ve dinsel gösteriler düzenlendi. Bunun yankıları tüm müslümanların yüreklerini doldurdu. Abdülhamit önce bu törenlerin başında bulunmayı ya da oğullarından birini göndermeyi düşünmüştü. Siyasal nedenlerle payitahttan (Başkent) ayrılamadı. Jön Türk partisi (İttihat ve Terakki Cemiyeti) eski rejimin bu eserini büyük bir coşkuyla benimsedi, bunun onuruna düzenlenen eğlence programından hiçbir kısıntı yapmadı. Böylece bu parti de eline geçen bu aracın değerini kavradığını göstermiş oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal merkezi olan İstanbul'u Şam-Medine demiryolu, İslâmlığın kutsal kentlerine rayla bağlıyordu. Bu hat Bab-ı Ali'nin gücünü büyük ölçüde arttırmıştı. Avrupa'da kaybettiklerine karşılık Asya'da hem toprak hem nüfus kazanmıştı.

Çabucak sona erdirilen Türklerin demiryolu tasarısı, müslümanlık alanındaki faaliyetin gerçekten canlanışının işaretini vermiş oluyordu. Bütün dünya müslümanlar arasındaki dayanışmanın neler yapabileceğini hayretle görmüştü. Her ne kadar müslüman olmayanlara kapalı idiyse de bu hat, Mekke ile Paris ve Londra arasındaki yolculuğu altı güne indirmişti. Bu demiryolu sayesinde, Halife en güzel ve parlak ünvanlarını elinde tutacak, manevî nüfuzu ta Asya ve Afrika'nın uzaklarına kadar yayılacaktı. Müslümanlığın

(*) **Questions diplomatques et coloniales** (16 Eylül 1908).

merkezinin hâkimi, iki kutsal kentin, Medine-i Münevvere ile Mekke-i Mükerreme'nin koruyucusu ve hadimi (hizmetçisi) olarak kalıyordu. Osmanlı İmparatorluğu ne olursa olsun, Halife-i ruyu zemin (Yeryüzündeki Müslümanların Halifesi) idi; adı tüm camilerde ibadet eden üçyüz milyon müminin duaları arasında anılacaktı.

V

DOĞUDAKİ FRANSIZ PROTECTORAT ' SI

Son yıllarda Fransız hükümetinin iç politikasının, Osmanlı egemenliği altında bulunan ve haklı olarak «Yakın Doğu Fransası» adı verilen yerlerdeki nüfuzumuz üzerinde olumsuz bir etkisi olup olmadığı sorulmaktadır.

Bir yandan dinsel tarafsızlık ilkesi adına, burada (Fransa'da - ç.) devletin topyekûn laikleştirilmesine giderken, doğuda Katolik çıkarlarının vasiliğini elde tutmaktayız. Fransa yüzyıllardır bunu kendi «özel alanı» saymaktadır. Elbette, geleneksel haklarımız daha yeni paramparça edilmiş değildi. Bir çok kez bu haklardan kendimiz bölüm bölüm vazgeçtik. Ne var ki, devletle kilisenin ayrılmasının başlangıcı olan Vatikan'la diplomatik ilişkilerimizin kesilmesinden beri sorun bütün keskinliğiyle ortaya çıkmış bulunuyor. Hiçbir mezhebi benimsemeyen Cumhuriyet (Fransa - ç.), sınırlarının dışında Katolik dinini korumayı sürdürecek mi? Papa'nın yanında ayrıcalıklarımızı savunan bir görevlinin bulunmayışı bunu elimizde tutmamıza olanak sağlar mı?

B. Loubet'nin Nisan 1904'de Roma'ya gidişinden sonra Papalıkça elçimize verilen notada Fransa'nın ayrıcalıklı durumuna değinilerek, «Fransa doğuda acaib bir hoşgörüyle Katoliklerin koruyuculuğunu yapmakta» deniliyordu. Bu metinde hafifçe üstü kapalı olarak ileri sürülen bu tehdit Vatikan'ın basın organlarında zaman zaman yinelenmektedir. Protektorat'dan yararlananların bir bölümünü oluşturan katolik tarikatları (congregations) üzerine çıkarılan ye-

ni yasalar, papalıkla ilişkilerin kesilmesi ve bunun sonucunda danışarak yapılacak etkinliklerin daha da güçleşmesi, az çok uzak bir gelecekte «Fransa'nın doğudaki ve uzakdoğudaki nüfuzuna ağır bir darbe indirecektir».(*)

Aslında doğu ve uzak-doğu katolikliğin korunması konusunda birbirlerinden dikkatle ayrıt edilmelidir. Bunları koşutlaştıranlar çoğu kez, durumlarındaki ayrılığı unutmaktadırlar. Uzak-doğuda misyonerler, türdeş ırklar arasında çalışmaktadırlar. Bu insanlarda din inancı ulusallıktan bağımsızdır. Bunun için misyonerler metodlu bir propaganda çalışmasını sürdürürler. Dinin ulusallığın hem bekçisi hem de simgesi olan Yakın-doğuda ise, misyonerler çoktanberi insanları hristiyan yapmaktan vazgeçmişlerdir. «Müslümanların ruh hali düşünülürse,» diye yazıyor P. Piolet, «hristiyanlaştırma girişiminin sonuçsuz kalacağı anlaşılır. Bu yolda çalışan bütün misyonerler böyle düşünmektedirler.» İslâm ülkesinde bir kimsenin dinini değiştirmesi vatanını değiştirmesi sayılır. İşte bunun içindir ki, Osmanlı ülkesinde medeni kanunla dinsel kanun bir sayılır, İmparatorlukta, müslüman olmayan kişi aynı anda hem din dışında hem de yasa dışındadır. Bundan ötürü yakındoğudaki hristiyanlarda dışardan desteklenmek ve korunmak için haklı bir gereksinme ve istek vardır. Çok eski zamanlarda katolikler, Fransa'ya bağlı olduklarını söylerlerdi. Halkların dinsel inançlarını ayakta tutmaya çalışmak ulusal karakterlerinin ana çizgisini koruyarak onların bağlılıklarını sağlamakla olur.

Bu halklar ve bu misyonerler, sözcüğün asıl anlamıyla bizim protektorat'ımıza sığınmış insanlardır. Kapitülasyonlar ve antlaşmalar uyarınca Kutsal-yerler, Kudüs'teki Kutsal örtüyü (le pavillon), yakın-doğudaki katolik misyoner tarikatlarını koruma hakkına sahibiz. Bundan başka bir kaç yüz yıllık bir gelenek gereğince Padişahın uyrukluları arasında doğu mezheplerinden olan Rum, Süryani, Ermeni ve

(*) **Livre blanc du Saint-Siège sur la séparation de l'Église et de l' état,** 1905.

Kıpti'ler (Mısır hristiyanları ç.) üzerinde bir tür koruyuculuğumuz olduğu gibi, bugün de bu dostça vasiliğimiz, Roma'ya bağlı **reaya** yani Lübnan Marunileri, Arnavutluk Mirditleri, Ortodoks Rumlar, Kaldeliler ve Ermenilere kadar uzanmaktadır.

Bunların yararına bir öneride bulunmak için, resmi metinler bulunmadığı zaman, doğulularda pek önemli bir yeri olan âdetlere, ve Bab-ı Ali'nin bir çok kez gösterdiği hoşgörüye dayanmaktayız. Koruduğumuz bu insanların bize yönelttikleri çağrılar, bizden aldıkları etkin yanıtlar, bize gösterdikleri içten sevgi zaman zaman bizim iyilikçi vasiliğimizi güçlendirdiği gibi haklılığını da göstermiş bulunmaktadır. 1860'daki Lübnan deneyinden sözetmeden, Zeytun ermenileri için yaptığımız diplomatik girişimi anımsatmamız yeter. Torosların son tepelerinde, Akdeniz'e karşı, birkaç hristiyan cenkçi kabile yarı bağımsızlıklarını elde tutmayı başarmışlardı. Bunlar 1862'de, özerklikleri tehlikeye düşmeden, Fransa'nın yardımını istediler; sekiz yıl sonra da silahlı bir Zeytinli grubu dağdan inip denizi aşarak bizimle birlikte savaşa katıldılar. Tehlike anında, bu kendi halinde insanlar minnet borçlarını kanlarıyla ödemişlerdi.

Koruduğumuz ve bize dost olan bu dağınık kalabalıklara her zaman yüksünmeden iyilik etmemiz başka, katolik misyonerlerle bunların kurumları üzerindeki kesin koruma hakkımız başka bir şeydir. Bu iki tutumumuzu kıskananlar var. Her ne kadar, yakındoğudaki hristiyanlar üzerindeki koruyuculuğumuzu elimizden almayı tasarlayan rakip uluslar varsa da, Fransa'da bu haktan vazgeçmeyi düşünen kimse bulunmadığı söylenebilir: Fransa, küçülmeden, halkların özgürce seçimleri ve Padişahın resmi onayı ile sahip olduğu geleneksel mandat'dan vazgeçemez. Fransız kamuoyu, hiçbir zaman bu noktada ayrışıklığa düşmemiştir.

Birkaç yıldır, hakkımızın özünü oluşturan, misyonerler üzerindeki protektorat'mız için iş böyle değil. Çok katı bazı mantıkçılar, bu yetkilerimizden vazgeçmemizi sıkıntısız-

ca istemektedirler. Onlara göre bu koruyuculuğumuzun çelişik iki yönü var: iç politikamızın ilkelerine ters düştüğü gibi, bize yararından çok zararı dokunmaktaymış. Örneğin, B. de Lânessan'e göre «Bundan sonra, Fransız devletinden ayırdığımız bir kiliseyi yabancı ülkelerde korursak acaib bir mantıksızlık içinde olduğumuzu kanıtlamış oluruz»(*) - Ama politika bir tedbirlilik, duruma göre davranmayı gerektiren bir incelik işi midir? Yoksa sadece bir mantık konusu mudur? - Ama yine de diyeceklerdir ki «Yakındoğu halkı, bizim misyonerlere karşı gösterdiğimiz ardı arkası kesilmeyen, çoğu kez de can sıkıcı koruyuculuğumuzdan hoşnut değiller.»(**) - Ama bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli mezheplerden dört milyon hristiyanın ve sadece Anadolu'da Osmanlı istilasından önce de bugünkü topraklarında yaşamış olan 700.000 katoliğin bulunduğunu unutmak olmuyor mu? «Bu hristiyan kiliseleri, katı islâmlık içinde canlılık ve bağımsızlık odağı idi; bu kiliseler ezilen ulusların kurtuluşuna yardım etmişlerdi.»(***) Yani halkların ulusal varlıklarını koruma haklarını yadsımak Fransa'ya mı düşer?

Aslında, bugün hâlâ, «bütün dünyada Fransa demek, katoliklik demektir» diye düşünen geleneğe bağlı insanlar, bu haklardan vazgeçme politikasına inatla karşı çıkmaktadırlar. Bunlar bizim, Papalığın, Doğu'daki «dünyasal vekili» (vicaire temporele) olma tarihsel rolünden her gün biraz daha vazgeçmekte oluşumuzu üzülerek karşılıyorlar.(****) Bu insanlar Fransa'nın dünyadaki etkisini yitirmekte olduğunu görerek, ürpermektedirler. Öyle ki, kimi katı görüşlüler bunu «Fransa'nın sonu» gibi düşünüyorsa da, bu hiç olmazsa «protectorat'nın sonu» diye yorumlanabilir.

(*) DE LANESSAN, **Les Missions et leur protectorat.** (Alcan, 1907).

(**) a.g.e.

(***) Paul DESCHANEL, **Politique intérieure et ètrangère.** (Calmann-Levy, 1907.)

(****) G. GOYAU, **Les Nations apotres,** (Perrin, 1908).

Her türlü mezhep kaygısının dışında kalarak sadece Fransa'nın sürekli çıkarlarını gözönünde tutanlar için, bu düşünce çatışmasından önce haklarımızın gerçek değerini ayırdetmek ve bunların gelecekte ne hale geleceğini şimdiden görmek gerekir. Bu haklar yaşamlarını sürdürecek mi, yoksa yitip gidecekler mi? En gerçekçi bir anlayışla bunları bırakmak mı yoksa elde tutmak mı daha kazançlı? Eğer, elde tutmak varsayımı sözkonusu ise, din konusunda politikamızın gidişiyle Fransa'nın doğudaki geleneksel ayrıcalıklarını kullanması nasıl bağdaştırılabilir?

⁂

Çoktandır başta gelen bir nokta aydınlığa kavuşturuldu: bu da misyonerlerin protectorat'sının çok sağlam hukuksal bir temele dayandığıdır.(*) «Fransa Latinleri koruma konusunda kesin bir hakka sahiptir»(**) diye yazar E. Lavisse. Bu görüşü kanıtlayan metinlere XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla kadar rastlanır. 1535'den beri kesin bir anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızlara dinsel özgürlük ve Kutsal Yerlerin bekçiliği tanınmıştır. Askerlikle ilgili bir anlaşma ve birkaç kez yenilenmiş ekonomik kazançlarla pekiştirilmiş olan bu dinsel ayrıcalık, az zamanda bize, yakın doğuda yaşayan tüm hristiyanların koruyuculuğunu kazandırdı. 1740 kapitülasyonu ise, bunu daha da genişletti. Bu anlaşma, «hangi mezhep ve ulustan olursa olsun, Fransızların dinini yayan başka bir deyimle Türkiye'ye yabancı niteliğiyle yerleşmiş bulunan latin mezhebinden din adamlarını» bizim koruyuculuğumuz altına sokuyordu. Bugün de bu metin, protectorat'ımızın yasası olarak yürürlüktedir.

(*) REY, **La Protection diplomatique et consulaire dans les Echelels du Levant et de Barbarie** (Larose, 1899). TESTA, **Recueil des taritès de la Porte ottomane. Pélissié du Rausas, Le régime des Capitulations dans l'Empire ottomane** (Rousseau, 1902-1905).

(**) E. LAVISSE, **Préface de la Politique du Sultan**, par V. Bérard (Colin, 1896, in 8.)

Aslında, o zamandan beri, Osmanlı Hükümeti, benzeri ve o genişlikte koruma hakkını başka devletlere de vermiş bulunmaktadır. Karlofça antlaşması, böyle bir hakkı, Kutsal Roma İmparatorluğu'na (Papalık) tanımıştır. Daha da ileri giderek, bizim kapitülasyon anlaşmasında sadece latin mezhebinden din adamlarından söz edildiği halde Avusturya ile yapılan anlaşmada da, mezhep ayrılığı olmaksızın genellikle katolik din adamlarından sözedilmektedir.

Aynı ayrıcalık, Polonya'ya, İngiltere'ye, Venedik'e, Hollanda'ya da verildi. Ama Fransa'dan ayrı olarak bu devletler elde ettikleri hakları sürekli olarak kullanamadılar. Çoğu kez bunların ayrıcalıkları lafta kaldı, aslında zaman aşımına uğradı. Rusya da, Kaynarca Antlaşması'na kendisine, ortodoks dinini genel nitelikte olarak koruma hakkını verir gibi görünen, bir madde koydurttu. Katerina, Büyük Petro'nun, uyruklularına ele geçirilmesini vasiyet ettiği Türk İmparatorluğu'na göz diktiğini açığa vurmuştu: Yunan projesini hazırlıyordu. Ama bu istilâcı hırs, Moskova'nın, kendi iç işlerine karışmasını her zaman tepkiyle karşılamış olan Bâb-ı Âli'yi ürkütmekten başka bir şeye yaramadı.

Fransa ise, tersine, Osmanlıların onurunu incitmeden bir çok girişimlerde bulundu. Güçlü ama çıkar gözetmeyerek, Padişahla, koyu hristiyan Fransa Kralının eski dostluklarını, birlikte yürüttükleri savaşları politika alanındaki karşılıklı yardımlarını anımsattı. Bundan ötürü, Padişah'la olan ilişkilerimizin zaman zaman bozulmasına karşın haklarımızı tamamiyle kullanmaktan geri kalmadık. Fransa'da, geleneğe çok düşman rejimler bile öteden beri gelen örneğe yumuşak başlılıkla uydular. Yalnız monarşi değil Convention ve Directoire rejimleri de yetkilerimizi kuvvetle savundular. İstanbul'a elçi olarak giden Sémonville «Comité du Salut Public»ten, geleneksel haklarımızı doğu halklarının gözünde belirgin işaretleri olan dışsal biçimlerini tutundurmak buyruğunu almıştı. Bonaparte da, Osmanlı İmparator-

luğu ile barış yapılırken, 25 Haziran 1802 anlaşmasına eski kapitülasyonların yeniden canlandırılmasına ilişkin bir madde koydurttu. Üç ay sonra Brune'e şöyle yazıyordu: «İstanbul'daki elçi Suriye'de, Ermenistan'da bulunan bütün manastırları, hristiyanları ve özellikle Kutsal yerlere giden bütün kervanları, yeniden koruması altına almalıdır.» 1804'de Talleyrand, yine Brune'e şöyle diyordu: «Her zaman Fransa elçisinin elinde bulunan, yakın doğu hıristiyan kurumlarının koruyuculuğu ünvanı, misyonerlerin etkisi yeniden güçlendikçe daha da bir oturmuşluk kazanacak ve bu etki yakın doğunun çeşitli ticaret yerlerinde Fransızların saygınlığını arttıracaktır.» Bütün dışişleri bakanlarımız da hiç şaşmadan bu yolda görev yapılmasını istemişler, diplomatlar ve konsoloslar da bu görevi büyük bir çaba ile yerine getirmişlerdir. Özetle, tarihimizin hiç bir döneminde protecrat'nın uygulanmasında gevşeklik gösterilmemiştir.

Haklarımıza kıskançlıkla sahip çıkmakla yetinmedik: geçen yüzyıl boyunca, uluslararası anlaşmalarla bunlar için yaptırımlar elde ettik. 1830'de, Londra Konferansı'nda, ilerde kurulacak olan Yunan Krallığı'nda katolik dininin özgürlüğü için güvenceler sağladık; İngiltere ve Rusya, «bu isteğin haklılığını» dile getirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki eyaletlerinde de din koruyuculuğu hakkımızı, üstü kapalı olarak, tanımış oluyorlardı. Bunun gibi, 1863'de İngiltere Ege adalarındaki Protectorat'sını bıraktığı sırada Avusturya ve Prusya, dolaylı olarak bizim ayrıcalığımızı onaylamışlardı.

Aslında, kimi zaman, Berlin Antlaşması'nın 62. Maddesi'nin yakın doğuda yeni bir durum yarattığı ileri sürülmüştür. Bu metne göre: «Her ulustan rahiplerin, hacıların, keşişlerin ve bunların Kutsal Yerlerde ve başka yerlerde bulunan dinsel ve hayır kurumlarının koruyuculuğu Türkiye'deki diplomatik görevlilerin ve konsolosların yetkisi içindedir. Fransa'nın sahip olduğu haklar özellikle saklı tutulmuş olup, iyice anlaşılabileceği gibi Kutsal Yerlerdeki

Statu quo hiçbir şekilde bozulmayacaktır.» Böylesine açık olmayan bir metne pek az rastlanır. İlk cümle bizim yetkilerimizin hiçe indirilmesini kesinleştirir gibidir; Bismarck'ın dediği gibi «Hristiyanlığı tümüyle tek bir ulusun elinden almayı» dile getiriyordu. Buna göre, her devlet, din adamı da olsa, kendi uyruklusu bütün kişileri ve bunların kurumlarını koruma hakkına sahiptir, bu da bizim ayrıcalığımızın paramparça edilmesi demektir. B. Waddington ile Prens Gorçakof'un isteği üzerine asıl metne eklenen paragrafın ikinci cümlesiyle, bizim patronaj hakkımız, kapitülasyonlarda denildiği gibi saklı tutulmakta ve «Osmanlı İmparatorluğu'nda hangi ulustan olursa olsun, nerede otururlarsa otursun» tüm hristiyanların Fransa'nın koruyuculuğu altında olduğu kesinlikle belirtilmiştir.

Aslında birbirine karşıt hakların yan yana konulmasından nasıl bir rejim ortaya çıkmaktadır? Bu haklar bağdaştırılmaya kalkışılmıştır. Uygulamada, çeşitli uluslardan Avrupalı katolik cemaatleri tüzel kişi olarak bizim protectorat'mız altında bulunmaktadır. Bunlardan birinin üyesi olan bir kişinin özel çıkarlarını savunmak sözkonusu olduğu zaman, Fransa'nın temsilcisi ile bu kişinin hükümetinin temsilcisi arasında bir anlaşma yapılmaktadır. Örneğin, Fransisken rahibi olan P. Salvatore Lili, Maraş dolaylarında, 1895 Kasım ayında öldürüldüğü zaman, Fransa ve İtalya elçileri, suçluların cezalandırılmalarını birlikte istemişlerdi. Fakat, dinsel korumanın konusu çoğu kez, serbestçe ibadet edilmesinin sağlanması, katolik tarikatlarının gümrük bağışıklıklarından yararlandırılması,(*) okullarına ve hastanelerine tanınan serbestliğin sürdürülmesi olmaktadır.

Keşişlerin tarikatları, korporasyon olarak papalığa bağlıdır. Oysa, Papa'nın Bâb-ı Âli'de büyük elçisi bulunmadığından onlarla ilgili bütün işler Fransa'nın yetki alanına

(*) Bütün manastırlar ve dinsel tarikatların kurumları, ibadet için ya da üyelerinin bakımı için gerekli şeyler konusunda **ab antiquo** gümrük bağışıklığından yararlanırlar. (UN ANCIEN DIPLOMATE, **le Régime des Capitulations**, Plon, 1898).

girmektedir. Bununla birlikte belirli bir devletçe kurulmuş olan ve onun tarafından paraca desteklenen ve bunun sonucu olarak ulusal bir niteliğe bürünen kurumlar, bu devletin temsilcileri tarafından korunabilirler. Yalnız, başlangıçta hristiyan kişilerce uluslararası dayanışma ile kurulup bu sıfatla yönetilmiş olan kurumlarla bugün de Roma'nın din propaganda merkezince yönetilen kurumlar 1878'den önce ve sonra olduğu gibi yalnızca Fransa'nın koruyuculuk alanı içinde kalmaktadır.

Ne var ki, 62. maddedeki açık seçik çelişkiyi gidermek için yapılan bu yorum, metnin iki anlama da gelmesini önleyememektedir. Diplomatik bir metindeki bu kapalılık her çeşit çekişmeye yol açmaktadır. Nitekim bu da oldu. Papalık meclisinde (Consulta) Crispi'nin birinci başbakanlığı zamanında, Berlin Antlaşması'nda Fransa'ya tanınan biricik hakkın sadece Kutsal-Yerlerle sınırlı olduğu, bunun dışında, eski ayrıcalıklarımızın kaldırıldığı ileri sürülmüştü. Daha sonra Almanya İmparatoru'nun doğu seyahati sırasında, o vakit dışişleri bakanlığında müsteşar olan Von Bülow da buna benzer bir tez ileri sürmüştü.

Bu savlara karşı, Quai d'Orsay'a birbiri ardınca gelen Fransa Dışişleri Bakanları Fransa'nın haklarını ara vermeden savundular ve bu hakların elimizden alınmasına göz yummamaya kararlı olduklarını açıkladılar. B. Fourens'a göre: «Fransa'nın protectorat'sı sadece bizim manevi etkimizin gelişmesinin aracı değil, fakat Doğu'daki itibarımızın ve ticaretimizin de bir güvencesidir.» 1890'da B. Ribot şöyle diyordu: «Hükümet, Doğu'da, hangi ulustan olursa olsun bütün katolikler üzerindeki protectorat'sının zayıflamasına göz yummayacaktır.» 1896'da B. Hanotaux, «Fransa uyguladığı dinsel protectorat ödevlerini unutmamaktadır,» diyordu. 1899'da B. Delcassé: «Protectorat'nın bütün yükümlülüklerini yerine getirmeye ve Berlin Konferansı'nda Avrupa'nın kesinlikle tanıdığı haklara sahip çıkmaya kararlı olduğunu» açıkladı. 1904'de B. Waldeck - Rousseau, başba-

kan iken, «Bugünkü hükümetin hiç bir zaman Fransa'nın dış ülkelerdeki nüfuzunun, elde ettiği ve koruması gereken üstünlüğün kendi döneminde zayıflamasına olanak vermeyeceğini» söylüyordu. 25 Aralık 1907'de, Dışişleri Bakanı B. Pichon bu konuda şöyle açıklamada bulundu: «Doğudaki dinsel protectorat Osmanlı Hükümeti'yle yapılmış olan sözleşmelerden doğmuştur. Bu sözleşmeler 1802 anlaşmasıyla karşılıklı bir nitelik kazandı; benden önceki dışişleri bakanları gibi ben de bu anlaşmayı yadsımak niyetinde değilim. Bu hak aynı zamanda Berlin Antlaşması'nın 62. Maddesi'nden kaynaklanmaktadır. Bu madde ile Fransa'nın özel ve ayrıcalıklı durumu, kazanılmış hakları onaylamakta olup bu maddenin yürürlükten kaldırılması düşünülmemektedir,» diyordu.

Görülüyor ki, dünkü ve bugünkü bakanlar, iki meclisin onayından geçmiş olan düşünceleri dile getirmişlerdir. Bununla birlikte bu resmi açıklamalar ne denli yinelenmiş olursa olsun, rakiplerimizin manevralarını bozmaya yetmedi. Ayrıcalıklarımızı her türlü itirazdan uzak tutmak ve herhangi bir girişimden korumak için Vatikan'ın kendisinin onayını almak gerekiyordu. Berlin Kongresi'nin kapanışı sırasında Papa, Paris'teki elçisini, Fransız Hükümeti'ne katoliklerin çıkarlarını savunmada gösterdiği çabadan dolayı en içten teşekkürlerini sunması için görevlendirmişti. 1888'de, Kont Lefebvre de Béhaine, Kardinal Simeoni'ye bir bildirge yayınlattı, bunda da Fransa'nın ayrıcalığı açık seçik belirtilmekteydi.

Misyonerler merkezinin (La Propagande) **Aspera rerum conditio** genelgesinde: «Fransa'nın protectorat'sının ikiyüz yıldan beri doğu ülkelerinde yürürlükte olduğu ve bunun uluslararası anlaşmalara dayandığı belirtiliyordu. Bu konuda yeni herhangi bir değişikliğe hiçbir neden yoktur. Bu protectorat, bulunduğu her yerde dinselce bir çaba ile sürdürülmelidir. Bundan ötürü misyonerlere, yardıma gereksinme duydukları her an Fransız Konsoloslarına ve öte-

ki görevlilerine başvurmaları bildirilmelidir» deniliyordu. Büyük devletlerin başbakanlıklarındaki vicdan muhasebecilerinin (casuistes), dolambaçlı yorumları sürerken, Vatikan, kendi buyruğunda olanlara Fransa'nın ayrıcalığına saygı göstermelerini bildiriyordu. 1898'de, misyonerlik örgütünün başında bulunan ve geçici olarak tarikat işlerini yönetmekle görevlendirilmiş olan yüksek rahip değil, Papa Leon VIII.'in kendisi Kardinal Langénieux'ye yazdığı mektupta «Fransa'nın katolikleri koruma yetkisine dokunulmasına asla izin vermeyeceğini» belirtmişti. Daha sonra da 1905'de din ve dünya işlerinin ayrılmasının (Fransız parlamentosunda - ç.) onaylanması üzerine Vatikan, uzun geleneği anımsatarak son kuşkuları da gidermek amacıyla, «Berlin Kongresi'ne katılmamış olduğu için, bu Kongrenin kararlarıyla bağlı olmadığını ve bunun sonucu olarak da Fransa ile, protectorat konusundaki ilişkilerinin Kongre'den sonra da önceki gibi kalacağını» açıklıyordu.(*)

Bu kadar kesin açıklamalardan sonra hâlâ rakiplerimizin ileri sürdükleri savların ne önemi kalıyor? Padişahın dostça kabul ettiği, öteki devletlere karşı ileri sürülebilecek bir dizi metinle desteklenen, diplomatlarımızca çok etkin bir çabayla yürütülüp daha dün Papalıkça onaylanan protectorat'mız sağlam temellere dayanmakta olup yakın doğudaki bütün katoliklerin çıkarlarını en geniş ve genel biçimde, yalnız bize özgü olarak kucaklamaktadır.

⁂

Haklarımıza kapitülasyonlardan ve uluslararası anlaşmalardan başka dayanak görmeyen tezi nasıl ihtiyatla karşılamamız gerektiği görülüyor. 4 Nisan 1905'de, Mezhepler Bakanı B. Bienvenu-Martin, B. Ribot'ya yanıt olarak, Meclis'te yaptığı konuşmada şöyle demişti: «Fransa'nın

(*) Livre blanc du Saint - Siège sur la séparation de l'Eglise et de l'Etat.

haklarını olduğu gibi saklamak istiyoruz, ama bu doğu protectorat'sı Papa'nın iyilikseverliğinden değil, dinle devlet ayrıldıktan sonra da, bugünkü gibi uyulması gereken ve Concordat ile ortaklaşa hiçbir yanı olmayan, uluslararası anlaşmalardan kaynaklanmaktadır.» Elbette yakındoğuda yaşayan hangi ulustan olursa olsun latin mezhebinden katolikleri, bunların vakıflarını, okullarını, dispanserlerini, hastanelerini, öksüz yurtlarını, kiliselerini vb. koruma yetkimizi kapitülasyonlardan aldığımız doğrudur... Ama XVI. Yüzyıldan beri Osmanlı Devleti, öteki devletlere de bizimkine denk ayrıcalıklar vermişti. Bundan başka her devlet, Türkiye'de ya da başka yerlerde kendi ulusundan olan dinsel ya da laik kişileri koruma doğal hakkına sahipti. Peki öyleyse bu son yıllara kadar nasıl olup da protectorat'mızı Fransa'nın dışındaki uluslardan olan misyonerlerin ve bunların mallarının üzerinde sürdürmüşüz? Nasıl olup da hukuksal olarak bölünmüş olan protectorat uygulamadan bizim elimizde kalabilmiş?

1905'de Papalığın yayınladığı Beyaz Kitap'ta (Livre Blanc): «Yalnızca Fransa'nın elinde bulunan bu hakkın uluslararası antlaşmalardan doğduğu boşuna ileri sürülmüştür. Gerçekten de hangi antlaşmadır ki, din adamlarını kendi öz ülkelerinin temsilcilerinden çok, Fransa temsilcilerinin korumasını istemeye itmiştir?» Gerçekten son yıllara kadar, yabancı din adamları üzerinde de süregelen protectorat'mız yalnızca Osmanlı devletiyle aramızdaki antlaşmalardan değil, Papalıkla olan anlaşmamızdan kaynaklanmıştır. Yine bu metinde, «Çünkü Papa, Doğu katoliklerini Fransız görevlilere başvurmaya zorlamış ve başkalarından yardım istemelerini yasaklamıştır.» denilmektedir. Bu da başka bir deyimle, «Her ne kadar Fransa koruma hakkını, öteki devletlerle birlikte kapitülasyonlardan almışsa da, Fransa'ya koruyacağı kişileri belirleyen Papalık'tır.»

Bu tez bütün kesinliğiyle benimsenmese bile, protectorat'nın uygulanması Papalık'la anlaşmayı içerir. Yakın do-

ğuda bütün katoliklerin çıkarlarını korumamız, açıkça dile getirilmeyen bir Concordat uyarınca gerçekleşmektedir. Yarın Vatikan'daki misyoner örgütü (La Propagande) kalkar da misyonerlere, gereksinme halinde, kendi elçilerine ve konsoloslarına başvurma buyruğunda bulunursa, haklarımız derhal sarsıntı geçirir; anlaşmalara karşın ayrıcalıklarımız geçerliliğini yitirir, kısırlaşır, bizim koruyuculuğumuzdaki katoliklerin büyük bölümünü yitiririz. Denebilir ki, böylece korunacak kimse kalmaması yüzünden protectorat sona erer.

Türkiye'ye yatırdığımız iki milyar tutarındaki sermayelerimiz, 1700 kilometrelik demiryollarımız, rıhtımlarımız, fenerlerimiz, 100.000 hastayı ve yoksulu barındıran 300 hastanemiz, her yerde Fransız dilini ve uygarlığını yayan 100.000 öğrencili 300 okulumuz ve yakın doğu halkları arasında daima canlılığını sürdüren geleneksel politikamızla elbet Osmanlı İmparatorluğu'nda daha uzun zaman ön sırada bir yer tutarız. Ayrıcalıklarımızın uğradığı kısıntılara karşın hâlâ rakiplerimizden çok ilerde bulunmaktayız. Ama buna sahip çıkmazsak pek yakında önceliğimizin en sağlam güvencelerini elimizden kaçırırız. İki yüzyıldan beri yakındoğu limanlarındaki ticaret tekelimizden bir şey kalmadı. İstanbul'da bile on yıldanberi sürdürülen politika bizim için elverişli olmadı: Almanya sanayi işletmelerini, demiryollarını ya da kanalları kaptı. Sadece dinsel üstünlüğümüz yaşamaktadır. Bu da yitirilirse bu, nüfuzumuza indirilmiş ağır bir darbe olacaktır. Buna sırt çevirmekle su götürmez kazançlarımızı yitiririz. Çünkü bugün de protectorat sayesinde, bunun kendisine verdiği hakları kullanarak Fransa, Yakın doğu'da katolikliğin nüfuzunu kendi tekelinde bulundurmaktadır.

⁂

Vatikan'la diplomatik bağların kopmasından ve devletle kilisenin ayrılmasından sonra bu durumun sürüp gideceği umulabilir mi? Çoğu kez, Papalığın, bizim Yakın doğudaki nüfuzumuzun olduğu gibi kalmasına yardımını esirgemek niyetinde olduğu ileri sürülmüştür. Papa'nın katolik çıkarlarının vasiliğini elimizden alacağı söylenildi durdu. Bununla birlikte gelenek bozulmadı.

Papalık, yüzyıllar boyunca süren bir işbirliğinin yararlarını unutmamıştır. Derin anılarla ülkemize bağlı olan Vatikan yarından hiç bir zaman kuşku duymamıştır. Kaldı ki, bu konuda ne kararlarında ne de hareketlerinde tamamiyle serbesttir. Bize yardımda bulunmayı sürdürmesi bunun kiliseye olan yararından kaynaklanmaktadır. Fransa'nın protectorat'sı olmaksızın Doğu'da katoliklerin çıkarları nasıl savunulabilirdi? Bu ödevin doğrudan doğruya Vatikan'ın temsilciliğine verilmesinin istenildiği görülmüştü. On yıldır, Almanya, Papa'nın İstanbul'da bulunan ve Fransız elçiliğinin aracılığı olmadan Padişah'la konuşamayan temsilcisi yerine bir büyükelçi göndermesi düşüncesini Papa'ya aşılamaya çalışmaktadır. 1898 yılı içinde birden bire Asım Bey'in Vatikan'a konsolos olarak gönderildiği öğrenildi. Ama Leon XIII. Osmanlı Hükümeti'nin yaklaşma isteğine yanıt vermedi. Papalığın çevresinde alabildiğince çok devletin kendisince onaylanmış temsilcisini toplamayı istemekle birlikte «Vepres Armenienne»'in hemen ardından Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmaya cesaret edemedi. Kardinal Langénieux'ye gönderdiği yayınlanmış mektubunda, Fransa'nın haklarını tamamiyle tanıdığını belirtiyordu.

Ama entrikacılar bir türlü yenik düştüklerini kabul etmiyorlardı. 1904'de Monsenyör Bonetti'nin ölümü üzerine, Papa'nın, İstanbul'daki temsilciliğini, katoliklerle ilintili işleri Osmanlı Hükümeti'yle doğrudan doğruya konuşabilecek elçiliğe dönüştürme niyetinde olduğu dedikodusu yayıldı. Bu sefer de, Türk Hükümeti, güçlü ve saygın Fransa'nın yerine, kendisine ne bir gemi ne de bir top verebilecek olan

bir devletin geçmesini rahatlıkla kabul edebilecekti. Ama Papalık tamamiyle platonik olan protestoların etkisizliğini farketti; Doğu'daki din adamlarının kurumlarının bir dünya devletince korunması gereğini anladı. Bunun için, İstanbul'a bir Vatikan elçisi gönderme tasarısı gerçekleşmedi.

Protectorat'yı doğrudan doğruya eline almaktan vazgeçen Papalık bu görevi bizim elimizden alıp başka herhangi bir devlete verebilir mi? Fransa, uyrukluları arasında, katoliklerin çoğunlukta olduğu ve İstanbul'da itibarı olan tek devlet değildir. Aralarında Doğu egemenliği peşinde koşanlar da bulunan kimi yabancı hükümetler, bizim yerimize geçmek için adaylıklarını ileri sürmüşlerdir. Birkaç yıldan beri, ilginç telgraflar, Almanya'nın, Avusturya'nın dahası İtalya'nın mirasımıza konmak için Vatikan'la görüşmelere giriştiği haberini yaymaktadır. Protectorat çevresindeki bu yarışma, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rekabetlerinin ayrı bir görünüşünden başka bir şey değildir. Çekişme hâlâ sonuçsuz olarak sürüp gidiyor; ama hiç bir devlet bizim sahip olduğumuz niteliğe sahip değildir. Rakiplerimiz, Papalık üzerinde güvensizlik yaratmaktan başka bir şey elde etmemektedirler.

İtalya, birliğini sağlar sağlamaz bu görev için ileriye atıldı. 1870'de Vatikan'daki misyonerlik örgütüyle fiskosa geçerek yenik düşen (Almanya ile savaşında - ç.) Fransa'nın rolünü yapamayacak durumda olduğunu ileri sürmüştü. Bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Yıllarca, Üçüncü Cumhuriyet'in, Roma politikası, İtalya Hükümeti'nde derin kaygılar uyandırmış değilse bile, bizimle yarışa girmek için bahane verdi. İtalya'nın ileri sürdüğü isteklere karşın Fransa, Tunus'u işgal edince Yakındoğu'daki İtalyan-Fransız çatışması keskinleşti. 1885'de, Depretis-Mancini Hükümeti İtalyan misyonerlerini yalnızca kendi diplomatik görevlilerin koruması altına alma savını ileri sürerek bu yönde bir yasa taslağını parlamentoya sundu. 1887'de, Floransa'da Kral'ın koruyuculuğu altında **İtalyan misyonerleri-**

nin korunması için ulusal dernek kuruldu. Derneğin amacı, tüzüğünde de belirtildiği gibi, «İtalyan misyonerlerini yabancı devletlerin nüfuzundan kurtarmak»tı. Hükümetin paraca desteklediği bu dernek, hemen Senatör Lampertico'ya, Fransa'nın tarihsel haklarına saldırtmak üzere bir broşür yazdırttı. Bu sırada Krallık, çabuk büyümesinin övüncü içinde, kendisini büyük anılarının büyüsüne ve dünya politikasının çekiciliğine bırakmıştı. Crispi, ülkesi için Akdeniz'de **primato** olmayı ve doğanın İtalya'ya bağışlamış göründüğü İmparatorluğu düşlüyordu. Bir megalomani nöbeti içinde bütün yakın doğuda laik okulları çoğalttı ve bunlara devlet hazinesinden yılda 1.500.000 Frank para harcadı. Bu girişimin nasıl sonuçlandığı bilinmektedir. Bu başarısızlıklar İtalyan Hükümeti'nin doğu'ya yönelik hırslarını gem altına almadı. Öğretmenler yerine daha ucuza malolan keşişleri kullandı.

Dinsel tarikatların en İtalyanı olan Fransisken tarikatı, Kudüs'deki Castodie'yi elinde bulunduruyor ve yakındoğu'daki latin cemaatlerinin çoğunu yönetiyordu. Oysa, çok yurtsever insanlar olan İtalyan misyonerleri yabancı korumasına güç katlanırlar. Bize sevgi ve minnet duymadan ancak buyrukla kabul ederler bunu. Pie X.'nun Papa oluşundan sonra, bir kaç kez, bundan sonra Victor emmanuel'in (İtalya Kralı - ç.) elçisine baş vurma isteğini gösterdiler. Dahası var: (Salesiem)lerinki ve (Soeurs d'Ivrée) gibi yeni tarikatlar, doğu'da yalnızca İtalya'nın korunmasında kurulmuş ve bizim korumamıza kesinlikle sırt çevirmişlerdir. Cordelièr'ler gibi eski bir tarikat -ki eskiden Fransa'da gelişmiş ve halkın sevgisini kazanmıştı- artık Türkiye'de temsil edilmemektedir. Bunların üyeleri, (Pères Conventuels) adı altındaki tarikat içinde toplanmış olup bütün görevlileri İtalyan'dır ve kendilerini canla başla İtalyan propagandasına vermişlerdir.

Bu durum bizim tarafımızdan bazı ödünler verilmesini gerektirdi. Fransız diplomasisi bundan olabildiğince zarar-

sız çıkmayı başardı. Bu ödünleri vermeye 1905 sonbaharında razı olduk; bu da İtalya ile Fransa'nın son zamanlardaki yakınlaşmasının sonucu olmuştu. İki devlet arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre «kendiliklerinden istekte bulunan dinsel kurumlar» Roma ve Paris Hükümetleri'nin bunu inceleyip araştırmalarından sonra İtalyan protectorat'sı altına girebileceklerdi. İsteklerin, ileri sürülmesi gecikmedi. 1907 Ocak ayında Fransa ve İtalya elçilikleri Osmanlı Hükümeti'ne birbirinin benzeri birer nota verdiler. Bunda İstanbul ve İzmir'deki Dominiken misyonerlerinin ve Bingazi ile Trablus'daki Fransisken misyonerlerinin elindeki kilise, manastır ve okulların kesin olarak İtalyan protectorat'sı altına gireceği bildiriliyordu. Bu, Papalıkla bağıntısı olduğu bilinen İtalyan elçisi Marki Imperiali di Francavilla'nın parlak bir başarısıydı. Durup dinlenmeden sürdürdüğü siyasal gezilerin -bu arada İzmir'e Selânik'e ve Kudüs'e gitmişti- meyvasını topluyordu.

Fransa'da kamuoyu bu aktarma işinden son derece tedirgindi. Olay, protectorat'mızın parçalanıp çöküşü gibi gözükmekteydi. Vakitsizdi bu kaygılanma. Aslında biz yabancı kurumları vasiliğimizden çıkartmış oluyorduk. Bu kurumlar İtalyan uyruklularla doluydu. Fransızca öğretmiyorlardı; yayılmamıza düşman değillerse bile ilgisizdiler. Varsın artık kendi bayraklarının gölgesinde yaşasınlardı; bu da bizim nüfuzumuza zarar verecek bir şey değildi. Biz, bu kurumları gönül hoşluğuyla İtalyanlara bıraktık. Bundan ötürü, bu bırakılışın bizim tarafsızlığımızdan ya da Papalığın girişiminden kaynaklandığını düşünmek yanlıştır. Papalık, bu işte «tarafsız» kaldı; belki de işin böyle sonuçlanmasından az çok üzüntü bile duymuştur. Vatikan'la İtalyan Devleti arasında çok acı anılar, önüne geçilemeyen sürtüşmeler olmuştur. Bunun için Papalığın çıkarlarını İtalyan Hükümeti'nin eline bırakacağı düşünülemez. Sinir bozucu Roma sorununu zamanın yatıştıracağını ve Kral'ın esnekliğiyle Papa'nın yurtseverliğinin bir uzlaşmaya varılmasına yardım edeceğinin birçok belirtileri görülmektedir. Ama, yakınlaşma, da-

ha başlangıçta uzun süre sarsıntılı olarak kalacaktı. İtalya'da papazlara karşı bir hareketin yeniden canlanması, tamamiyle sönmemiş olan kuşkuları uyandıracaktır. Daha dün böyle harekete tanık olmamış mıydık? Roma parlamentosunun papaz düşmanlarınca ele geçirilmesi Papalık için iç açıcı bir belirti midir? Diplomatlarının becerikliliğine karşın haksızca bir ele geçirmeden yararlanan İtalyan Krallığı'nın, davacı Papalık'dan Fransa'nın şanlı mirasını alabileceğinin pek kolay olduğu sanılmamalıdır.

Pek umulmadık olmakla birlikte, İtalyanlardan az inatçı olmayan başka bir rakip daha çıktı. Fransa'nın karşısına: Almanya İmparatorluğu. Daha 1875'de Mısır'daki hukuk reformunu bahane ederek Fransa'nın kapitülasyonlardan gelen ayrıcalıklarını yadsımaya kalkışmıştı bu devlet. «Doğu'daki katolik kurumları üzerinde hiçbir protectorat tekelini tanımayan İmparatorluk hükümeti, bu kurumlardan birine bağlı Alman uyruk ya da yönetilenleri üzerindeki haklarına sahip çıkmaktadır.» 1886'da **Kultur Kampf** sonunda, Aix-la-Chapelle'de, İmparatorluğun koruması altında Alman kurumlarını desteklemek üzere bir **«Filistin Derneği»** kuruldu. Bildirgesinde amacı şöyle açıklanıyordu bu derneğin: «Fransa Cumhuriyeti bütün katolik kurumlar üzerinde protectorat'sını uygulamaktadır. Bu ayrıcalıkları Fransızlara Doğu'da güçlü bir durum kazandırmıştır. Böyle bir durum sürüp gitmeli midir?» Piskopos Anzer, bu düşünce üzerinde durarak 1889'da şöyle diyordu: «Doğu ve uzakdoğudaki hristiyanların protectorat'sı Alman katolikliğinin elinde olmalıdır.» Ne var ki İmparatorluk Hükümeti Alman misyonerlerini yüreklendirdiği ve kurumlarına paraca yardımda bulunduğu halde, bir koruma tekeli peşinde olduğu yolundaki hırsını hiçbir zaman açıkça ileri sürmemiştir. Wilhelm II.'nin yakın doğuya yaptığı gösterişli geziden sonra, von Bülow Reichstag'da şöyle konuşmuştu: «Biz, doğudaki bütün hristiyanlar üzerinde protectorat'ımızı kurmak niyetinde değiliz; ancak Alman vatandaşlarının korunması yalnızca İmparatorluğun hakkıdır.» Bu yalanmaya ve bunun

ardından söylenenlere karşın, Wilhelm II. Papalığı, **Weltpolitik**'ine alet etmek istemiştir; zaman zaman Kutsal İmparatorluğu diriltmeye hazırmış gibi görünüyordu. Charlemagne'ın ya da Barberousse'un yolundan giderek kendini katolikliğe adamaya can atıyordu sanki. Ama Vatikan ne Bismarc'ın mayıs yasalarını ne de Hohenzollern'lerin Lütherciliğini unutmuş değildi. Vatikan'ın koyu hristiyan kralların mirasçısı olarak Friedrich II.'yi gösterdiğini sanmak saçma bir şeydi.

Bu rol şüphesiz eski Habsburg hanedanının bugünkü başına, hâlâ bir çok şanları arasında «Majesté Apostolique» ve Kudüs Kralı adını taşıyan, hükümdara daha uygun düşer. Viyana ile Roma arasındaki dostluk ta eskilere dayanır; Charler-Quint'in mirasçıları hiç bir zaman katolikliğin çıkarlarına ilgisiz kalmamışlardır. 1870'de uğradığımız bozgundan sonra, AvusturyaMacaristan, Kont Beust'ün aracılığıyla katolik protectorat'sını paylaşmayı önerdi. Bu girişimin başarısızlığına karşın Avusturya bu hırsından vazgeçmedi. Birçok noktalarda dinsel nüfuzunu bizimkinin karşısına çıkardı. Böylece yukarı Mısır'da bizim misyonerlerimizin katolikleştirdiği Kıptileri koruması altına aldı. Venedik'in bunlar üzerinde kendisine bir takım haklar verdiği yolunda çürük savlar ileri sürdü. Avrupa'da da; Mirdite'lerle olan eski ilişkilerimize karşın, Arnavutluğu kendi katolik nüfuz alanına sokmaya kalkıştı, ilerlemesini, Selanik'e ve Ege denizine doğru **Drang**'ını sürdürdü, etkisini Makedonya'ya kadar yayarak, bizi bir gün Balkan yarımadasından atmakla tehdit etti.

Uzun süredir Papalık, bu hakka el uzatma girişimini hoşgörü ile karşıladı, böylece kendisine yapılmış hizmetleri unutmamış oluyordu. 1888'de Vatikan'daki misyonerlik dairesi (Propagande) bizim haklarımızı açıkça tanıdığını ilan eden genelgesinde Avusturya'ya da bir yer vermişti: «misyonerlerin çalıştıkları ve Avusturya ulusunun Protectorat'sının yürürlüğe konduğu yerlerde, bu protectorat olduğu gibi

kalmalıdır.» Bunun nedeni de François-Joseph'in Papa'yı ve temsilcilerini iltifatlara boğması ve Papa'yı gücendirmemek için bağlaşığı İtalya Kralı'nın Avusturya'ya gelmesine karşılık vermek üzere İtalya'ya gitmekten çekinmesiydi. Kardinaller Meclisi'nin (conclave) son toplantısından beri Avusturya'nın Vatikani'da kalabalık bir yandaş grubu var; bu gruptan olan gayretkeş ve ortalığı karıştırıcı kişiler, Avusturya'nın dinsel alanda nüfuzunun yaygınlaşmasını sağlamak için canla başla çalışıyorlar.

Ama eski Habsburg hanedanı yaşlandı. Herşeyden önce yönetimi altındaki hakların her an çözülebilecek birliğini koruma kaygısı içindedir. Bir aralık yayılma politikasından pek de iç açıcı sonuçlar almamış gibi görünüyordu. Ünlü geçmişini unutmamakla birlikte, hırslarını sınırlandırdı. Bu ikili krallıktaki yarı protestan ve türdeş olmayan Macaristan gittikçe daha önemli bir yer tutuyor ve Balkanlar'a ya da Adriyatik'e göz koyması her zaman Papalık'taki misyonerler yönetimiyle bağdaşmıyordu. Bugün bile Habsburglar, Balkanlar'da etkin bir politika izledikleri halde, katolik Arnavutluk üzerindeki isteklerini hafifletmiş gibidirler; hırsları daha gerçekçi ereklere yönelmiş gibidir. Doğu'da etkinliği olan Kilise'nin dostu, Almanya'nın bağlaşığı Avusturya, bizim için küçümsenmeyecek bir rakip ise de yerimize geçmek için yaptığı çabalar sırasında, Protectorat'nın bazı parçalarını koparabilir ama, tümüne sahip olamaz.

Kaldı ki, bütün rakiplerimiz de bu durumdadır. Ne katolik devletler -1796'da Directoire'dan Kutsal-Yerlerdeki dinsel kurumların kendisine bırakılmasını isteyen İspanya, Portekiz, Belçika,- ne de İngiltere, ABD gibi protestan devletler Yakın Doğu'daki lâtinleri koruma işini üstlenebilirler. Birincilerin gelişmiş konsolosluk örgütleri yoktur; ikinciler de bütün vaatlere karşın Papalıkça şüpheyle karşılanmaktadırlar. Fransa'nın yerine ona denk bir başka devleti geçirmek kolay değildir; bu durum Vatikan'ın bizim hakkımızdaki tutumunu açıklar. Bundan başka Roma, protecto-

rat'nın birçok devletler arasında bölünmesindeki sakıncayı görmezlikten gelemezdi. Böyle bir ödevi parçalara bölmek, etkinliğini daraltmak olurdu. Papalık diplomasisi, eylemini dağıtırsa zayıf düşer. Savunucularının, Osmanlı Hükümeti'nden güvence aldıktan sonra misyonerler az çok savunulur; bu gibi hallerde türdeş olan iki kurum ayrı ayrı işlem görür. Bundan başka korumacı devletin siyasal amaçlar gütmesinden de korkulur, öyle ki, «protectorat'nın amacı, artık misyonerlerin bu nitelikleriyle korunması değil, günün koşullarından etkilenen devletin çıkarı olur.»(*) Hem sonra birbiri ardınca bütün devletlerin yardımına sığınmak, birgün, bunlardan hiç birinden yardım görmeme tehlikesini doğurmaz mı? Daha 1886'da B. Lefebvre de Béhaine, B. Freycinet'den aldığı çok sağlam bilgilere dayanarak Papalıkta: «Koruma hakkının ulusallaştırılmasının» güvenli etkin bir yardım yapılamayışı sonucunu vereceğini, bunun savunması için daima hazır bir silahtan yoksun kalınacağını anlattı. Yine bu yönde olmak üzere Kardinal Langénieux Léon XIII'e şunları yazıyordu. «Protectorat'mızın çökertilmesinden ülkemiz için elbette mutsuzluk ve horlanış olacaktır, ama şu da bir gerçektir ki, bu, Kilise için birçok sakıncayı da beraberinde getirecektir. Gerçekten de, Fransa olmasa, temelden katolikçe olan bu ödevi hangi ulus yerine getirebilir? Eğer, onu kıskanan devletler, bu ince rolü paylaşmayı başarırlarsa, açıktır ki siyasal çıkara dayanan böyle bir vasiliğin ömürlü olacağının hiçbir güvencesi yoktur ve birlikten yoksunluk, uygulamada, çoğu kez birbirine karşı görüşler sonunda etkisini sıfıra indirecektir.»

Böylece, Vatikan, kendisini yüzyıllardan beri bize bağlayan anlaşmadan (concordat) vazgeçmeyi tasarlarsa, olabilecek gibi görünen üç çözümden hiçbiri, uygulamada gerçekleşemez: Yakın doğu'da kendisi katoliklerin çıkarlarını koruma görevini üstlenemeyeceği gibi, Papa, Fransa'dan başka bir ya da birkaç devletin yardımına başvuramaz.

(*) G. LOUİS-JARAY, **La Papauté, la Triple-Alliance et la politique extérieure de la France** (Questions diplomatique et coloniales, 1904.)

Çok eskilerden gelen bir uygulamaya ve doğu halklarının alışkanlığına dayanan, Türk Hükümeti'nin sürekli onayıyla yürürlükte olan Protectorat'nın başkasına aktarılması yeniden elde edilmesinden daha güçtür. Belki geçerliliğini yitirecektir. Ama haklı olarak denildiği gibi ya yok olacak ya da Fransa'nın elinde kalacaktır.(*)

⁂

Roma'ya bağlı kaldıkça geleneksel ayrıcalıklarımız elimizden çıkmayacak gibi görünmektedir. Vatikan öteki devletlerin isteklerine karşı durur. Bununla birlikte, o da bizim gibi, kilisenin tarihinde yeni bir olgunun varlığını ve gittikçe daha sık olarak, misyoner kurumların **ulusallaştırılmasını** hesaba katmak zorundadır. Dinsel tarikatların çoğu aslında uluslararasıdır, her yerden üye alırlar. Papaz yetiştiren okulları-(novicat)nı kapatan ülkeler, her tarikatta kendi uyruklularından olanların sayısının azaldığını görecektir. Eğer bu olay genelleşirse her tarikatta ya da kurumda yalnız bir devletin uyruklusu görülecek, yani bu kuruluş **ulusal** bir nitelik kazanacaktır. Birkaç yıldır başlamış olan bu hareket zararımıza gelişecek gibi görünmektedir. Daha dün yalnız Fransız misyonerlerinin bulunduğu yerlerde, İtalyan, Alman, Belçikalı, İngiliz keşişleri görülecek ve bunlar kendi devletlerinin örgütlerinin korumasını isteyecekler. Şüphesiz tarikatlar hakkındaki yasa ve Devletle kilisenin ayrılması henüz köklü değişimler getirmedi. Uzun zaman, Fransa, mânevi olarak Vatikan'a bağlı, her addan tarikattan misyonerlerin üçte ikisini sağladı. Uzun zaman Vatikan'daki misyonerlik örgütünün (Propagande) Sainte-Enfance, l'Oeuvre apostolique'e ve Oeuvre d'Orient'a bağış sağlayan yine Fransa'dır; bundan ötürü bugünden yarına tarihsel görevini bırakması beklenemez. Ama, misyonerlik kurumlarında Fransızların sayısı eksildikçe Fransa'nın korumacılığı pek

(*) Denys COCHIN, **Lettre au Journal des Débats** (20 Eylül 1906.)

haklı görülmeyecek ve savunulması daha güç olacaktır. Bugün tamamiyle İtalyan misyonerlerin bulunduğu kurumları biz daha son zamanlarda İtalya'nın vasiliğine bırakmıştık. Eskiden üstün durumda olan Fransızların sayısı her yerde azınlıkta olduğu gün, korumamızın çökmesini hangi engel önleyebilir? Gelecekte, ayrıcalıklarımız için tehlike olsa bile dünden bugüne bunun yok olacağını, varlık nedeni ve yararı kalmadığı sonucunu mu çıkartmak gerekir? Henüz bir olasılığı öngörerek şimdiden Protectorat'ya boş vermek mi gerekir? B. Lanessan'la birlikte «aslında hemen hemen misyonerlerimizin tümünün başka devletlerin yakın doğudaki misyoner örgütleri elimizden aldığına göre, protectorat'mızdan vazgeçmemiz akıl kârı değil midir?» mi demeliyiz? Bilindiği gibi, her yıl doğudaki Fransız kurumlarının ödeneği sözkonusu olurken, az çok dirençle bu çeşit öneriler parlamentoya sunulmaktadır.

Yakın doğudaki okul, dispanser ve hastanelere, dört milyarlık bir bütçede 800.000 Franklık bir ödenek ayırmaktayız. Bu ödeneğin bir bölümü, üçte ikiye indirgenmiş olarak yardım ve öğretim işlerine ayrılmıştır. Bunun için artık zaman zaman Protectorat'nın varlığını tartışma konusu yapmak için bu durum bir bahane oluşturabilir.

Rakiplerimiz Protectorat'mızın aslında hiçbir maddî ve mânevi kazanç sağlamadığını sadece, politikamıza hizmet ettiğini ileri sürüyorlar: onlara göre Fransa, yandaş sağlamak için aşırı bir çaba içinde olan misyoner kurumlarına paraca yardım yapmakla prestijini tehlikeye düşürecektir. Ayrıca kendi sınırları dışında, ülkesinde çalışmalarına göz yummadığı insanları ve kurumları desteklemekle, doğudaki halkların Fransız politikasını pek acaib bulmalarına neden olacaktır. Eski bir başbakan olan Combes, şöyle diyebilmiştir: «Eğer herhangi bir devlet bu protectorat'yı üstlenmek isterse, ona hiçbir güçlük çıkartmayız; çünkü Fransa bundan sadece sıkıntı duymaktadır ve hiçbir kazancı yoktur.»

Dışişleri bütçesi eski raportörü B. Dubief'e göre de: Ayrıcalıklarımız, «çağdışı ve tehlikeli birşeydir.» Bundan vazgeçmekle sadece, «en elverişli zamanda bile gerçekleşmesi şüpheli ve yıllardanberi de elde edilemeyen kazançları yitirmiş olacağız.» Daha da üst perdeden konuşan B. Pressensé de: «Tehlikeli protectorat hayallerinizden vazgeçilmesini» istiyor ve tezine destek olarak da uzak doğudan alınmış bir çok olguyu ileri sürüyor. Oysa bunların burada geçerli olmadığını söylemiştik.

Biz, Çin hristiyanlarının protectorat'sının bizim için can sıkıcı bir güçlük kaynağı olduğu ve her zaman da yeterli bir kazançla karşılanmadığı yolundaki savın doğru olup olmadığını incelemeyeceğiz. Yakın doğuda bile, katoliklerin çıkarlarının korunmasının her zaman bir çok sıkıntıya mal olduğu yadsınamaz. Bir çok elçimiz, Marki de Villeneuve gibi, aralarındaki anlaşmazlıkları yatıştırmak ve gayretkeşliklerini gidermek için misyonerleri iyice azarlamak zorunda kalmışlardır. Nankör bir iş bu, ama temsilcilerimiz hiçbir zaman yapmamazlık etmediler. Korumaları altındaki kişilerin taşkınlıklarını frenlemek zorunda kalsalar bile, protectorat'nın kazançlarını gözden uzak tutmamışlardır. Türkiye'de hastaneleri ve okulları dolduran misyoner ordularını dilimizin en çalışkan yaygınlaştırıcıları ve bundan ötürü de nüfuzumuzun ve itibarımızın en yararlı savunucuları olarak görmüşlerdir. Şüphesiz, doğudaki Fransız propagandası, tarikatların tekelinde değildir. Onların yanı sıra ve onlarla yarış edercesine protestan misyonerleri, «Alliance israélite universelle»(*) laik gruplar, l'Alliance Française gibi kurumlar dahası özel kişilerin yiğitçe girişimleri de vardır. Sonra, Hristiyan okullarının Fréres'lerini «Filles de la Charité»lerin ve onların ardından da çeşitli misyonerlerin 1840'dan beri İtalyanca ya da Yunanca yerine Fransızca

(*) Bunlar tamamiyle Fransızlaşmış kurumlardır ve davamıza çok büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Yalnız İzmir'de 1500'den çok öğrenciye Fransızca öğretmektedirler. (**Bulletin de la Chambre de commerce française de Smyrne**, 31 Temmuz 1907.)

öğrendikleri unutuluyor mu? Fransa'nın yayılışına yaptıkları hizmeti anlamak için, seyahatimiz sırasından bize kısmet olduğu gibi, üstünde üç renkli bayrak sallanan bu kurumları mı görmek gerekir?

Anadolu'nun göbeğinde, Selçukluların eski başkenti Konya'da -ki bugün Bağdat hattı üzerinde önemli bir istasyondursoeurs'lerin de yardımıyla bir avuç (Assomptionistes) Anadolu çocuklarına dilimizle birlikte ülkemize sevgi duymayı da öğretmektedir. Eğer bir gün ödenekleri kesilir, desteksiz kalır da Fransız okulu kapanırsa Alman misyonerleri bunların yerine hemen Alman okulunu açarlar. Almanya ikinci konsolosunun çabasıyla birkaç yıl önceden alınmış olan arsaya her an bir okul binası yapılabilir. Böyle bir değişiklik kime yarayacaktır? Başka yerlerde, limanlarda, büyük kentlerde, Beyrut'ta, İzmir'de, İstanbul'da, Selânik'te, üzerinde çalışılacak o kadar çok insan var ki, laik kurumlar büyük bir başarı ile çalışabilirler. İç Anadolu'daki merkezler için bu söylenemez: Eskişehir, Kayseri, Konya, Mardin ve Musul gibi. Pek de konuksever olmayan buralardaki insanlar dinlerine çok bağlıdırlar. Bu yerlerde laik okul, öğretmeni de öğrenciyi de çok güç bulur.

Buralarda, koşulların zoruyla, öğretimi misyonerler yapacaklardır. Eğer parlamento verilmekte olan ödeneği keserse, yabancı misyonerlerin çoğunlukta olduğu tarikatlar Fransa ile son bağlarını koparma hevesine kapılacaklardır. İşte Dışişleri Bakanı B. Pichon, 12 Aralık 1906'da Meclis'deki konuşmasında bunu kanıt alarak ileri sürmüş ve: «Tutalım ki, ödeneklerin hepsi kesilmiştir, sonuç ne olacak? Birkaç okul kapanacak, başka okullar da var ama, bunlar her türlü denetimden uzak kalacak. Sonra kapananların yerine, **çalışmak için tetikte bekleyen** yabancı okulları açılacak. Düşüncemizin taşıyıcısı olan dilimizin yaygınlaşması bakımından bu, istenilen bir sonuç değildir sanırım.» demişti. Bu sözlere şunu da ekleyelim ki, Fransa, bugün Protectorat sayesinde bütün ülkelerden misyonerlerin ortaklaşa

çalışmasından yararlanmaktadır, oysa ilerde rakiplerimiz olan İtalya, Almanya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransız misyonerlerinin hazırladıklarına konacaklardır. Nasıl olup da her yerde bizi kıskananların türemesine yol açan Yakındoğu'daki bu ayrıcalıklı durumumuz görülmüyor? Protectorat'yı bırakmaktan yana olanlar en işini bilir, en çıkarına düşkün halkların göz diktikleri bir mirastan vazgeçmeyi nasıl düşünebiliyorlar?

Biz de, son zamanlardaki bir kriz sırasında halklarımızın değiş-tokuş değerini anlamıştık: Algésiras'ın öncesinde bunların bir bölümünü İtalya almıştır. Bu ödünün Fransız-İtalyan yakınlaşmasının bir sonucu olduğunu söylemek aşırılık sayılabilir mi? Eğer protectorat'dan kendisi için, bize sağladığı kazançlar için vazgeçeceksek, dünün bu örneğinin, burada bizim için değerli bir pazarlık aracı olduğu görülmüyor mu? Böyle bir durum meydana gelebilir ve ayrıcalıklarımızdan elimizde kalanlar, kazançlı bir anlaşma konusu olabilir. Gücümüzün ve şanımızın kaynağına kıskançlıkla sahip çıkalım. Bizim için tüm eski değerine artık sahip değilse bile, bizi kıskanan başkaları için bir çok değeri vardır. Bunu onlara hiç bir karşılığı olmadan vermeye hakkımız yok. «Mısır'da haklarımızdan vazgeçtiğimiz gibi, Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da da haklarımızdan vazgeçmemiz çılgınlık olur.»(*)

Eğer haklarımızdan vazgeçmek istemiyorsak, bunları zaman aşımına uğratmamak için uygulayalım. Protectorat'yı özellikle her an Fransız adının gerilemesinden yararlanmaya hazır bekleyen devletlerin el koymasına karşı savunalım. Şüphesiz protectorat için büyük ve yaygın kısıntılardan korkulur. Kaldı ki engel olmamızın olanağı bulunmayan koşullarda parçalanma, paylaşılma başlamış bulunuyor. Yabancı devletlerin konsoloslarının, kendi uluslarından olan kişileri -misyoner bile olsalar- korumalarına engel

(*) Paul DESCHANEL, **Politique Intérieure et etrangère,** (Calmann Levy, 1907).

olamayız. Geleneksel olarak Fransız Elçiliği ile bağıntılı olan cemaatler, kurumlar, tüzel kişiler söz konusu olursa gittikçe ulusallaştırılan dinsel kurumları sürükleyen akımı durduramayız, onların kendi hükümetlerinden yardım istemelerine engel olamayız. Bu yönde ödün vermeye hazırız.

⁂

Ama bir kitle var ki, onu elden kaçırmamalıyız: bunlar da uluslararası nitelikte olan ve hareketlerini saptarken Roma'dan esinlenen kurumları dolduran kişilerdir. Bir keşiş kitlesi mi? denecek. Bunların önemini küçümseyecek olanlara, sadece İstanbul kentinde bulunan şu kurumları hatırlatmak gerekir: sekiz okul, Ticaret Enstitüsü'nde «frères»lerin öğretimindeki 1.800 öğrenci, Saint Benoit Koleji ve «lazaristes»lerin 450 öğrencisi, «Maristes Frères»lerin 300 öğrencisi, büyük ve küçük «Capucins» semineri (papaz okulu - ç.) «Assomptionnistes»lerin seminer ve «novicat»ları, buralarda yerli seçkin kişiler ve doğulu papazlar öğretim yapmaktadırlar, sonra Notre Dame de Sion «Seurs»lerinin iki okulu(*) ve 500 öğrencisi «seurs obliates de l'Assomption»un(**) 600'den fazla öğrencisi olan üç okulu, «seurs Franciscains»lerin 400 öğrencisi, «Filles des Charité»lerin yönettiği on iki kurum: (1500 öğrencili) okullar, öksüz yurtları, yetimler yararına çalışan işlikler, kreşler, hastaneler, dispanserler, yaşlılar için huzur evleri, deliler ve iyi olmayacak hastalar için bakımevleri. Anadolu'da, Bağdat hattının ilk bölümünde yer yer varlıklarını duyuran iyiliksever «Assomptionnistes»leri de analım mı? Bu hattaki yolculuğumuz sırasında Fransızların kurduğu yuvaları, okul ve dispanserleri gezdik. İzmit'de (Bitinyalıların Nikomedi kenti); Haçlıların ünlü «Dorylée»si Eskişehir'de, Anadolu'nun

(*) Pangaltı ve Kadıköy'de.

(**) Haydarpaşa, Kumkapı ve Fener'deki kurumlar. Bu okullardan ilki kısa zamanda öyle bir gelişme gösterdi ki bir Alman okulunun kapanmasına neden oldu.

başkenti (eski Iconum) Konya'da. Başka ayrıntılara girmeden, Yakın Doğu'daki katolik misyoner örgütlerinin, aşağı yukarı 500 kuruma sahip olduklarını söylemek yeterlidir; bunlara 1500 grup bağlıdır. Bunların kolejleri ve okulları ırk ve mezhep ayrımı olmadan 90.000 öğrenciye Fransızcayı öğretmektedir.(*) Hastanelerinde her yıl 100.000 yoksul hasta ve sakata bakılmaktadır. Bu, Fransa için savsaklanabilecek bir kitle midir?

(*) Tam bir gelişme halinde olan kurumlardaki öğrencilere bir örnek olarak Haydarpaşa'daki «soeurs obliat de l'Assomption»ların yönettikleri okulda sürekli olarak 15 Nisan 1907'de bulunan 387 öğrenciyi uluslarına göre sıralıyalım:

Yabancılar

Avusturyalı	19
İtalyan	56
İsviçreli	4
Alman	7
Fransız	9
Toplam	**95**

Osmanlı Uyruklular

Ortodoks Rumlar	55
Ermeniler	37
Latinler	3
Katolik Araplar	5
Yahudiler	126
Çeşitli	64
Toplam	**292**

(Bulletin de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 30 Eylül 1907.)

Roma'da elimizden alınmak istenilen işte bu kitledir. Eskiden, Avusturyalılar, İspanyollar ve Portekizlilerle birlikte Papa'lıkla ilişki halinde olan hemen hemen yalnız bizdik. Ama yarım yüzyıldır, siyasal çıkarlar nedeniyle Vatikan'daki elçilikler çoğaldı. Uzun bir ayrılıştan sonra protestan Prusya elçiliğini açtı. Buna verdiği önem, elçisinin seçiminden belli olmaktadır. Gerçekten de Prusya'nın Vatikan'daki temsilcisi Von Mühlberg'in Alman diplomasisinin en uzman kişilerinden olduğu bilinmektedir. Ortodoks Rusya da Papa'nın yanında resmi bir temsilci bulunduruyor. Protestan İngiltere de, zaman zaman heyetler gönderiyor. İngiltere Malta yasasından önce bağıntısını kurmuştu. Kiliseyle devletin ayrılığını bir anayasa ilkesi yapmış olan Belçika da Papa'lığa bir temsilci göndermişti. Brezilya Cumhuriyeti de Papa'lıkla olan anlaşmasını feshettikten sonra bile Vatikan'daki elçiliğini kuvvetlendirdi. Politika alanıyla din alanını kesin sınırlarla ayırmış olan Amerika Birleşik Devletleri de Filipinler konusunda Papalık'la konuşup görüşmüştür. Bunca çeşitli örnekler, Papalık'la anlaşmalı rejim ya da dinle devleti ayıran rejim sorunu Roma ile anlaşma yolundaki bir girişimin temelden ayrı bir şey olduğunu ve bunları birbirine karıştırmamak gerektiğini açıkça göstermiyor mu?

Şüphesiz yeni bir Concordat (Papalıkla anlaşma - ç.) imzalamak sözkonusu değildir. Karşılıklı bir bağımsızlık rejimiyledir ki, devlet ve kilise kesin bir barışa kavuşmuş olacaktır. Diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması için, bugün, iki tarafın da aşırı istekler ileri sürmesi konuşmaları son derecede güçleştirecektir. Sonra, bir iç politika sorunu olan devletle kilisenin ayrılması ve bir dış politika sorunu olan protectorat'nın uygulanması arasında hiçbir bağıntı yoktur. Başka alanlardaki çatışmaların bunun üzerine etki yapacağı boşuna ileri sürülüp durulmaktadır. Directoire zamanında Fransa ayrıcalıklarına kıskançlıkla sahip çıktığı halde, Papalık buna dokunmadı. Birkaç ay önce, (Congrégation

des Affaires Ecclésiastiques) (Rahiplerle ilgili işler örgütü - ç.) sekreteri Monsenyör Gasparri protectorat'mız konusunda kamuya yaptığı bir açıklamada, protectorat'nın henüz devletle kilisenin ayrılmasından etkilenmediğini söylemişti. Papalık da protectorat hakkında tam bir «tarafsızlık» uyguladığını ileri sürdü: haklarımızı sarsacak en küçük bir davranışta bulunmaktan çekiniyor. Bunu, 1908 Haziranı'nda İstanbul'a yeni papalık (apostolique) delegelerinin yerleştirilmesi sırasında gördük. Herşey, geleneklere ve bizim ayrıcalıklarımıza uygun biçimde oldu. Ama misyoner örgütlerinin ödeneğini kesmeye kalkarsak durum değişebilir: «O zaman,» diye sözünü bağlıyor Mgr. Gasparri, «Fransa'nın nüfuzu azalmaya başlar ve bundan rakipleri olan uluslar, özellikle İtalya, Almanya ve Rusya çok sevinç duyarlar.»

İtalyan Kardinali'nin bu sözlerinden bize olacağı bildiren bölüm üstünde durmalıyız. Şurası bir gerçektir ki, Fransa'nın Yakın Doğu'daki çıkarları çoğu kez katolikliğin çıkarlarıyla karışık bir haldedir. Eğer bundan hiçbir şeyi feda etmek istemiyorsak, dinsel bile olsa Fransızca konuşulan okul, hastane gibi kurumların ödeneklerini vermeliyiz. İtalya ve Almanya, bu kurumların ödeneklerini durmadan arttırırlarken bizim azaltmamız, akıllıca bir taktik sayılabilir mi?

Bir aralık, laik kurumların ödeneklerini arttırma isteğinin, tarikatlarla ilişkisi olan kurumların ödeneklerini azaltmasından korkulmuştu. Yeni bir yasayla Dışişleri Bakanı, Fransa'nın Yakın Doğu'daki hayır işleri ödeneklerinden alınarak laik kurumlara yılda 18.000 franklık bir ödenek vermekle görevlendirilmişti. 23 Ocak'da Meclis'de 13 ve 14 Mart 1908'de Senato'da yapılan tartışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda laik ve dinsel örgütten hangisinin daha iyi olacağı konusunda karşıt görüşlerin ileriye sürülmesine bahane oldu. Bakan B. Pichon, çok yerinde olarak ve tarafsızlıkla sorunu açıkladı. Laik kurumların -özellikle orta eğitim,

meslek ve ticaret öğretimi alanındayüklendiği görevleri anlattı; bu kurumların görevlerini, dinsel kurumları aşağılatmadan yerine getireceklerine işaret etti. «Benim rolüm,» dedi, «ülkemizin yabancı ülkelerdeki çıkarlarının savunulması için elimizde kalan kurumlarının yeni faaliyet ve nüfuz araçlarıyla güçlendirmektir. Bu anlayışladır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan laik kurumları olabildiğince güçlendirdik ve bunu eskiden beri varolan kurumlara zarar vermeden yaptık.»

Bu amacına güvence olarak Bakan, Doğu'daki Fransız kurumlarının ödeneğinin 800.000 Franktan 900.000 Franka çıkartılacağını söyledi. Öyle ki, bir lise açılması için Selanik'deki laik kuruma yapılan yardım, ötedenberi ödünlerden yararlananlara hiçbir zarar vermedi. Sonra particilik de Fransa'nın çıkarı için birbiriyle yazışması gereken kurumları, bundan sonra birbirinin karşısına çıkaramaz.

Bunun için, Parlamentonun, doğudaki Fransız kurumlarına açılan krediyi oy birliğiyle arttırmasından mutluluk duymaktayız. Bu yurtseverce çabaya belki de bütün Fransızların yüreklerinde yer etmiş olan bir protectorat'nın geleceği bağlıdır. Ukalaca önyargılarını hafifletmekte sıkıntı duyanlar, gerçekçi görüşler karşısında bizimki gibi büyük bir ülkenin, yüzyıllık haklarından vazgeçemeyeceğini ve bu hakları elden bırakma politikasının düşkünlüğünü kabul etmeyeceğini düşünmelidirler.

Geçmişin geleneksel güçlerini, yeni bir politikanın gereklerine uydurmak B. Paul Deschanel'in bir gün dediği gibi «On beş yüzyıllık bir emeğin ve şerefin mirasçısı olduklarını anlamışlarsa, işte devlet adamlarımıza düşen ödev budur. Bize kalan mirasın hesabını yarınki Fransa'ya vermek zorundayız. B. Clemenceau ile birlikte diyoruz ki, çok korkunç anlarda yazgısı ellerimize bırakılmış olan bu büyük ve soylu Fransa'nın onarılmaz bir zarara uğramasına göz yumulamaz. Onu koruyacağız, onu sakınacağız, onu sevece-

ğiz, onu, ödevi daima güzelliğini arttırmak olan kuşaklara daha yüce, daha yüksek, daha güzel aktarmak için çaba harcayacağız.»(*) Fransız adının onuru uğrunda, Cumhuriyet'in dünyadaki itibarı uğruna Doğu'da protectorat'mızdan ne geri kalmışsa korumak zamanı gelmiştir.

(*) 6 Ekim 1907'de Amiens'de verilen söylevden.

VI

REFORMLAR VE TANZİMAT

Osmanlı padişahlarının kurduğu ve Fatih Sultan Mehmet'in fetih hakkına dayanarak Asya kıyılarından Balkan yarımadasına kadar genişlettiği askerlik gücüne dayanan, mutlakiyetçi bir monarşi niteliğindeki Osmanlı İmparatorluğu, daha düne kadar olduğu gibi kalmıştı. Devletin siyasal rejimi, yenenle yenilenlerin eşitsizliğine dayanıyordu. Katoliklerin egemen olduğu yerlerde, hristiyan olmayanların oturmasına izin vermeyen Orta Çağ hristiyanlarından farklı olarak, Türkler, daha başlangıçtanberi, egemen oldukları topraklarda eski Bizans İmparatorluğu'nun hristiyan halklarının yaşamasına izin vermişlerdir; ama onları aşağı bir duruma indirgemiş ve dört yüz yıl boyunca belirsiz bir halde ve bağımlı olarak yaşatmışlardır. (*)

İktidar müslümanların elindeydi; ordu yalnız onlardan oluşuyor, devlet görevlerine yalnız onlar getiriliyordu. Toprağın sahibi müslümanlardı, bir medeni, ticaret ve ceza hukuku vardı onlar için; yalnızca Kur'an'da belirtilen vergileri verirlerdi. **Reaya** yani müslüman olmayanlar toprak mülkiyetinden ve siyasal yaşamdan uzak tutulmuşlar, kendilerine gösterilen dinsel hoşgörüye karşılık kişi başına bir vergi ödemek zorunda bırakılmışlardı. Bununla birlikte fatihlerin istibdatına karşı kendilerini savunma ve cemaat halinde yaşamak için, dinleri, dilleri ve medeni hukukları için

(*) CH. SEIGNOBOS, **Histoire politique de l'Europe contemporaine** (Colin 1896, in-8)

güvence elde etmişlerdi. Her dinden olanlar -yahudiler bile- gerçekten bir yönetsel örgüt haline gelen dinsel cemaatler oluşturabilmişlerdi.

Osmanlı hükümetleri bu kuruluşları iyi karşılıyorlardı; çünkü bunlar aracılığıyla uyruklarıyla ilişkilerini daha kolayca sürdürmekteydiler.

Ortodoks rumlar için İstanbul patriği sadece en büyük din adamı değil, bir yüksek yargıçtı. Evlenmeler, miras işleri ve vasiyetlerle ilgili bütün uzlaşmazlıklarda son yargı onundu. Katolikler için de baş piskoposlar, katolik cemaatlerinin resmi temsilcisi ve hükümete karşı sorumlu önderlerdi. Batı'dan gelmiş olan yabancı hristiyanlar için, kimi devletler önce, konsoloslarının kendi uyruklularının, siyasal önderi ve doğal yargıcı olma hakkını elde ettiler, daha sonraları padişahlar, yabancı elçilik görevlilerine, Osmanlı uyruğundaki bir bölüm hristiyanın da korunması hakkını tındı. Özellikle Fransa Katoliklerin protectorat ayrıcalığını elde etti. Rusya'ya da ortodoksları koruma hakkı verildi. Böylece Padişah, her yanında siyasal ve sosyal eşitsizliğin bulunduğu, halkın sadece hukuksal setlerle değil fakat ırk ve din karşıtlıklarıyla bölündüğü çeşitli etnik unsurlar arasında kaynaşma ve bağlantı gerçekleşmesi şöyle dursun, ulus içinde ulusların, devlet içinde devletlerin oluştuğu bir İmparatorlukta hükümdarlık etmekteydi. Hristiyanlar, Osmanlıların boyunduruğunu kırmak istiyorlardı ama, Avrupa'daki eski rekabetler, Sırpları, Bulgarları, Yunanlıları, Arnavutları ve Romanyalıları karşı karşıya getirmişti. Asya'da da Ermeniler, Süryaniler, Dürziler ve Maruniler uzlaşmaz bir haldeydiler. Müslümanlar arasında da tam bir anlaşma yoktu. Avrupa'daki ve Asya'nın kıyısal bölgelerindeki müslümanlar, reaya hakkında hergün artan bir hoşgörü göstermelerine ve Batı uygarlığını sürekli olarak benimsemelerine karşın, Anadolu'nun uzak bölgeleri ile Arabistan'daki müslümanlar geçmişin geleneklerine bağlı kalmakta ayak diretiyorlardı.

Böylesine ayrı, böylesine birbirine düşman halkları yönetip yürütmekteki güçlük bu sefer hükümetin üstünde de etkisini gösterdi. Artık fetihlerin şanlı günlerindeki gibi, karmaşık bir birleşim, doğu iktidarları örneğine uygun bir kuruluş, padişah ile gözdelerinin despotça iradeleri, başvezirin ve yüksek memurların oluşturdukları Divan'ın buyruklarının bir karması değildi bu hükümet. Bu, artık padişaha hükmeden, İmparatorluğu yöneten açgözlü bir kliğin keyfe göre yönetimiydi. Ama ülke içinde hiçbir bağı olmayan, ulusun desteğini kazanamamış ve perde arkasından iş gören bu zümre, iktidarının sallantıda olduğunu anlamıştı. Hükümdarın katındaki itibarını ancak her gün onu uydurma tehlike haberlerine ve tehlikeyi ancak kendilerinin giderebileceklerine inandırmakla sürdürüyorlardı. Bu güruh Yıldız Sarayı'nda herkesin nefretine karşın en ezici bir istibdatla bütün imparatorlukta sıkı bir siyasal polis ve hafiyelik örgütü kurarak en aşağılık ve inanılmaz bir jurnalciliğe başvurarak tutunuyordu.

Osmanlıların özel ve kamusal yaşamları üstüne büyük bir korku çökmüştü. Reform tasarıları kurduğundan ya da liberal düşüncelerden esinlendiğinden kuşkulanılan bir insan mahvolmuş demekti. Bir elçiliğe ya da bir konsolosluğa girmek değil, sık sık önünden geçmek de bir suçtu. Yabancılarla tanışan Türkler, ancak tutuklanmayı göze alarak onlarla buluşup konuşabilirlerdi. Basın dizgin altına alınmıştı, batı gazetelerini okumak yasaktı. Kimse İstanbul'dan izinsiz çıkamazdı. Heryerde, sokakta, resmi dairelerde, dahası evlerde bile hafiyeler herkesi gözetlerdi; en küçük bir ihbar üzerine, çoğu kez hiçbir yargılama olmadan insanlar hapishaneyi, sürgünü boylar ya da öldürülürdü.

Devlet işleri de baştan savma ve gelişigüzel yürütülüyordu. Her ne kadar hükümet görevlilerinin hemen hepsi vergi toplamada çalıştırılırsa da Türkiye'nin tam anlamıyla ne bütçesi ne de maliyesi vardı. Memurların maaşları düzenli olarak verilmezdi, bir düzene bağlı değildi; bunlar da

yaşamak için yasa dışı kazanç sağlamaya çalışırlardı. Hemen bütün memurlar bu çeşit kazanç elde etmeyi tasarlıyorlardı. Oysa yükümlüler borçlu olduklarının üç dört misli vergi veriyor, bu ağır vergilerin altında eziliyorlardı. Kendilerini mahveden tefecilere ya da adaleti parayla satan yargıçlara karşı haklarını almalarını sağlayacak bir destek bulamıyorlardı. Bütün bu derin kötülüklere karşın bu çürümüş rejim sürüp gidiyordu; çünkü elinde güçlü bir ordu vardı ve en küçük bir protesto girişimi şiddetle cezalandırılmaktaydı.

Oysa 24 Temmuz 1908 günü bu sessizliğe gömülmüş, korku içinde sinmiş, dağılmaya yüz tutmuş, çökmüş imparatorluğun üstüne bir şan ve özgürlük güneşi doğdu. Halkın coşkun sevinci arasında, sonsuza dek gidecek sanılan bir rejim, yıkılıp yokolmuştu. Abdülhamit'in çevresindeki çürümüş, jurnalci uşak güruhu süprüldü, gözdeler, karanlık işler çeviren bakanlar kaçtılar, rüşvetçi memurlar mahkemeye verildi. Padişahın bir iradesiyle, bu bozuk düzen politikasının kötülüğü açığa vuruldu ve feshedilmemiş ama uyutulmuş olan 23 Aralık 1876 Anayasası yürürlüğe konuldu. Bir bakanlar kurulu oluşturuldu ve iki meclisli bir seçim öncesi parlamentosu kuruldu. İmparatorluğun bütün uyrukluları, hangi dinden olurlarsa olsunlar, eşit ilân edildi; artık hepsi, bütün kamu görevlerine atanabilme olanağına sahip oldular. Basın ve toplantı özgürlüğü ilân edildi. Bu kan dökülmeksizin gerçekleşen büyük bir devrimdi, dünyada en geniş topraklarına sahip olan bir devleti alt üst etmişti barış içinde, «Doğu sorunu»nu oluşturan ve çözümlenemez sanılan sorunları çözüvermişti bugünden yarına. Öyle birdenbire olmuştu ki devrim, Türkler nasıl şaşkına dönmüşlerse Avrupa da şaşıp kalmıştı. Müslümanlar da, hristiyanlar da genellikle istibdat rejimini daha sağlam, daha dirençli sanıyorlardı. Özgürlükten yana olanların çoğu, umutlarını yeni padişahın tahta çıkmasına bağlamışlardı. Bundan ötürü devrim bütün imparatorlukta coşkun bir sevinçle karşılandı. Çıktığı yer olan Selânik'de, Manastır'da, İstanbul'da, İz-

mir'de heryerde, beklenmediği ölçüde büyük bir coşkunlukla karşılandı. Özgürlüğün mucizesiyle yeniden can bulan Türkiye: «uzun süren sessizce aynı umutları besleyen insanların hep birlikte kurtuluşa ermenin coşkun sevinciyle dop dolu bir kardeşlik günü yaşadı.»(*)

Şu olağan üstü hal görüldü: bütün halklar bütün dinlerden olanlar genel bir coşku içinde, tek bir atılımla, bir duygu birliği içinde ortaklaşa vatanın yeniden doğuşunu kutluyordu. Kimsenin ölmediği bir devrimin uyandırdığı mutlu fakat geçici bir hayaldi bu!

Avrupa bu birdenbire doğan atılımın olasılığına inanmak istemiyordu. Başbakanlıklarda, birkaç haftadan beri, özgürlükçü komitelerin herzamankinden daha canlı, daha atılgan görünmekle birlikte şurada burada olaylar çıkacağı öngörülüyordu. Ama böyle hareketlere kalkışılmasına alışık olan istibdat yönetimi, yerel karışıklıkları bastıracak güçte görünüyordu. Bütün muhalefetleri boğan ve dışardan, içerde hareketsizliği sağlayacak kadar destek bulan bu rejim o oranda yerleşmiş, değişmez gibi görünüyordu. Türk ordusu Abdülhamit rejiminin yenilmez kalesi gibiydi. Ne var ki bu ordu, «İttihat ve Terakki» komitesinde birleşen bu ordunun subayları bu rejimin yıkılmasına öncülük etti.

Az devrim böylesine iyi hazırlanmış ve böylesine sürekli bir çabanın sonunda gerçekleşmiştir. Türkiye hareketsiz bir ülke olarak biliniyordu; ne var ki yüzyıldan beri Avrupa devletleri içinde yalnız o sık sık kendini değiştirmeye kalkışmıştı. Uzun süredir en uyanık Osmanlılar tam bir dönüşümün zorunluluğunu düşünüyorlardı. Ne var ki beşyüz yıl kendini bütün öteki halklardan üstün görmeğe alışmış olan bir halka küçümsediği âdetleri ve kurumları, hiçbir geçiş olmadan benimsetmenin güçlüğünü biliyorlardı. Bugün de onun geçmişini yadsıyarak, Avrupa'nın dersini tamamiyle benimsemesini ummak çocukluk olur. Ama Türklerin

(*) René PINON, La Turquie Nouvelle. (Revue des Deux Mondes, 1ER Semtembre, 1908.)

yüz yılı aşan bir yenileşme geleneği de vardır. Bu, batıdaki yenileşme hareketlerine benzetilmiştir. Gerçekten de yer yer buna koşutluk gösterir. Bu geleneğin de şanlı bir çaba ve uğraş geçmişi vardır; bunun da havarileri, dahası kurbanları olmuştur.

⁂

Reform gereksinmesi, Türkiye'de aslında kötülüklerin artmasından duyulan acıdan doğmuştur. Tarihi boyunca reformcu eğilimler, çöküntü belirtileri ağırlaştıkça ortaya çıkıp belirginleşmiştir.(*) Savaş, Türkleri Bizans İmparatorluğu'na ulaştırdı. Savaş onları Suriye'ye, Mısır'a, Macaristan'a, Irak'a, Avrupa'nın göbeğine kadar götürdü. François I.'in bağlaşığı Kanunî Sultan Süleyman'ın padişahlığı zamanında Rodos, Belgrad, Buda, Bağdad, Tunus Osmanlıların eline geçti, Viyana kuşatıldı. Adriatik'ten Basra Körfezi'ne, Karpatlar'dan Nil'e kadar, otuz krallık bölgesinde Padişah'ın adına hutbe okundu. Dört **defterdar,** Padişah adına Macaristan'ı, Romanya'yı, Anadolu'yu, Mısır'ı ve Suriye'yi yönetiyordu. Eyaletlerde beyler ve beylerbeyleri yenik halka egemendiler. Yenilmez yeniçeri ordusu bütün Avrupa'ya dehşet salıyordu. Venedik elçilerinin dediğine göre vergiler o zamanın parasıyla padişaha 140 milyon franklık (bugünkü değerinin altı-yedi misli) bir gelir sağlıyordu. O, başkentinde güzel sanatları, şairleri koruyor, yasalar çıkartacak büyük bayındırlık işlerine girişiyordu. Bu, Türk gücünün doruğa çıktığı, Osmanlı tarihinin en parlak, en şanlı dönemiydi.

Bu büyüklüğün hemen ardından çöküntü başladı. Daha XVII. yüzyılın başlangıcında, Osmanlı İmparatorluğu iç ve dış düşmanlarının saldırısına uğradı. Tuna eyaletlerinin

(*) A. ENGELHARDT, **La Turquie et le Tanzimât ou Histoire des réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours.** (Paris, 1882-84, 2 Vol. in - 8)

başkaldırması, Transilvanya'nın bağımsızlık kazanışı, Irak'ın yitirilişi, yeniçeri ayaklanmaları.

Artık Osmanlı Tarihi, başarısızlıkların birbirini kovalayışı ve eski güce yeniden erişmek için yapılan güçlü atılımların tarihiydi. Murat IV. ve özellikle başvezir (Vezir-i azâm) Köprülüler anarşiyi önlemek ve sınırları yeniden genişletmek için değerli çabalar harcıyorlardı. Bu dönemde Saint-Gothard zaferi kazanılmış. Girit alınmıştır. Yine bu dönemde Hristiyan uyrukluların ardı arkası kesilmeyen başkaldırmaları ve bunların aşırılıkları karşısında telaşa düşen Türk hükümeti eyalet yönetimlerine düzen vermeyi düşünmeye başlamışlardır. Mustafa Köprülü (Fazıl Mustafa Paşa - ç.) yayınladığı genelge ile **reayanın** durumunu düzeltmek için bir girişimde bulunmuş ise de, bu girişim verimli olmamıştır.

Artık yeni ve son derece hırslı rakipler İmparatorluk kapısına dayanmışlardır. Büyük Petro (Deli Petro - ç.)'nun, Elizabet'in ve Katerina'nın Rusyası, topraklarını genişletmekle kalmamış, Kırım, Besarabya ve Moscovite'i almakla yetinmeyerek, Port-Arthur'a kadar uzanmasını sağlayan girişimlerle, açık denizlerde bir liman, buzsuz okyanuslara açılan bir kapı bulmaya çalışmaktadır.

Bundan başka, Rus hükümetlerinin uzun zamandır bir dogma gibi benimsediği düşünce şuydu: İstanbul'a egemen olan, dünya imparatorluğuna sahip olacaktır. Ayrıca Rus ortodokslarına göre Türkleri yenmek kutsal bir işti; yıkılan Rum imparatorluğunun öcünü almaktı. Ayasofya'nın kubbesine hilâlin yerine yeniden haçı koymak düşüncesi o vakittenberi bir dış politika formülü, bugün de yandaşları ve tutkunları olan bir programdı. Öte yandan dünyaya egemen olma isteğinde düşkırıklığına uğrayan, Kutsal İmparatorluk topraklarında genç Prusya Krallığı'nca yerden yere vurulan Avusturya, günden güne doğuya yönelen hırsların akışına kaptırıyordu kendini Tuna'yı izleyerek doğuya yayılmak, müslüman istilâcıların topraklarına girmek, Marie -

Thèrése'in hükümdarlığı zamanından beri, gelecekteki **Drang nach Osten**'in ilk adımı olacaktı.

Onurlu Belgrad Antlaşması'nın bu sabırsız komşuların ilerlemesini bir süre durdurması, işe yaramadı. Polonya'nın paylaşılmasının ilk evreleri Katerina'nın olduğu kadar Marie-Thèrése'in de iştihasını kabartıyordu. Sınırlardaki savaş ve iç kargaşalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda hergün daha da kaygı vererek sürüp gidiyordu. Eskiden İmparatorluğun yenilmez dayanağı olan ordu, dağılıp parçalanmaktaydı. Hristiyan çocuklarının müslümanlaştırılıp yeniçeri ocağına sokulması biçiminde uygulanan devşirmelik kaldırılmıştı; yeniçeriler de cenklerden ün ve onur kazanmaya, çevredeki halktan zorbalıkla haraç alarak, kışlalarında keyif çatıp eğlenmeyi yeğler olmuşlardı. Askerlerin güçleri zayıfladığı gibi, cesaretleri de kırılmıştı. Düşmanlar heryerde sınırları aşıyorlardı.

İçeride vergiler iyi toplanamıyordu. Balkanlarda, her bölgede Rus kışkırtıcılara uyarak ayaklananların kurdukları çeteler düşmanla işbirliği yapıyor, ana yollarda kol geziyorlardı. Korkuya kapılan Türkler Kaynarca barış antlaşmasını imzaladılar. Ruslar yalnızca aldıkları topraklar üzerindeki egemenlik haklarının tanınmasıyla yetinmediler; bundan sonra Osmanlı uyruğu olan Ortodoks Rumların bir çeşit Rus protectorat'sı altına girmesini de sağladılar. Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışmasını sağlayan «yasal hak» işte bu tarihte başlar: denildiği gibi bu, Rusya için tükenmez bir hazine olmuştur. Barış görüşmelerinde her an kullanılabilen savaş ilanı bahanesi hep bu haktan kaynaklanmaktaydı. Bu çöküntü içinde Osmanlı İmparatorluğu kurtuluş (umud - ç.) unu, sadece Fransız Devrimi yüzünden Doğu işlerinden yüz çevirmiş olan Büyük Devletlerin aralarındaki rekabete bağlamıştı.

Yıldızının sönmeye yüz tutuşu, uğradığı eziklikler, terslikler Türkiye'de şiddetli bir reform isteği uyandırdı. Daha Mustafa III. zamanında Rusların kazandıkları zaferler,

bir yeniden örgütlenme gereksinmesi duyurmuştu. Choiseul'ün görevlisi Baron de Tott, yalnız Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının tahkimatının yapılmasını Padişaha kabul ettirmekle kalmamıştır; anılarında bu akıllı ve güçlü padişahın Süveyş Kanalı'nın ileride Uzak Doğu'ya geçit olacağını sezerek, imparatorluğunu kalkındırmayı düşündüğünü de anlatır. «Hükümetindeki bütün kusurları gidermek istiyordu; bu uğurda despotluğunu bile feda etmeye hazırdı.»(*) Ama Mustafa barış antlaşmasından önce öldü. Reform tasarıları Selim III. zamanında yeniden ele alındı. Türkler, tarihlerinde ilk kez Avrupa'dan örnek aldılar. İsveç'ten, İngiltere'den, Fransa'dan getirilen bilginler, işçiler Batı'nın düşünce ve tekniklerini yaymaktaydılar. Convention'ca İstanbul'a gönderilen General Anbert-Dubayet, kendisiyle birlikte mühendisler, subaylar, tamamiyle koşulu sahra topları getirdi. Fransız öğretmenleri düzenli Osmanlı birliklerinin kurulmasıyla görevlendirdi. Fakat Napoléon'un Mısır seferi, İngiltere'nin İstanbul ve İskenderiye'de darbeleri kışkırtması müslümanlarda kuşku ve şovenizm yarattı. Padişah imparatorluğu zayıflatmakla, dış düşmanları ülkeye çekmekle suçlandı. Bir fesat düzenlendi, Selim öldürüldü, yeniçeriler bir hükümdar taslağını, Mustafa IV'ü tahta oturttular.

Mustafa'nın iktidarı aslında bir iktidar boşluğu (fasıla-i saltanat - ç.) oldu. Altı ay boyunca, geri kafalılar Selim'in başlattığı yenilikleri ortadan kaldırmak için var güçleriyle işe koyuldular. Ama Avrupa öğrenimi görmüş subaylar, yeni yöntemlere bağlı kalmışlardı. Tuna üzerinde bir ayaklanma hazırlandı, askerin ayaklanması başkentte de yayıldı, Saray ele geçirildi; padişah tahttan inmek zorunda kaldı.

⁂

(*) **Mémoires sur les Turcs et les Tartares, Paris, 1784.**

Mahmut II 1809'da tahta çıktığında koşullar reformcu bir politika için elverişli görünüyordu. O, yetenekleri, yürekliliği ve inanılmaz çalışkanlığı ile kendinden öncekilere üstün bir şehzadeydi. Hesapçı ve herşeyi inceden inceye düşünce süzgecinden geçiren zekâsıyla uyruklularının çıkar ve gereksinimlerini çok iyi anlamıştı. Kendine başvezir olarak devrimin öncülerinden birini seçti ve amcası Selim'in izinde yürümeye karar verdi.

Rusya'daki Sterlitz'ler gibi Türkiye'de de Yeniçeriler ilerlemenin en inatçı düşmanlarıydı. Disiplin tanımaz, acımasız örgütleri, uzun süredir hiçbir işe yaramadığı gibi, İmparatorluğun çözülüp dağılmasında da başlıca rolü oynamaktaydı. Yeniçeriler gerçekten bir kast meydana getirmişlerdi; olağanüstü ve hukukla bağdaşmaz, babadan oğula kalan ayrıcalıkları vardı. Yeniçeri Ocağında boşalan yerler bu kalıtım yöntemiyle doldurulamayıp da dışarıdan adam almak gerektiğinde en aşağılık kimseler bu işe getirilmekteydi. Aileleriyle birlikte İstanbul'a ve başka kentlere yerleşmiş olan yeniçeriler her zanaatı yaparlardı, düşman karşısında zayıflık gösteren bu adamlar güçlerini yalnız halkı soyma ve boğazlama yolunda harcıyorlardı. Bunların, haydutluklarına elverişli olan bir rejimin sürüp gitmesinde çıkarları vardı. Reformları önlemek üzere her'an ayaklanmaya hazırdılar. Ama düşmanın üzerine yürümeyi istemiyorlardı. Bunlardan 400.000'ine aylık verildiği halde yalnız 20.000 kişi cephede bulunuyordu. Büyük Petro gibi Sultan Mahmut da bu eski askerlik ocağını söndürmeye karar verdi. Sultan Mahmut tahta çıkar çıkmaz, Başvezir büyük bir divanda ordunun ta temelden yenileştirilmesi zorunluluğunu şöyle sergiledi:

«Kimse, katılmakla onur duyduğum bu şanlı yeniçeri ocağına benim kadar saygı duyamaz. Eğer ona tehlikeli kötülükler sızmasaydı, dün olduğu gibi bugün de yenilmez olurdu. Ama bu ocakta görevler mertliğe ve yeteneğe göre verilecek yerde satıldı, kışlalardan kaçanlar çoğaldı, buyruklarla belirtilen talimler unutuldu. Nöbetçi yeniçeriler ya da kol gezen birlikler halkı koruyacak yerde **reaya-**

yı haraca bağladılar. Sonuç: askerlik sanatı bilinmez oldu, disiplinsizlik aldı yürüdü, bir zamanlar dünyayı titretmiş olan bu şanlı ocağın yararsızlığı...»

Bununla birlikte yeniçerilerin direnişini kırmak, Sterlitz'lerinkinden zor oldu. Başvezire, yeniden örgütlenme tasarılarını yaşamıyla ödettiler; Sultan Mahmud'u hiçe sayarak İstanbul'da ferman okumalarını sürdürdüler. Voltaire doğru söylemiş: «yeniçeri ocağı her zaman tahtı desteklemekle birlikte kimi zaman ele geçirip devlet işlerini altüst eder.» Yeniçerilerin yeteneksiz egemenlikleri altında Osmanlı Devleti günden güne çökmekteydi. Sarayından çıkmayan bir padişahın uzaktan denetlediği hükümet işleri gittikçe gevşiyor, hazine dar boğazlara sürükleniyordu. Cezayir ve Tunus artık Bâb-ı Alî'ye sadece lafta bağlıydılar. Mısır'da Memlukları tepeleyen Mehmed Ali, giriştiği savaşları kazanarak özerk hükümetini kurmuştu. Arabistan'da Vahabîler ayaklanmışlardı. Bağdat valisi olan Paşa, bir hükümdar gibi davranıyordu. Balkan yarımadasında Sırplar, Karadağlılar ve Boşnaklar sürekli çalkantı içindeydiler. Arnavutluk'a Yanyalı Ali Paşa Epir'e saldıracak kadar güçlenmişti. Yunanistan'da, Makedonya'da, Adalar'da, Yunan milliyetçiliğinin uyanışı, kendini savaş hazırlığı ile, okullarda, gizli basın ve derneklerle yürütülen propaganda ile açığa vurmaktaydı. Sonra da Çar Aleksandr I, Napoléon'dan ve yeniden doğan Polonya heyulasından kurtulunca eski «Yunan tasarısını» yeniden ele aldı. Mistik kafasıyla, Kutsal-Bağlaşıklık'ın kurulmasında (Sainte Alliance) Türklere karşı yöneltilecek bir haçlı seferinin ilk adımını görmekten hoşlanıyordu.

Bunca düşman karşısında Sultan Mahmut, avrupavari bir ordu kurmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu anlamıştı. 28 Mayıs 1826'da yayınlanan Hatt-ı Şerif'le Fransız ordusu örneğine göre silahlandırılan, giydirilen, talim ettirilen yeni bir ordu kuruldu. (Asâkir-i Mansure-i Muhammediye - ç.). Padişahın vaadlerine kanan yeniçerilerin yüksek komutanları buna karşı çıkmadılar. Ama askerler ayaklandı, başvezirin konağını yıktılar. İsyancılara karşı

Peygamberin bayrağını (Sancâk-ı Şerif - ç.) açan Sultan Mahmut, bunları İstanbul'daki at meydanında çevirtti; kışlalarının önünde tüfek ve makineli tüfek ateşine tuttu; bununla birlikte denildiğine göre, kaçıp kurtulsunlar diye kışlaların arka kapılarını açtırtmış. İsyanı bastırma hareketi günlerce sürdü. Yeniçeriler gibi bozulan eski Sipahi örgütü de kaldırıldı. Onbeş-yirmi şüpheli kişi başkentin dışına sürüldü. Yeniçerilerin karargâhı olan **Ocak,** bütün imparatorluktaki kollarıyla yokedildi. Sultan Mahmut artık serbestçe ülkesini yenileştirebilecekti. İşte Türkiye'nin gerçek reform yoluna girişi o günden başlar. Bu da **Tanzimat** çağının başlangıcıdır (15 Haziran 1826).

Sultan Mahmut işe orduyu düzenlemekle başladı. 40.000 kişilik bir kuvvet kurdu. Askerlerin eğitimi için, Avrupa'dan ve Mısır'dan subaylar getirtildi. Alman Moltke de bunlar arasındaydı. Bu Alman Generali sonradan **Doğu Üzerine Mektuplar'**ında (1841'de yayınlandı) Türk ordusu için, uydurma bir ordu, Operet Ordusu diye yazmıştır. Ayrıca şöyle diyordu: «Reform diye yapılan herşey dış görünüşten, taslaktan başka birşey değildi, reformun adı vardı sadece. Avrupa örneğine göre bir ordu kurulmuştu; askerler Rus askeri gibi giyiniyorlardı; talimnameler Fransa'dan, silahlar da Belçika'dan alınmıştı. Sarıklı askerler Macar eğeri, İngiliz kılıcı kullanıyorlardı ve de her ulusun ordusunun yöntemine göre eğitimden geçiriliyorlardı.» Alman generalinin bu görüşüne karşın oldukça güçlü ve savaşkandı bu ordu. 1828'de Ruslara onurla karşı koydu ve bir yıl boyunca Maritza yolunu onlara kapadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden bir parçalanmaya uğramasını da içeren Edirne Barış Anlaşması'ndan(*) sonra Mahmut II

(*) Padişah, bu anlaşma uyarınca, Yunanistan krallığının, Sırbistan Prensliğinin (kalıtsal kral olarak Miloş başta olmak üzere) bağımsızlığını kabul ediyor, Tuna'nın sağ kıyısındaki bütün tahkimatı yıkmaya razı oluyor, Eflâk ve Boğdan eyaletlerinden vazgeçiyordu. Kafkasya'da zaptettikleri topraklar Rusların elinde kalıyor, yabancı gemilerin Karadeniz'e geçmesi güvence altına alınıyordu. Bundan başka Padişah Rusya'ya savaş masraflarını ve büyük bir ödün ödemeyi kabul ediyordu.

reformlarını sürdürüp daha da iyileştirdi. Türk gençleri askerlik eğitimi görmek üzere Fransa ve Almanya'ya gönderildi. Subay yetiştirilmek üzere Saint-Cyr'in benzeri bir okul açıldı. Doğu Anadolu'da ve Balkanlar'da büyük tahkimat işlerine girişildi; yedek birlikler kuruldu; muvazzaf ordunun asker sayısı 70.000'e çıkartıldı. Navarin'de yakılan donanmanın bir bölümü yeniden kuruldu. Sivil yönetim de düzene sokulup iyileştirildi. Mahmut II, memurlar aristokrasisini parçaladı. Bunlar sarayda ve başlıca kentlerde birer kalıtsal sülale oluşturma yoluna girmişlerdi. Divan'ın gücünü ve birliğini bozmuşlar, sorunları her bakanla ayrı ayrı inceleyip çözmeye başlamışlardı. Sultan Mahmut, şeriat hukukuna (Fıkıh - ç.) ve bilimine dayanarak reformlara karşı çıkan **ulema'**yı susturdu. Dahası müslüman olsun olmasın bütün uyruklularının eşitliğini ilan etmeyi tasarlıyordu. Bir gün «Ben müslümanları camiide, hristiyanları kilisede, yahudileri havrada görmek isterim; tapınaklarının dışında hepsi benim uyruklularımdır ve bu nitelikleriyle de babaca korumama ve sevgime hakları vardır» demişti. Türkiye'nin güzel yollara kavuşmasını istiyordu; bir posta örgütü kurdu; Fransızça ve Türkçe olarak yayınlanan **Moniteur Ottoman** adlı bir gazete çıkarttırdı; avrupavari eğlenceler, balolar, konserler düzenletiyordu, sarık sarmayı yasakladı, kendisi de alafranga elbiseler giyiyordu; uyruklularının kıyafetlerini ve sakallarını avrupa örneğine göre düzenlemeyi düşünüyor, dış ülkelere gidip gelenlere pasaport uygulamayı tasarlıyordu. Viyana ve Paris hükümetlerine sürekli elçiler gönderiyordu -ki bu bir yenilikti-, kamu sağlığı ile uğraşıyor, karantina yerleri kurdurarak şüpheli gemileri karantinaya aldırıyordu. Ömrünün sonuna doğru tarımın, sanayiin ve ticaretin gereksinmelerini incelemek ve yeni yasalar demeti hazırlatmak üzere komisyonlar kurdurdu; hekim yetiştiren bir okul (Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane) açtırdı.

Ne yazık ki, Avrupa'yı sadece kulaktan dolma bilen Mahmut II. yeniden kuruluş yolundaki işlerine ne bir ke-

sinlik ne yeterince yöntem getirebildi ne de bunun gerçekleştirilmesi ve gözetimi yolunda geniş bir anlayış gösterebildi. Reform isteği, işlerin temelinden çok, dış görünüşlerine dayanıyordu. Bu iyi işleri -başkalarının kötü işleri yapması gibi- despotça, tasarılarının uygulama değerini ölçüp biçmeden yaptı. Bundan başka hep kişisel kaygılar içindeydi; otoritesinin üstüne titriyor ve hükümdarlık ayrıcalıklarına kıskançlıkla bağlı kalıyordu. Kağıt üzerinde pek hoş görünen yasaları, etkisiz ve uygulanamaz durumdaydı. Vergi sistemini temelden değiştirme çabası tamamiyle suya düşmüştür. Bu denli çok reforma birden girişilmesi vakitsizdi. Türk halkı böylesine bir dönüşüme hazır değildi. Kaldı ki, Mahmut II müslümanlar arasında, ordunun dışında, tasarılarını gerçekleştirebilme yolunda pek az yardımcı bulabilmişti. «Doğudaki insanların anlayışı konusunda bir fikir edinmek Avrupalılar için olanaksızdır. Okuma yazma bilen bir Türk, kendini bilgin sanır,» diye yazıyordu Moltke. Padişah sarayının ileri gelenlerinin en iyi öğrenim görmüşlerinden biri dünyanın yuvarlak olduğunu bilmiyordu. Oysa Mahmut II'nin çevresine topladığı yabancı uzmanlar hristiyan oldukları için, geri kalmış halkın gözünde şüpheli kişilerdi.

Bundan başka Mahmut II'nin talihsizliği, İmparatorluğun bütünlüğünü büyük devletlerin hırslarına karşı savunulmasının olanaksız olduğu bir zamanda yaşamış olmasıydı. 1830'da Fransa Cezayir'i işgale başlamıştı. Ertesi yıl, Mehmet Ali, gücüne sınır tanımayarak Suriye'yi istila ediyordu. Oğlu İbrahim, Türk ordusunun, Bezlem'de, Konya'da, Nizib'de üç kez bozguna uğrattı. Rusya korumasının bedeli olarak Hünkâr iskelesi anlaşmasıyla, Türkiye'yle bir savunu ve saldırı bağışıklığı kurdu; iki devlet savaş ya da iç kargaşalık halinde birbirlerine yardım vaadinde bulunuyorlardı. Türkler Çanakkale Boğazı'nı yabancı donanmalara kapatacaktı. Oysa Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu tehlikeler ve Çar'ın ne kadar olaylıkla kargaşayı kışkırtabileceği düşünülürse, Mısır'ın isteklerine karşı Padişaha yar-

dım için gönderdiği ordu ve donanmayı İstanbul'a sokabileceği anlaşılır. Bu, denildiği gibi, Türkiye'nin Rusya'ya bağımlı hale gelmesi demekti. Arnavutluk'ta, Bosna'da ve Makedonya'da ayaklanmalar yeniden başlamıştı. Asya'da Kürtlerin başkaldırmaları gerçekten bir seferin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Afrika'da Trablus ve Tunus Arapları kaynaşmaya başlamıştı. Her tarafta, reformlara kızan paşalar homurdanıyorlardı. Eski yeniçerilerin yakınma ve kışkırtmalarına ilgiyle kulak kabartmaktaydılar. Bu eski ordunun dağıtılmasıyla Peygamberin topraklarının yabancılara açılmış olduğu dedikodusu ortalığı kaplamıştı. «**Gavur Padişah**» ın yeniliklerinin sadece felâket getirdiğine, devlet işlerinin ters gitmesine bunların neden olduğuna inanan halk, kendisini Kur'an'ın öcünü alan adam diye satan kurnaz İbrahim Paşa'nın başarılarını alkışlıyordu.

İkinci Mahmut, boş yere, kendisini Kanuni Sultan Süleyman'dan beri haksızca elden bırakılmış olan Osmanlı geleneklerini sürdürdüğünü ileri sürüyordu. Reformları kadar, diplomasi ve askerlik alanındaki başarısızlıkları da, onu Türklerin gözünden düşürüyordu. Yaşlı müslümanlar onu, hristiyan uygarlığından esinlenmekle suçluyorlardı. Avrupalı gibi giyinen, kadınlarının halkın karşısına çıkmasına izin veren, şarap içen hem de aşırı derecede içen, gavurların şenliklerine ve şölenlerine katılan bir Padişah, Sultan Osman'ın kılıcını taşımaya lâyık değildi. Padişahlığının sonuna doğru, kendinden öncekiler gibi sarayına çekilip oturacağına illeri dolaşması çok garip karşılanıyordu. Bu gezilerinde halk kendisini hoşnutsuzlukla karşılamaktaydı. Bir gün Galata köprüsünden geçerken kendini ermiş sanan bir derviş şöyle bağırmıştı Padişaha: «Gavur Padişah! İşlediğin kötülüklere doymadın mı daha? Allah soracak senden günahlarının hesabını?»(*) Mahmut II, 1838'de öldüğü zaman, Türkiye, oğlu Mecid'in kişiliğinde babasının utanç verici işlerini yokedecek padişahı bulduğunu düşünmüştü.

(*) **Lavisse et Rambaud,** Histoire Générale, Cilt X.

⁂

Gericiler önce umut kırıklığına uğradılar. Genç padişah, iyi niyetli, çalışkan ve geniş düşünceli bir şehzadeydi. Ama zayıf ruhluydu ve yakınlarının hemen etkisinde kalırdı. Padişahlığının ilk zamanında Başveziri (Sadr-ı Azam) Reşit Paşa'nın öğütlerini dinlemekten hoşlanırdı. Reşit Paşa (Mustafa Reşit Paşa) uzun süre Paris ve Londra'da yaşamış, batı kurumlarını gerçekten ve çok iyi tanıyarak yurduna dönmüştü. Hükümet işlerinde düzen ve adalete uygunluk getirmeyi içtenlikle isteyen bir devlet adamıydı. İngiltere; doğrudan ya da dolaylı olarak reformların yapılmasını salık veriyordu. İmparatorluğu Rus vasiliğinden kurtarmak için çağdaşlaşmış, liberal, hoşgörülü, içinde anlaşmazlıkların olmadığı bir Türkiye istemek Padişahın olduğu kadar İngiltere'nin de çıkarınaydı. Reform, bağımsızlığın ve bütünlüğün koşulu oluyordu.

Reşit Paşa, biçimine varıncaya kadar parlamenter monarşilere öykünüyordu. Yeni padişahın tahta çıkışının daha dördüncü ayında meşrutiyetle yönetilen ülkelerin «Charte»larının örneğine göre hazırladığı bir yasayla ilk yenileştirme önlemlerini ilân etti. Olağanüstü bir törenle, devlet büyüklerinin, **reaya** ulusların temsilcilerinin, Avrupalı elçilik görevlilerinin, Gülhane Parkında biraraya geldiği büyük ve görkemli bir toplantıda, top sesleri arasında Abdülmecit, «2 Kasım 1839'da Gülhane Hattı Şerif'i»ni resmen ilân etti; bu ferman **Tanzimat**'ın, «Yeni Rejim»in kökeni olmuştur. Bu ferman, Türkiye'de bir dizi liberal reformun ilk adımı değil idiyse bile, hiç olmazsa ilk büyük anayasa, reformcu hareketi dile getiren ilk önemli metindi.

Sultan Abdülmecit, bir yenilikçi olarak değil, eski sosyal düzenin yeniden kurucusu olarak gösteriyordu kendisini. Eski âdetleri övmek ve kutsal şeriat yasasının buyrukla-

rını göklere çıkartmakla işe başladı. Aslında Osmanlılara haklarını ve bağışıklıklarını sağlayan bir yasa vermiş oluyordu. Müslüman olsun olmasın bütün uyruklularına bireysel özgürlük, can ve mal güvenliği, dinsel hoşgörü güvencesi sağlıyordu. Vergi tabanı ve toplanması, askere alma işleri, harcamaların denetimi sağlanacaktı; mahkemelerdeki duruşmalar açık olarak yapılacaktı; hiç kimse yargılanmadan ölüm cezasına çarptırılmayacaktı; hiç kimsenin malına el konulmayacaktı; tekeller kaldırılacaktı.

Bunlar büyük vaadlerdi. Hiç şüphe yoktu ki Abdülmecit ve Reşit Paşa bunları yerine getireceklerdi. Gerçekten de kötü işleyen kimi tekelleri kaldırdılar, 1840'da yeni bir ceza yasası çıkardılar. İllere yeni valiler gönderdiler. Ama bunların çoğu için görev, ödeneklerden yararlanma fırsatıydı. Hem maliye hem de askerlik işlerini yöneten bu valiler vergi toplama işini kiraya veriyorlardı. Halktan zorla vergi topluyor ve topladıkları paranın ancak küçük bir bölümünü hazineye gönderiyorlardı. Daha sonra bunların yetkileri üç görevli arasında bölündü, hepsi de devlet gelirlerinden sorumluydular. Ordunun örgütlenmesi düzene sokuldu; ordu, Avrupa örneğine göre tümenlere ayrılan beş kolordudan oluşuyordu. Askerler beş yıl silah altında yedi yıl da yedekte kalıyorlardı. Subay yetiştirmek üzere yeni okullar açıldı. Bir Osmanlı Üniversitesi ve daha sonra da eğitim bakanlığı (Maarif nezareti) kuruldu. Üç dört büyük kentte yarısı Avrupalılardan, yarısı Türklerden oluşan karma mahkemeler kuruldu. Kimi valilerin çevresinde, eşraftan oluşan vilayet meclisleri toplandı.

Fakat, Mahmut II'nin karşılaştığı güçlüklerin benzeri, Reşit Paşa'nın başladığı devleti yeniden örgütleme işini tamamiyle gerçekleştirmesine engel oldu.

Eski rejimi tutanlar, eski kafalılar, ulema (medreseliler) vilayetlerdeki paşalar, daha başlangıçta bu önlemlere karşı çıktılar. Ta eskiden beri sürüp gelen bozukluklardan yararlananlar, din elden gidiyor diye bağırmaya başladılar.

Bunlar kadar çıkarcı olmayan ama bağnaz kişiler, bir islâm ülkesinde hristiyanlara bunca hak verilmesinin karşısında telaşa düştüler. Hristiyanlar da, yaşamlarına getirilen rahatlık içinde, baskı altında yaşamaya boyun eğdiklerini unuttular. Bunların ileri sürdükleri istekler liberal Türkleri bile kaygılandırıyordu. Karşılıklı nefret duyguları kapıştı, şiddet hareketleri başgösterdi. Mustafa Reşit Paşa başvezirlikten uzaklaştırıldı. Gericilik yeniden zafer kazanmış, valiler yeniden eski güçlerine kavuşmuşlardı; uyrukluların özgürlüğü, yaşamı artık korunmaz olmuştu; vergi dağılımı da yeniden keyfe göre yapılmaya başlanmıştı.

Abdülmecit'in padişahlığı dönemi hemen hemen hep böyle geçti. Mustafa Reşit Paşa zaman zaman görevinden atıldı, sonra yine başvezir oldu, yine uzaklaştırıldı, sonra yine çağrıldı. Abdülmecit eski kafalılarla yenilikçiler arasında bocalayıp duruyordu. İki büyük rakip devlet olan İngiltere ile Rusya arasındaki nüfuz mücadelesi gittikçe şiddetleniyordu. İngiltere, Çarı İstanbul'dan ve Hindistan yolundan, bir daha yaklaşmamak üzere uzaklaştırmak istiyordu. Rusya da Akdeniz kıyılarına kadar yayılmayı amaçlamaktaydı. İkisinin de padişahın çevresinde bulunanlar arasında adamları vardı. Mustafa Reşit Paşa İngiliz yanlısıydı; Rıza Paşa da Rusya'nın adamıydı. Bu anlaşmazlıklar alınan önlemlerin etkisini yok etmekteydi. Umulan bunca düzenlemelerden pek az sonuç elde edilmişti. Adalet belki eskisi kadar baştan savma değildi, daha insancaydı; karma mahkemeler olağanüstü kurumlar olarak sürdü. Namuslu memurlar bulunmayışı yüzünden vergi reformu yüzüstü kaldı. Yeniden, vergilerin ve gümrüklerin kiracılara (mültezimlere - ç.) verilmesi yöntemine dönüldü. Mustafa Reşit Paşa'nın kurmaya çalıştığı bankanın yerini memurları Avrupalı olan **Osmanlı Bankası** aldı. İllerdeki yönetim rüşvete, baskıya dayanıyor ve devletin hazinesini tüketiyordu.

Rusya, bu karışıklığı inatla körüklemekten geri kalmıyordu. Doğu sorununun bir ara Avrupa hükümetlerinin um-

duğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun özgürlükçü ve çağdaş bir devlete dönüşmesiyle kendiliğinden çözülmesi, Rusya'nın isteklerine aykırıydı. Nüfuz mücadelesi Filistin olaylarıyla büsbütün karmaşık bir hal aldı ve bunun sonucu olarak Kırım Savaşı doğdu. Paris Kongresi'nde Eflak ve Boğdan'ın özerkliği kararlaştırıldı, fakat Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü güvence altına alıyorlardı. Padişaha, Türkiye'nin Avrupa'nın dengesi için gerekli olduğunu bu nedenle reform yolunda sağlam adımlarla ilerlemesini öğütlediler. Ama egemenliğini çiğnememiş olmak için dolambaçlı yoldan buna teşvik etmeyi uygun gördüler. Padişah **Hatt-ı Hümayun**'u 18 Şubat 1856'da ilân etmiş ve bunu Avrupa devletlerine iletmişti. Bunlar bu iletişimin «büyük bir değer taşıdığını» belirterek yanıtladılar. Çok iyi anlaşılacağı gibi, padişahın bu fermanı, hiçbir biçimde, büyük devletlere, padişahla uyrukluları arasındaki ilişkilere ve imparatorluğun iç işlerine toplu olarak ya da tek tek karışma hakkı vermiyordu.

Hatt-ı Hümayun da, Gülhane Hatt-ı Şerifi'nde üstlenilen birçok yenilikleri içeriyordu: karma mahkemelerin kurulması, taşradaki yönetimin tekrar örgütlendirilmesi, polis te ve ceza sisteminde reform yapılması, devlet gelir giderinin denetlenmesi gibi. Bunlardan başka daha da cömertçe vaadler ileri sürülüyordu. Padişahın uyruklularının 1839'da olduğu gibi sadece güvencesini değil, ırk ve din ayrılığına bakmaksızın özgürlüğü ve yasa önünde eşitliği ilkesi benimseniyordu. Müslümanlarla hristiyanlar arasındaki her türlü yasal ayrışıklık kaldırılmıştı; hristiyanlar her rütbede hizmet edebilmek üzere orduya girebilecekler ve her göreve atanabileceklerdi. Artık adam başına vergi (capitation) ödemeyecekler, il meclislerinde ve kurulacak olan Şura-i Devlet'de (Danıştay) temsil edileceklerdi. Bu, imparatorluğun teokratik niteliğinin giderilmesi demekti. Daha ileri gidilemezdi. Dine dayanan bir devletin başı, aynı zamanda Halife olan Padişahın vicdan özgürlüğünü böyle bir resmi

bildirgede açıklaması bağnazları kızdırırdı elbet. Avrupa belirsiz bir madde ile yetinmek zorunda kaldı. Buna göre, her dinden olanlar ibadetlerini özgürce yapabilecekler, Osmanlı uyruklularından hiçbiri dininin gereğini yerine getirdiği için rahatsız edilmeyecek, din değiştirmeye zorlanmayacaktı. Bununla birlikte bu, Türkiye'nin tarihinde tehlikeli bir yenilikti. Bir devrimdi; bir müslüman 89'u idi. Türk ulusu, üstünlüğü ile övünen, Avrupa halklarından ve kurumlarından istekle uzak duran, fatih ırk olma niteliğinden vazgeçiyor demekti bu. Böylece (Paris Kongresi'nde denildiği gibi) Avrupa kamu hukukunu benimsemiş oluyordu.

1839 yasasının başına gelenler, 1856 Hatt-ı Hümayun'unun da başına geldi. Bütün çıkarları tehlikeye girenler, bütün bu yeniliklerden kaygıya düşenler, reforma karşı içgüdüsel bir biçimde birleştiler. Kağıt üstünde herşey yenileşmişti ama uygulamada değişen pek az şey vardı.

Bununla birlikte hiçbir şeyin değişmediğini ileri sürmek de haksızlık olur. Osmanlı İmparatorluğu ağır adımlarla, el yordamıyla ve zaman zaman önüne geçilmez gerilemelerle batı uygarlığına doğru yürüyordu. Şüphesiz eski düzen hiç de ortadan kalkmış değildi; ama hergün ciddi darbeler yiyiyordu. Eskiden ilk halife'lerin zamanında olduğu gibi yalnızca ulemanın elinde olan ulusal eğitim, laikleştirilmişti. İlke olarak en az altı yüz evlik her köyün bir okulu olacaktı. Yüksek öğretim kurumları (Telgrafçılık Okulu, Ormancılık Okulu, Madencilik Okulu gibi) açılması tasarlanıyordu. Türkçe olarak yazılmış ulusal tarih denemeleri yayınlanmaya başladı. İstanbul'da bir Ermeni'nin kurduğu tiyatroda türkçe piyesler oynanıyordu.

Aslında ne hükümet ne de bundan yararlanacağı belirtilen hristiyanlar reformların tümden başarı kazanması için istek duymuyorlardı. Müslümanların kâfirlerle eşitliğini benimsetebilmek için Osmanlı hükümeti, sürdürme gücünde olmadığı bir mücadeleye girişmişti. Yüzyıllardanberi boyun

eğdirdikleri halkları aşağı görmeye alışık olan Türkler, hristiyan subay ve memurlara itaat etmek istemedikleri gibi, hristiyanların, yargıç önünde kendileriyle eşit olarak tanıklık etmelerine razı olmuyorlardı. Öte yandan eşitlikten yararlanabilmek için, hristiyanların, ayrıcalıklarından vazgeçmeleri gerekiyordu. Oysa kamu hukuku onlar için özel bir koruma getirmemişti; bu da onları müslümanlar karşısında savunmasız bırakıyordu. Asker olmak istemedikleri için bedel veriyorlardı. Resmi olarak kaldırılmış olan kişi başına vergi sistemi uygulamada, askerlik hizmetinden bağışıklık vergisi olarak yeniden işlemeye başlamıştı. Reform başarıya ulaşmamıştı. 5 Ekim 1859'da, elçilikler, Bâb-ı Âli'ye bir nota verdiler. Bunda Paris Anlaşması'nın uygulanmasını sağlamayı üstlenen devletler reformların gerçekleşmemiş olmasından üzüntülerini dile getirerek şu görüşü ileri sürmekteydiler: «Türkiye, kendi kendisine yardım etmemiş, reformları derece derece ve hiç gevşetilmeden uygulamamış, 1856 Fermanı'nda gösterilmiş olan hedefe ulaşmak üzere yeterince çaba göstermemiştir.» Rusya, Bulgaristan, Bosna ve Hersek hristiyanlarının durumları üzerine uluslararası bir soruşturma yapılmasını isteyecek kadar ileri gitti. Balkan işlerine karışmaktan yana olmayan İngiltere bile şöyle diyordu: «İmparatorluğun geniş toprakları Paşaların sömürdüğü bir çiftlik olarak kalamaz. Bu sömürü bu toprakları ele geçirmiş olan ırkın yararına sürüp gidemez.»

Padişah, reforma karşı olan uyruklularıyla, bunu isteyen yabancı devletler arasında kalmıştı. Avrupalıların dikkatini Balkanlar'dan uzaklaştıran İtalya savaşı sırasında geçici olarak sıkıntıdan kurtulmuştu. Abdülmecit 21 Haziran 1861'de öldü. Yerine geçen kardeşi Abdülaziz başlangıçta kararsız görünüyordu.

Eski kafalı Türkler, bir ara bütün yeniden örgütlenme düşüncelerinin bir yana bırakıldığını sandılar. Ama Abdülaziz büyük bir ilgi ile otoritesini göstererek taşradaki kamu yönetiminin yeniden örgütlenmesi işini sürdürdü, bu konu-

da çağdaş kurumları örnek alıyordu. Aslında hükümet işlerini reformdan yana olan Âli Paşa ile Fuat Paşa'nın eline bırakmıştı. Onların katkısıyla 1864'de vilayetlere ilişkin önemli bir yasa hazırlattı. Bu yasaya göre yürütme ile yargı ayrılıyor ve belediye seçimi ilkesi benimseniyordu. İmparatorluk **vilayet** adı verilen geniş bölgelere bölündü, bunların başına da vali adı verilen sivil yöneticiler getirildi. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar (ilçe) de nahiyelere (bucak) bölünmüştü. Her vilayette bir mahkeme ile bir de eşraftan oluşan vilayet meclisi bulunuyordu. Bu meclis üyelerinin yarısı atanma ile yarısı da seçimle geliyordu. Bunların üçü müslüman üçü de hristiyandı. Mecliste atanma ile gelmiş olanların bulunuşu sayı üstünlüğünü her zaman müslümanlara kazandırıyordu.

Bu ödünlere karşın, durumda pek değişiklik olmamıştı. Girit rumları 1866'da ayaklandılar, Adanın Yunanistan'la birleşmesini istiyorlardı; bu ayaklanma iki yıl sürdü, 1867'de, 1859'dan beri istenilen uluslararası soruşturmayı yapan yabancı konsolosluklar reformun her yerde ancak başlangıç halinde bulunduğunu saptadılar.

Hristiyanların devlet görevlerine ve mahkeme üyeliklerine girmesi lafta kalmıştı. Onlara sadece alt derecedeki görevler veriliyordu. Bunların ahlaksızca davranışları ve açgözlülükleri dindaşlarının bile gözüne batıyor, eski müslüman memurlardan daha kötü görünmelerine neden oluyordu. Hristiyanlar orduda müslümanlarla birlikte hizmet etmek istemiyorlar, müslümanlar da hristiyan subayların buyruğu altına girmeye karşı çıkıyorlardı. Vergilerin kira yoluyla (iltizam - ç.) toplanması, birkaç kez kaldırılmak istenilmekle birlikte, hemen hemen her yerde yürürlükteydi. Bütçe diye birşey yoktu, kamu harcamaları denetlenmiyor, rüşvetçiler kovuşturulmuyordu. Türk köylüsü vergi yükü ve memurlarının hırsızlığının ağırlığı altında eziliyordu.

Mustafa Fazıl Paşa, Padişaha sunduğu ünlü raporunda: «Avrupa,» diyordu, «istibdattan doğan bütün acılara

katlananların, keyfe göre yapılan işlemlere, aşağılanmalara uğratılanların yalnız hristiyanlar olduğunu sanıyor. Hiç de böyle değil. Müslümanlar hiçbir yabancı devlet kendileriyle ilgilenmediği için, hayasızca daha çok soyuluyor, boyunduruk altında inliyorlar.» Mahkemelerde duruşmalar kamuya açık olarak yapılmıyordu; polis halkın salona girmesine engel oluyordu; jandarmaya alınanlar genellikle çapulcu takımından kimselerdi. Selânik'deki İngiliz konsolosu şöyle yazmıştı: «Bir mahkemede bir Türk davalı ya da davacı ise, elli kişi bile olsa hristiyanların tanıklığı kabul edilmemektedir; iki müslümanın parayla tanık olarak tutulması gerekir.» Bu bozulmanın dışında kalmış olan iki kurum vardı: dinsel cemaatlerin ayrıcalıkları ve patriklerin yetkileri. Bunların içinde de bir takım kötülükler yok değildi. Çünkü eski kurumlardı. Hristiyanlar hükümet işlerinden uzak kalmış oldukları için bunların dileklerini çoğu kez Bâb-ı Âli katında yabancı devletler desteklemekteydi.

Bundan ötürü, Avrupa yeniden homurdanmaya başladı ve 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun uygulanmasını istedi. Fransa'nın uyarısıyla, Abdülaziz bir kez daha işleri düzene sokmaya söz verdi. Öğretimi yaygınlaştırmaya girişti; hazinenin boşluğunun daha da zorunlu kıldığı maliye reformuna özen gösterdi. Sonra da Şurâ-i Devlet'i (Danıştay) kurdu ve bu kuruma hükümet ve adalet işlerinin denetimi yetkisini verdi ve buna müslüman olmayan üyelerin büyük bir oranda katılmasını sağladı ve başkanlığına da üstün değerini ve reformlardan yana oluşunu kanıtlamış bulunan Mithat Paşa'yı getirdi. Bu meclisin açıldığı gün Padişah yeniden güven verici şu demeci verdi:

«Benim gözümde müslümanlarla hristiyanlar arasında hiç bir ayırım yoktur. Hristiyanların dinleri ve hakları bugüne kadar korundu. Fakat hristiyanlar İmparatorluğun yüksek görevlerine atanmıyordu. Eski sistemdi bu. Şimdi bütün görevler, Sadr-ı azamlık (başbakanlık) bile müslüman olmayanlara açıktır; artık yalnız kişinin yeteneği söz konu-

su olacaktır. Benim iyi niyetime güvenin; din ve ırk ayrımı gözetmeksizin bütün uyruklularımın refahını istiyorum.»

Böylece Abdülaziz gerçekten bir birlik politikası uygulamayı denemişti. Avusturya'nın politikasını yöneten Kont Beust ve Rusya Çarı boşuna «karmakarışık Osmanlı ırklarının kaynaşacağına inanmadıklarını» yineleyip duruyorlardı. Aleksandr II. buna o kadar inanmıyordu ki, bu ırklardan her biri için «özel güvence istiyor ve dinsel ve kamusal kurumlardan başlayarak, bunların ulusallık ilkesine uymasını» ileri sürüyordu. Rusya şu öğüdü de vermekteydi: «Avrupa dengesinin gereklerine uygun olarak Padişahın otoritesi altında bulunan müslüman ve hristiyanların çıkarları ayrılmalı ve bunların milliyet açısından gelişmeleri koşut olarak sağlanmalıdır.» Bu da, sonunda, her hristiyan ulusunu; özerk küçük bir halk topluluğu oluşturması, yalnızca padişaha bağlı olma ile sınırlı olarak bir **self government** (kendini yönetme) hakkından yararlanmasıydı. Osmanlı Hükümeti daha çok Fransız diplomasisinin söylediklerine kulak veriyordu. Çünkü Fransa ötedenberi idealizmiyle, Türkiye'nin işlerine ilgi gösteriyor ve her zamanki iyi niyetiyle, ırkların kardeşçe bir birlik içinde kaynaşacaklarına inanarak, padişaha bunları yavaş yavaş çağdaşlaşmış, liberal ve parlamenter bir Türkiye'nin potasında eritmesini salık veriyordu.

Bu dönemde padişah, Fransız programına içtenlikle bağlıydı. Daha iyi kamu görevlileri yetiştirilmek üzere, gençlere Avrupa kültürü kazandırmak istiyordu. Aslında pek desteklememekle birlikte Türkçe gazetelerin çıkmasına izin vermişti. Bu gazetelerde bilimsel konulara, edebiyata; güzel sanatlara yer veriliyor, Batı modasına göre tefrikalar, bu arada «Institut de France»ın toplantı tutanakları bile yayınlanıyordu bu gazetelerde. Fransız büyük klasik yazarlarının yapıtlarından özetler, çağdaş romancılarımızın yapıtları basılıyor ve bunlar İmparatorluğun her yanına dağıtılıyordu. Abdülaziz, Paris'e ve Marsilya'ya burslu öğrenciler gönderdi. Yalnız müslümanlar arasında değil, hristi-

yanlar arasında da öğretimi yaymayı amaçlayan her deneyi bu arada Fransız Bakanı Duruy'nin girişimiyle İstanbul'da Fransızca öğretim yapan Galatasaray Lisesi'nin açılmasını (1 Eylül 1868) desteklemişti.

Gerçekten de müslüman gençleri, Avrupa uygarlığını benimsetecek bilgileri ne Osmanlı okullarından ne de medreselerde elde edebilirlerdi. Yüz yıllardanberi, öğretimin temelini Kur'an'ın oluşturduğu dar bir skolastik ve dogmatik nitelikteki bu okullar, Mustafa Reşit Paşa'nın bütün laikleştirme çabalarına karşın çağdaş toplumun gereksinmelerine tümden yabancıydı. Bu modası geçmiş yöntemlerden vazgeçmek, gençliğe yeni zevkler ve istekler aşılamak gerekirdi. Dahası, öğretim dili olarak Batı kültürünü yaymaya elverişli olmadığı düşünülen Türkçe'nin kullanılamayacağı düşünülüyordu. Galatasaray Lisesi'nde (Mekteb-i Sultani - ç.) Fransızca, öğretmenler ve öğrenciler için zorunlu dil olarak kabul edilmişti. Bu, Fransa'ya verilen önemin resmen tanınması demekti. Kamuoyu da düşüncelerimizin ve uygarlığımızın bu başarısını onaylamakta gecikmedi. Şom ağızlıların, yeni kurulan lisenin ömrünün çok uzun sürmeyeceği yolundaki falcılıklarına karşın daha 1869 Aralık ayında 622 öğrencisi vardı ve eğer okulun binası elverişli olsaydı bu sayı daha da çok olacaktı. Karşılıklı ırk ve din düşmanlığı yüzünden Türkiye'de karma okul açılamayacağı yolundaki ön yargı da böylece geçerliliğini yitirmiş oluyordu. Daha ikinci yılında Lise'deki öğrencilerin 277'si müslüman, 91'i gregoryen ermeni, 28'i katolik ermeni, 85'i rum, 65'i katolik latin, 29'u yahudi, 40'ı bulgar, 7'si protestandı. Gerçeği görmek gerekiyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halklar arasında bir uzlaşma sağlanması ütopyacı, olanaksız bir girişim değildi. Fransız diplomatları, Türkiye'yi bütünleşmiş ve çağdaş bir ülke olmaya teşvik ettikleri zaman sadece güzel bir düşü beslemiş değil, gerçekleşebilir bir çözümü de öngörmüş oluyorlardı. Rus elçisi bu durum karşısında öylesine sinirlenmişti ki, rumları bu okula gitmemeye kışkırttı; buna neden olarak bu okulda Yunan-

ca'ya çok az yer verilmiş olmasını ileri sürüyordu. Fuad Paşa bu konuda şöyle demişti: «Eğer aldandığımdan kuşkulanacak olsaydım Rusya'nın bu işe düşmanlığı, doğru yolda olduğumu gösterecekti bana.» İmparatoriçe Eugénie'nin Süveyş Kanalı'nın açılışından Paris'e dönerken İstanbul'a uğrayışı Türkiye'de sıcak bir coşkuyla karşılandı. Belki de Fransa'nın, Fransız düşüncesinin ve adının bütün Doğu'da en elverişli bir durumda olduğu dönemdi bu.

⁂

Fransa için olduğu kadar Türkiye için de iyi olan bu dostluk havası ne yazık ki çok kısa sürdü. Fransa'nın Lorraine ovalarında bozguna uğrayışı Doğu'da derin yankılar uyandırmıştı. Bu sırada Abdülaziz'in padişahlık döneminin iki reformcu bakanı görevden çekildiler. Ülkemizin bu geçici zayıflayışı, birden itibarımızın ve etkimizin azalmasına neden oldu. Fransa'ya düşman bir rum, müdür olarak atanmıştı. Galatasaray Lisesi'ne. Öğrenci sayısı birden 471'e düştü. Avrupa düşmanı bir devlet adamı olan Mahmut Nedim Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kuruldu. Kendilerinden kuşkulanan Avrupalılar kenara itildi.

Oysa, Türkiye'nin en dostça ve çıkardan uzak öğütlere en çok gereksinmesi olduğu bir dönemdi bu. Her zamanki düşmanlığıyla Rusya, imparatorluğu yeniden parçalamaya yönelik bir girişimde bulundu. Bağımsız bir Bulgar kilisesi kurulması hakkını elde etti. Başına getirttiği özerk başpapaz bu özgürlüğe susamış ulus için okullar açtı, önderler yetiştirdi. 1871 Mayısı'nda Londra Konferansı'nda Rus donanmasına Karadeniz'i ve İstanbul Boğazı'nın girişini denetleme hakkı tanındı. Yaşlanan Abdülaziz'in tek bir kaygısı vardı: Yeğenleri Murat, Hamid ve Reşad'ın yerine tahtı oğlu Yusuf İzzettin'e bırakmak. Bundan başka bütün İmparatorluk maliyesi perişan bir haldeydi. Vergi toplayıcıların rüşvetçilikleri, kamu görevlilerinin savurganlıkları, harem

kadınlarının lükse düşkünlüğü, padişahın yeni saraylar yaptırma merakı on yıldır yalnız devletin düzenli gelirini tüketmekle kalmamış, olağanüstü kaynakları tükettiği gibi ödünç alma gücünü de zayıflatmıştı. Vergilerin ağırlaştırılmasına boşuna çalışıldı. Bunun tek sonucu halkın hoşnutsuzluğunun artması oldu. Hersek'de hristiyan köylüler ayaklandılar. Bunda Rusya'nın da parmağı vardı herhalde. Bütçe açığı büyük olduğu -1875 yılında 110 milyon- ve para kıtlığı da bulunduğu için hükümet bir yarı hileli iflas yoluna saptı: tahvil sahiplerine borç faizinin ancak yarısını ödeyebileceğini bildirdi. Çevresinde giderek kabaran öfkeyi yatıştırmak için hükümet oyalayıcı manevralara başvuruyordu. Öte yandan da son derece hareketli ve hırslı Rus etkisine kendini bırakmış görünüyordu. Çarın elçisi, General İgnatief, İstanbul'da pek gözde durumdaydı. Kandırıcı, nabza göre şerbet veren, pek kurnaz bir adamdı. Rus elçisi. Abdülaziz, dünyada biricik candan dostunun Rus elçisi olduğunu söyleyecek hale geldi. Öte yandan Bâb-ı Âli, yeni bir ferman yayınladı (1875). Artık tek tek kişiler için değil, ulus ayrımı olmaksızın tüm hristiyanlar için önlemler alınması söz konusuydu; hristiyanlar bütün rütbe ve görevlere atanacaktı; vergilerin kiraya verilmesi usulü kaldırılacaktı; adalet yeniden örgütlenecekti. Ama sonunda Batı'nın sabrı tükendi. Büyük devletler artık vaadler komedisine inanmaz oldular; programlar değil, olgular istiyorlardı. Viyana, Berlin ve Petesburg hükümetleri aralarında konuşup danışarak gözdağı verici bir not hazırladılar. Avrupa'nın onayı ile, bu notayı Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy Padişaha iletti: «Devletlerimiz, Avrupa ile Türkiye'nin ve ayaklanmış olan vilayetlerde yaşayan halkların çıkarları arasında bağıntı olduğunu kabul etmektedirler. Reformlar yoluyla yıkıcı ve kanlı bir çatışmaya son verilmesi gerektiği kanısındadırlar... Hristiyanlar kendilerini hâlâ köle gibi görünüyorlar... Hristiyan dini ve hukuksal olarak ve uygulamada islamlıkla eşit düzeye getirilmeden bir anlaşma olasılığı yoktur... Yasa önünde eşitlik ilkesi imparatorluğun her yanında uygulanmamakta-

dır... Vergileri kiraya verme usulü, bir daha geri gelmeyecek biçimde kaldırılmalıdır... Reformların uygulanması paşaların keyfine bırakılmamalı, bu bakımdan hristiyan ve müslüman eşraftan oluşan bir **denetleme** komisyonu kurulmalıdır.» Bosna ve Hersek için de Lübnan ve Girit'inkine benzer bir özel statü istenmekteydi.

Bâb-ı Âli, bir kez daha, bütün imparatorluğu kucaklayan bir reform yapılacağı vaadini ileri sürerek notayı yanıtladı. Yürütme organını yargı organından ayırmayı, yargıçların seçimle gelmesi ilkesini, vergilerin birleştirilmesini üstlendi. Ama bu sefer, ipin ucunu tamamiyle elden kaçırmıştı. Hersek ayaklanmasının yatıştırılması şöyle dursun bu hareket gerçekten bir iç savaşa dönüşmüştü. Bulgarlar 1876'da yerel bir ayaklanmaya giriştiler. Türkler arasında yeni kurulan bir parti de harekete geçmişti. Bu parti üyeleri, Devlet işlerindeki anarşiyi protesto ediyor, reformların gerçekleştirilmesini istiyor ve bunu elde edeceklerine yemin ediyorlardı. Jeune Turquie (Yeni Osmanlılar ç.) adı verilen bu grubun 1875-1876 yıllarındaki kamu hayatında görünmesi, belki de Osmanlı tarihinin XIX. yüzyıldaki belli başlı olayıydı.

Uzun zamandır Avrupa kültürüne içtenlikle bağlı Türkler vardı. Çoğu İngiltere'ye, Fransa'ya, Almanya'ya gitmiş, buralarda yaşamıştı. Kimileri de doğudan ayrılmaksızın, batı tarihini ve kurumlarını incelemişlerdi. Bunların oluşturduğu grup daha en yakın günlerde ufak bir çekirdek iken gittikçe büyümeye başlamıştı. Bunlar arasında büyük reformcular çıktı. Reşit, Ali, Fuat Paşalar gibi. Ama bunların eylemleri de özlemleri gibi etkisiz kaldı. Öyleki ülkede seçkin bir azınlık olduklarından halk yığınları onları anlamadı, dahası kuşkulu gözlerle baktı. Oysa on yada yirmi yıldır, kültürlü insanların sayısı artmaktaydı. Yavaş yavaş bunlar, Türkiye'de görece üstünlüğü olan, bilgileriyle iktidarın yaptıkları üzerinde düşünülebilecek ya da bunları denetleyebilecek insanlardan oluşan bir sınıf doğuyordu. Dahası bu in-

sanlar gerçek kamu yararını gittikçe daha iyi anlıyor, çeşitli biçimlerde, bu yararları savunabileceklerini ve yönetebileceklerini ileri sürüyorlardı. Yüz yılın ilk yarısındaki batılı devrimciler gibi, bu Türk aydınları, Mazzini'nin Genç İtalyası'nı anımsayarak, **Jeune Turquie** adı altında örgütlendiler.

Programlarının temeli, ülkelerini çağdaşlaştırmak, Avrupalılaştırmaktı. Ne var ki, yabancıların ülke işlerine karışmasının ezikliğine katlanamıyor, yabancılar olmaksızın kendileri reformları elde etmek ve uygulamak istiyorlardı. İlk iş, başlıca iş bir anayasa yapmaktı. Daha 1867'de merkezi Paris'de olan bu örgütün, Türkiye içinde gizli şubeleri vardı. Bu reformcular, ayrıca tarihe ve geleneklere de dayanıyorlardı. Kendilerinin Türkiye'ye en iyi hizmet edecek olan gerçek yurtseverler olduklarını söylüyorlardı. Daha 1868'de bunlardan General Kereddine(*), Sultan Süleyman'ı anarak, ulemanın ve bakanların padişahı eleştirebileceklerini, dahası yasaları çiğnemeyi sürdürürse tahtından indirebileceklerini söylüyordu. Doğu için son derece atılganca olan bu doktrin Jön Türklerin, Andrassy'nin mektubuna yanıt olarak 1876'da büyük devletlere gönderdikleri manifestoya da yansımıştı: «Eğer Türkiye'nin başında bir despot yerine, bütün dinlerin temsilcilerinden oluşan bir danışma meclisine dayanan bir hükümdar bulunsaydı, ülkemiz kurtulmuş olurdu. İşte doğu sorunun asıl çözümü: Bu, Kur'an'a da aykırı değildir; aykırı olmak şöyle dursun Türk hükümetinin temel ilkesi, aslında seçime dayanır; kutsal yasaya göre, ulusun kendisine verdiği yetkiyi kötüye kullanan hükümdar düşürülebilir, direnirse halkın öfkesinin sonuçlarına katlanır.

(*) **General Kereddine**- Tunuslu Hayreddin Paşa. Khair al-Din, olarak yazılan bu arapça adı Fransızlar, Khéréddine olarak yazmaktaydılar. Hayreddin Paşa'nın reformcu/ıslahatçı görüşleri, onun, ünlü **«Akwam al-masalik fi ma'rifat ahwal almamalik»** başlıklı risalesinin giriş bölümünde yeralmaktadır. (Yay.n.)

Jön Türkler, olaylardan ustaca yararlandılar. Başlangıçta padişahtan yardım görmüşlerdi. Birkaç yıldır, halkın Abdülaziz'e karşı hoşnutsuzluğu artmıştı. Halk padişahın çılgınlıklarına, aklına eseni yapmasına karşı homurdanmaya başlamıştı. Ona deli diyenler de vardı. İçin için büyüyen bu nefret yenilikçilerin işine yaramıştı; hoşnutsuzlar arasında yeni yandaşlar buluyorlardı. Bundan başka, Bulgarlar'ın çıkardıkları karışıklıkların uyandırdığı öfkeyi de sömürdüler. İstanbul'da medrese öğrencileri, **softa**'lar, sarayın önünde bir gösteri düzenlediler. Abdülaziz ne istediklerini sordu: «Bir şey istediğimiz yok ama bugünkü yönetim hiçbir işe yaramaz,» diye yanıt verdiler. Çok ürken padişah hemen Sadr-Âzamı'na işten el çektirdi. Yerine Jön Türkler'in en doğru ve halkça en sevileni olan Mithat Paşa'yı getirdi.

Başlangıçta Bulgarların yaşadığı bölgenin valisi (Tuna valisi - ç.) daha sonra Şura-i Devlet başkanlığında, Bağdat valiliğinde bulunmuş olan Mithat Paşa Sadr-ı Âzamlık koltuğunda birkaç hafta oturabilmişti. Hükümetin başında güçsüz kaldı ve düş kırıklığına uğradı. Kendi dileğine göre gelişmeyi çok ağır bularak daha ileri gitmeye kalktı; çağdaş devletler örneğine göre bir özgürlük rejimi kurmanın zamanı geldiğine inanıyordu. Bu rejimde yine de otorite ilkesi korunacak ve olabildiğine müslümanların üstünlüğü sağlanacaktı.

Ama parça parça ödünler yetmiyordu artık. Gittikçe artan karışıklıklar karşısında bakanlar görevlerinden ayrılmak zorunda kaldılar; Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da tahttan indirildi; birkaç gün sonra da öldüğü duyuldu.

Yerine yeğeni Murat V. tahta geçti. Yeni padişah hemen «Devletin adaletli ve sağlam bir temel üzerinde yeniden kurulacağını» ilân etti. Gerçekten de bunun gecikmeden yapılmasına gereksinme vardı. Vilayetlerde karışıklık sürüp gidiyordu. Selanik'de Fransız ve Alman konsolosları öldürüldü. Avrupa her zamankinden daha çok Osmanlı hükümetinin üstüne varıyordu. Rusya ve Avusturya İmpara-

torları Reichstadt'da biraraya gelip konuştular (8 Temmuz 1876). İngiltere ayaklanan Bulgarların üzerine düzensiz birliklerin, başı bozukların gönderilmesine içerlemişti; bunlar memlekette zorbalıklarıyla korku salıyorlardı. İngiltere'nin liberal basını Gladstone'un öfkeli söylevi üzerine «Bulgaristan'da yapılan vahşetler»i açığa vuruyor ve İngiliz Hükümeti'nin şiddetle hareket geçmesini istiyordu. Sultan Murad daha yeni tahta çıkmışken delirdi.

İşte bunun üzerine Mithat Paşa ve arkadaşları Abdülmecid'in ikinci oğlu Abdülhamit'le işbirliği ettiler. Abdülhamit, reformcular kadar özgürlükçü geçiniyordu. Hiç güçlük çıkartmadan Jön Türklerin bütün koşullarını kabul etti ve hiç vakit geçirmeksizin yeni anayasayı ilân edeceğine söz verdi. Murat tahttan indirildi. Abdülhamit amcası Abdülaziz'in devrilmesinden üç ay sonra 31 Ağustos 1876'da tahta çıktı; Mithat Paşa'yı Sadr-ı Âzam yaptı.

⁂

İmparatorluğun her yanında durum son derece kötüydü. Hristiyan halk, Rusya ve Avusturya'nın gizli, açık kışkırtmalarıyla her yerde harekete geçmişti. Bosna, Hersek, Bulgaristan ayaklanmıştı. Slavlık adına başkaldıran Sırbistan ve Karadağ Türkiye ile savaşa girişti. Osmanlı hazinesi, alacaklılarına borcunun yarısını bile ödeyemeyecek haldeydi. Avrupa devletleri artık reform vaadlerine inanmıyorlardı. Bunların hepsi Çar gibi, «Hasta Adam»ın mirasına konmayı beklemiyorsa da Osmanlı İmparatorluğu'na kendini yönetme gücünden yoksun küçük bir çocuk gözüyle bakıyor ve vasilik altına alınması gerektiğini düşünüyorlardı. Türkiye, ayaklanmış olan Sırpları yendiği halde, Avrupa onu önce ateşkese zorladı, sonra da padişahın, uygulayacağı bir reform programı hazırlamak üzere İstanbul'da bir uluslararası konferans toplamasını istedi.

O sırada otuz dört yaşında olan Abdülhamit, eşine az rastlanır ince ve esnek zekâlı bir hükümdardı. İlerlemeye meraklıydı, çalışma ve yapıcılık gücüne sahipti. Kişiliğinde az rastlanır bir azimlilikle ihtiyatlılığı birleştirmişti. Yapacağını gözünü kırpmadan yapardı. Osmanlı tahtına yüz yıllardan beri bu denli uyanık bir politikacı çıkmış değildi.

Özgürlükçüler, Abdülhamid'in daha ilk hareketlerinden, kendi isteklerine göre devleti yönetmeyeceğini anlamışlardı. Tahta çıktığı gün okuduğu ve Mithat Paşa'nın yazmış olduğu söylevden bir meşrutiyet (Anayasa) rejimi'nin kurulacağı konusundaki bütün vaadleri çizdi; reform yapma konusundaki niyeti ve uyruklularını ne denli sevdiği hakkında belirsiz güvenceler vermekle yetindi.

Belki de daha önceden bir hazırlığın gerekli olduğunu düşünüyordu. Egemenliği altındaki halkın büyük çoğunluğunun Avrupa kültürünün benimsenmesine karşı olduğunu biliyordu ve hiçbir şeyi değiştirmeden önce onları hazırlamayı düşünüyordu. Şüphesiz ülkesini Ruslar'la Avusturyalılar'ın anladığı biçimde dışarının baskısıyla değiştirmekten hoşlanmıyordu. Türkiye'nin, aydın bir hükümdarın yönetiminde akla uygun, ılımlı, ihtiyatlıca, Fransız diplomasisinin geleneksel öğütlerine uygun olarak kendi kendini yenileştirmesini yeğliyordu herhalde.

Genç Türkler de dışardan yapılan baskıyla reform gerçekleştirmek istemiyorlardı. Jön Türkler hem Avrupa'yı hoşnut etmek hem de mutlakiyetçi rejimin kötülüklerini gidermek için İmparatorluğun bir meşrutiyetçi monarşiye dönüşmesini özlüyorlardı: Osmanlı ulusu kendi işlerinin yönetimini kendi eline alacak ve ülkeyi yeniden düzene sokacaktı. Ama dışardan gelecek bir baskı, Mithat Paşa ile arkadaşlarının planında yer almış değildi.

Ne yazık ki ne padişahın ne de bakanlarını bekleyecek vakitleri ve araçlarını seçmek olanakları vardı. Avrupa tehdit ediyordu. Berlin notasında Osmanlı Hükümeti'nin üstü-

ne Avrupa'nın «ağırlığını» koymaktan, gerekirse diplomatik girişimlerin ardından etkin önlemlere başvurmaktan söz ediliyordu. Büyük devletlerin tam yetkili temsilcileri İstanbul'da toplantılar yapıyorlardı. Tehlikeyi uzaklaştıracak biricik çare liberal istekleri bir an önce benimsemek olarak görünüyordu.

23 Aralık 1876 günü Konferans'ın oturumları başladığı sırada bir tiyatro sahnesi gerçekleşti: Fransa temsilcisi B. de Chaudordy, Türkiye hükümetine program metnini verdiği ve tartışmaların başladığı sırada top sesleri duyuldu. Saffet Paşa yüksek perdeden: «Bu top sesleri Padişahın İmparatorluğa armağan ettiği Anayasa'yı selamlıyor!» dedi. Avrupa'nın istediği de buydu.

Gerçekten de imparatorluk liberal bir rejime kavuşmuştu, bunun sayesinde herkes isteklerini ileri sürebilecek ve haksızlıklara karşı sesini yükseltebilecekti. Avrupa örneğine göre sorumlu bir bakanlar kurulu oluşturulacaktı. İki meclisli bir parlamento kurulacak; bunlardan senato üyelerini, Padişah, ömür boyu kalmak üzere atayacaktı; millet meclisi üyelerini de ırk ve din farkı gözetmeksizin Osmanlı uyrukluların tümünü temsil etmek üzere ulus seçecekti. Basın ve toplantı özgürlüğü, dernek kurmak hakkı, yargıçların güvencesi, yasa önünde eşitli, herkesin kamu görevlerine alınabilmesi, verginin hakça dağıtılması, zorunlu bir ilk öğretim, bunların hepsi öngörülmüş ve vaadedilmişti.

Abdülhamit Anayasa'yı, Avrupa'nın isteklerine karşı bir aldatmaca olarak düşündüğü halde, Sadr-ı Âzam'a göre, tersine Fransız devrimi ilkelerine göre, Batılı biçimde örgütlenmiş yeni Türkiye'ni temel yasası olmalıydı. Abdülhamit'in liberal reformların düşmanı kesilmesine ve Mithat Paşa ile arkadaşlarını ezmesine yol açan anlaşmazlık böyle başladı.

Bununla birlikte, anlaşmazlık bir süre gizli kaldı. Seçimler olaysız geçti, Avrupa devletlerine yeni anayasanın

metni gönderildi. Mithat Paşa, Anayasa'nın imparatorlukta «bir özgürlüğün, adaletin ve eşitliğin egemen olması, uygarlığın zaferini sağlaması, bir vaadden ibaret kalmayıp gerçek ve kesin bir hareket olarak Osmanlılar'ın malı olması» için çaba harcıyordu.

Büyük devletlerin bir şey istemeleri için artık pek neden kalmıyordu. Öyle ki, 1877 Ocak ayında elçiler bir reform ültimatomu verdikleri zaman Osmanlı Hükümeti, bu isteklerin Anayasa'ya aykırı oldukları yanıtını verdi.

Bunlar aslında padişahın iradesine aykırıydı. Abdülhamit hoşuna giden yöntemlerle devlet örgütünü yenileştirme hazırlığına girmeyi düşünüyordu. Doğru ama çoğu kez esneklikten uzak olan başbakanına katlanamıyordu. 5 Şubat günü Mithat Paşa'yı sarayına çağırttı, elinden devletin mühürünü aldı, kendi yatıyla Brendizi'ye gönderdi. Gözden düşen, önce Şam sonra İzmir valiliğine atanan ve Abdülaziz'i öldürtmekle suçlanan Mithat Paşa, Arabistan'daki bir kalede boğduruldu (26 Nisan 1883): Türkiye'nin yenileşme hareketi böylece ünlü bir kurban vermiş oluyordu.

Böylece Jön-Türklerin yapmak istedikleri işlerin gerçekleşmesi suya düşmüştü. Paşaların adamlarından oluşan meclis hiçbir işe girişmek istemiyordu. Milletvekilleri her öneriyi hep bir ağızdan evet diye onaylıyorlardı. Bunun için onlara **Evet Efendimciler** adı takılmıştı. Böylece onlara Avrupalılar'ın isteklerinin geri çevrilmesi onaylatılmıştı. Öyle ki reformları gerçekleştirmek için toplanmış olan bu parlamento, hepsini ertelemeye başlamıştı. Abdülhamit'in kişisel yönetimi başlıyordu.

⁂

Bu başlangıç çetin ve acılarla doluydu. Avrupa, Anayasa çerçevesinde bile olsa bütün reform isteklerinin geri çevrilmesine kızıyordu. Türkler 1856'da olduğu gibi şunun tek-

rarlanabileceğini sanıyorlardı: «Siz şu ya da bu vilayet için reform istiyorsunuz, oysa biz, imparatorluğun bütün vilayetlerini kapsayan daha geniş reformlar veriyoruz. Daha ne istiyorsunuz?»(*) Büyük devletler artık Osmanlılar'ın vaadlerine inanmaz olmuşlardı. Oyuna geldiklerine inanıyorlardı. O güne kadar bütünlük ilkesini ve genel reformlar sistemini desteklemiş olan İngiltere, Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışma politikasına katılarak Avrupalı görevlilerin denetimi altında hristiyanların özerkliğinin sağlanmasından yana oldu.

31 Mart 1877'de Londra'da toplanan yeni bir konferansta hazırlanan protokolde şöyle deniliyordu: «Büyük devletler elçilerinin ve yerli görevlilerin aracılığıyla Osmanlı hükümetinin vaadlerini yerine getirip getirmediğini denetlemeye karar verdiler; eğer umutları yeniden suya düşerse birlikte gerekeni düşüneceklerdir.»

Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun vasilik altına konulması demekti: aslında bu tasarı lafta kalmamış uygulanmaya başlamıştı bile. Resmi bir telgrafta, dük Decazes açıkça: «Türkiye vasilik altındadır,» diyordu. Saffet Paşa da bir genelgesinde «Avrupa'nın küçük düşürücü vasiliğinden» söz etmekteydi. Şimdi, Rusya, vasiliğini yaptığının mirasına konmak için sabırsızca davranıyordu: «Büyük devletlerin el birliğiyle inandırma yoluyla gerçekleştiremediklerini, zora başvurarak elde etmek» istiyordu. Rusya'ya göre her şeyden önce: «Türk yönetiminin hoşgörülmez kötü tutumuna karşı hristiyanların yaşam ve güvenliklerinin sağlanması» gerekmekteydi. Bu çıkarın, ki Rusya'nın «yaşamsal çıkarı» idi, Moskova'nın politikasını nerelere götürebileceğini açığa vurmaktaydı. Bir Rus ordusu Balkan dağ zincirlerini zorladı, Türklerin Şıpka'daki kahramanca savunmasına karşın, unutulmaz bir kuşatmadan sonra Plevne kalesini aldı ve Edirne'ye kadar ilerledi. Düşmanın başkentin kapısına

(*) O. FOCIEF (A. Schopoff'un takma adı) **La justice turque et les réformes en Macédoine** (Plon, 1907).

dayandığını gören Padişah büyük bir korkuya kapıldı, kendisinden ne istenilirse yapacağını vaadetti. Ayastefanos (Yeşilköy) anlaşmasıyla Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'na yarı bağlı, Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan bir prenslik oluyordu; İstanbul ve Çanakkale Boğazları Çar'ın donanmasına açık tutulacaktı; Ruslar, Asya'da Kafkasya'nın güneyinden ilerleyerek Türkiye'nin doğusunun bir bölümüne kadar yayılacaktı.

Her ne kadar İngiltere **Reaya**'nın kurtuluşu için Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girişmesine göz yummuş ise de, Çarın Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları üzerinde üstün bir etki sağlamasına katlanamazdı. Türkiye Hindistan yolu üzerindeydi ve şayet Hindistan'a giden yollara egemen olmaktan vazgeçerse imparatorluk davasından da vazgeçmesi gerekirdi. Oysa Rusya, Büyük Bulgaristan yoluyla Balkan yarımadasından denize açılan bir kapı elde ederek Süveyş kanalını tehdit edecekti. Açılan Boğazlar yoluyla da Mısır'a etki yapacaktı. Anadolu'nun stratejik bir düğüm noktası olan doğusundan da İskenderun körfezine ya da Basra körfezine inmeye hazırlanıyordu.

Londra çok telaşlanmıştı. Emperyalizm doktrinlerinin şampiyonu Lord Salisbury, iktidara geldi. Ayastefanos anlaşmasının gözden geçirilmesi için, uluslararası bir kongre toplanmasını önerdi. Moskova'nın hırslarına bir set çekmek üzere genç Alman İmparatorluğu'nu Türkiye işleriyle ilgilendiren de odur.

Kongre, Bismarck'ın başkanlığında Berlin'de toplandı. Artık yalnız padişahla değil, Avrupa'yla karşı karşıya gelen Rusya, Büyük Bulgaristan projesinden, Fırat nehrinin kaynaklarından ve Boğazların serbestliğinden vazgeçti. Bunun üzerine Osmanlı devletine yaptığı yardımın karşılığı olarak Kıbrıs'ı ele geçiren İngiltere, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsız devletler olarak kurulmasını sağladı. Bulgaristan da kuramsal olarak bağımlı ama aslında özerk bir prenslikti. Bosna-Hersek de, düzenin sağlanması için Avusturya yönetimine geçti.

Böylece Türkiye bir kere daha savaşın bedelini ödemiş oluyordu. Çatışmalar başlamadan az önce iktidara getirilmiş olan Jön-Türkler vatanın uğradığı felâketin sorumlusu olarak gösterildi. Bunların başları yabancı ülkelere gitmek zorunda kaldılar. Anayasa'dan yana olanlar azaldı. Türk ordularının uğradığı bozgunlar, padişahın otoritesinden çok 23 Aralık 1876 Anayasası'nın başlıca savunucularının itibarını sarsmıştı. Artık kimse bu Anayasa'nın getirdiklerinin korunmasını istemiyordu. Ölü doğmuş gibiydi bu Anayasa. «Aslında bu, içtenlikle meydana getirilmiş bir yapıt değildi ve olamazdı da. Çünkü müslüman halk bunu serbestçe ve kendi iradesiyle istemiş değildi. Eski kafalı Türkler ve bunların esinlendiği dinciler hükümet toplantılarında Anayasa'ya karşı çıkıyorlardı.»(*) Jön-Türkler arasında da hâlâ geleneklere bağlı kalmış olanlar da, yenenlerle yenilenlerin özümlenmesinin temel koşulu olan müslümanlarla hristiyanların eşitliği ilkesini benimseyemiyorlardı. Berlin Kongresi'nde delegeler, Anayasa'ya hiç değinmediler. Yarım yüzyıldan beri Bâb-ı Âli ile süregelen görüşmelerin deneyi, Padişahların ve vezirlerin Türkiye'yi çağdaşlaştırmak yolundaki az çok kendiliğinden çabaları Osmanlılarca girişilen topyekûn bir çağdaşlaşma çabasının ve onlardan yerine getirmeyecekleri vaadlerin istenilmesinin yararsızlığını göstermişti.

Avrupa, Padişaha, politikasını halkların kaynaşması, liberalizm ve parlamenter rejim yoluna yönlendirmesi için öğüt vermekte vazgeçti. İngiltere'nin ileri sürdüğü genel reform isteği sonuçsuz kalmıştı. Yeni bir anlayış üstün geldi ve Anayasa tıpkı onun kadar görkemli ve onun kadar etkisiz 1839 ve 1856 Anayasaları'nın yanına imparatorluk arşivine kaldırıldı.

Bundan sonra Avrupa hükümetlerinin amacı artık gerektiği zamanda Padişahtan vilayetlere düzen verme hakkını azaltmasını sağlamak, bunu ısrarla istemekti. Tanzimat'ın geniş reform isteği sonuçsuz kalmıştı. Yeni bir

(*) ENGELHARDT, **a.g.e.**, Cilt II, s. 170.

anlayış üstün geldi ve Anayasa tıpkı onun kadar görkemli ve onun kadar etkisiz 1839 ve 1856 Anayasaları'nın yanına, imparatorluk arşivine kaldırıldı.

Bundan sonra Avrupa hükümetlerinin amacı artık gerektiği zamanda Padişahtan vilayetlere düzen vermek hakkını azaltmasını sağlamak, bunu ısrarla istemekti. Tanzimat'ın geniş reformları gerçekleşmemişti. Bağımsızlık ve bütünleşme ilkesini bir yana bırakan Avrupa, doğrudan doğruya ya da dolambaçlı olarak imparatorluğun işlerine el atma yoluna gidiyordu. Berlin Antlaşması uyarınca, Padişah, Bosna-Hersek'in yönetim yetkisini Avusturya-Macaristan'a vermişti. Yalnız bunun süresi belirlenmiş değildi. Osmanlı devleti Balkanların, imparatorluğa pamuk ipliğiyle bağlı olan Bulgaristan'ı içine alan bütün kuzey bölümünü yitirmişti. Bundan başka doğu Rumeli'nin yönetsel özerklik koşullarında, genel bir hristiyan hükümeti içeren bir statüyü kabul etti. Girit'in, Makedonya'nın ve Avrupa'daki öteki illerin sırtında bağımlılık yükümlülüğünü sürdürüyordu. Çünkü bu bölgelerde, uygulanabilecek örgütsel düzenlemelerin daha önceden, Rumeli uluslararası komisyonunca incelenmesi gerekiyordu.

Dahası, Asya'daki vilayetlerde ya da hiç olmazsa ermenilerin oturdukları yerlerde Osmanlı hükümeti bundan sonra, kurumlarda yapacağı reformlarda İngiltere ile anlaşmak zorundaydı. Bundan başka «Bu amaçla alacağı önlemler konusunda, bunların uygulanışını denetleyecek olan büyük devletlere zaman zaman bilgi verecekti.»

İşte Berlin Kongresi'nin Osmanlı hükümetine zorla kabul ettirdiği ödünlerin bilançosu buydu ve Tanzimat'ın cömertçe girişimlerinin sonu bu oldu. Özellikle öğretimde, büyük başarılar elde edildi ki bu, yeni başarılara da olanak sağlayacaktı. Daha 1848'de Abdülmecit'in bir Hatt-ı Şerifi ile «güzel sanatların ve sanayiin ilkeleri ile bilimlerin öğretilmesi için okullar açılmasını en ivedi işlerden olduğu» belirtilmişti. **Mekteb-i Mülkiye**'de (Siyasal Bilgiler Okulu - ç.)

iç yönetim için gerekli görevliler yetiştiriliyordu. Orta öğretim, sivil ve asker **idâdi** (Lise - ç.)'lerde ve Galatasaray'da çok iyi yapılıyordu. Bundan başka kurulan ilkokullarla öğretim köylere kadar yayılmaktaydı. Böylece öcünün alınması için zemin hazırlanmış oluyordu. Ama siyasal ve toplumsal reformlar başarısızlığa uğramıştı.

Elli altmış yıldır, büyük devletler de, Türkiye'nin kendisi de hristiyan halkın yaşamsal çıkarlarını güvence altına alamadıklarından, Avrupa devletleri her vilayette bölümsel, yerel ora halkının gereksinme ve özlemlerine uygun reformların gerçekleştirilmesine çalışıyorlardı. Türkiye'nin içişlerine karışma politikası bütünleştirmek politikasına göre daha öncelik kazanmıştı: bu da Avrupa'nın Osmanlılar'ın işlerine sürekli olarak burnunu sorması biçiminde görünmüştür. Bu «çağdaşlaşma» krizinden Türkiye, daha müslüman, daha mutlakiyetçi, her zamankinden daha doğulu olarak çıktı: Tanzimat çağı kapanmıştı. Anayasa kaldırılmış değildi ama, kenara itilmişti. «**İttihat ve Terakki**» komitesinin, bütün dünyanın alkışları arasında ona yeni bir güç kazandırmak üzere uyuşukluğundan çıkarıncaya kadar böyle kalacaktı.

VII

TÜRKİYE'NİN YENİLEŞMESİ VE BÜYÜK DEVLETLER

Avrupa devletlerinin Türkiye'nin işlerine karışması, daha ilk kapitülasyonlar döneminden başlar. Daha XVI. yüzyılda Fransa, kendisine siyasal alanda ve ticaret alanında kazançlar sağlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun hristiyan uyrukluları için güvence istemişti. Kahramanca fetihlerin anılarıyla övünen, üstünlük duygusuyla dolup taşan Türkler, kendilerine boyun eğen halkı özümlemeden ayrı bir katmak gibi bunların üstüne yerleşmişlerdi. En temel haklarını bile kullandırmıyorlardı. Onlara, İmparatorluğun siyasal yaşamına yabancı konuklarmış gibi hoşgörüyle davranıyorlardı.

Osmanlı devleti, XVIII. yüzyıldan başlayarak, adam sendeciliği ve zayıflığı yüzünden yozlaşması karşısında nefret duyduğu reayanın denetimini yavaş yavaş Avrupa'ya kaptırdı.

Oysa, Bâb-ı Âli hükümranlık haklarının bir bölümünden vazgeçtikçe bağımsızlığı için en iyi bir güvenceye kavuşuyordu. Çünkü hükümranlığını kısıtlayan Avrupa devletleri arasındaki rekabet olmasaydı, çoktan bir Avrupa devleti olarak ortadan kalkmış olacaktı. Yokedilmesi gereken ortaklaşa bir düşman olmaktan çıkınca devletlerden her biri, Osmanlı devletini, kendisine saklamak istediği bir av gibi, birbirlerinin yutmak hırsına karşı korumaya girişti. Bunun

için de diplomatlar çelişik iki duygunun etkisi altındaydılar: hem iç işlerine karışma politikası güdüyorlar, hem de Türkiye'nin bütünlüğünü koruma politikası izliyorlardı.

Bunlardan birincisi, islâmlık karşısında hristiyan halklarla geleneksel bir dayanışma zorunluluğu anlayışına dayanıyordu. Ama eski haçlı ruhuna yeni öğeler de eklenmişti: çağdaş liberalizm insan hakları adına, köleleştirilmiş hakları adına, köleleştirilmiş halkların kurtuluşu için uğraşıyordu; ulusallık ilkesi adına da ezilen ırkların boyunduruktan kurtulmasını istiyordu. Osmanlı devletinin iç işlerine karışmak için bir sürü bahane vardı. Bu da doğrudan doğruya Bâb-ı Âli'nin yükümlülüklerinden doğmaktaydı. Elbirliği etmiş olan Avrupa devletleri karşısında zayıf olduğu ve sürekli olarak kuvvete başvurulmasından korktuğu için her vakit her türlü vaadde bulunuyor ve herşeyi imzalıyordu: ne var ki bu vaadlerin hemen hemen hiçbiri tutulmadı. Öte yandan Avrupa da reform istemekten vazgeçmişti. Türkiye'ye işadamlarını, bankerlerini, mühendislerini sokmayı ve onlar hesabına ayrıcalıklar ve tekeller koparmayı yeğliyordu. Bugün hiçbir Avrupalı hükümet yoktur ki, Türkiye ile olan ilişkilerinde, kendi ulusundan maddi çıkarlarını hesaba katmasını ve zora başvurma tehdidiyle bu çıkarları savunan durumda olmasın. Bu öyle bir hal almıştır ki, birçok iyi niyetli kişinin gözünde Türk hükümeti ezenden çok ezilen olarak görünmeye başladı.

Ardı arkası kesilmeyen bu yerleşme girişimlerine karşı Osmanlı hükümeti, büyük devletlerin birbiriyle rekabetlerinden yararlanarak kurtulma yolu bulabiliyordu. Dengeyi koruyabilmek için Avrupa devletleri savaşa kadar gidecek olsalar bile içlerinden birinin doğuda üstünlüğü elde etmemesi için çekişme halindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü Avrupa politikasının temel ilkelerinden biri olmuştu. Padişah, bundan kendi egemenliği için uluslararası anlaşmaların hükümlerinden daha sağlam bir güvence olarak yararlanmaktaydı. Doğululara özgü esnekli ve ihti-

yatla devletlerden birinin aşırı isteğinin tehlikesini sezer sezmez, ötekilerin yardımından destek arıyordu. Oyalayıcı yollara başvurarak en iyi kanıtlara dayanan istekleri bile kenara iten Abdülhamit, bu ustaca tahtaravalli oyunuyla otuz yıl boyunca kişisel ve pan-islamcı politikasını sürdürmeyi başarmıştır.

⁂

Abdülhamit'in padişahlığının ilk evresinde Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nda başrolü oynamaktaydı. 1877-78 savaşlarını kazanmış olması Rusya'yı hristiyan ulusların kurtarılışı politikasının temsilcisi, öncüsü yapmıştı. Berlin Kongresi'nde Ayastefanos antlaşmasının Rusya için çok kazançlı olan maddelerinde yapılmış olan değişiklikler bu devletin Balkanlar'daki saygınlığına dokunmamıştı. Gerçekleştirdiği zaferlerin kazancından yoksun bırakılan bu büyük Slav devleti, bütün kurtuluş umutlarının kendisine bağlandığı güçlü koruyucu olarak kaldı.

Ne var ki, yeni kurulan Balkan devletleri, Moskova'nın vasiliğinden bıkmakta gecikmediler. Çarın kurtardığı Bulgarlar, Ayastefanos anlaşmasında öngörülen Büyük Bulgaristan'ı elde tutamadığı için küskündüler. Sofya'da katlanılan 5 yıllık Rus egemenliğinden sonra, bağlar koptu. Daha 1883'te Aleksandr III'ün yeğeni Prens Aleksandr de Battenberg, Rusya'ya karşı olan ulusal partiye yaklaştı. Onun tahttan çekilmesinden sonra «Bulgaristan Bulgarlarındır» sloganını ortaya atan Stambulof, hükümetin başına geçti.

Böylece, Çarın kurtardığı halklar bile ondan uzaklaşıyorlardı. Öte yandan Abdülhamid de kaytarıyordu. Ne Rusya'nın öteden beri İstanbul'da gözü olduğunu ne de son savaşın facialarını unutmuştu. Öteki devletlerin elçileri, Padişah'la konuşmalarında birbirleriyle yarış edercesine Petesburg'un telkinlerini zayıflatmaya çalışıyorlardı. Çar'ın çaba-

larına karşın, 1886'da Prens Aleksandr'ın hükümeti sırasında Bulgaristan'la Rumeli'nin birliğini benimsedi. Yıldız Sarayı'nda Rus nüfuzu yerini İngiltere'nin üstünlüğüne bırakmıştı.

Hindistan'a sahip olan ve Mısır'ı işgal eden İngiltere yakın doğuda etkili bir politika gütme hırsını ve zorunluluğunu duymamazlık edemezdi. Asya'daki İmparatorluğa giden yollara egemen olma kaygısında olan İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye'de sahip olduğu topraklara başka bir devletin egemen olmasından her zaman son derece korkmuştur. Çar'ı İstanbul'dan uzaklaştırmak için Rusya'nın doğudaki politikasını yüz yıldır engellemiş, savaş açmış, Ayastefanos antlaşmasını Berlin Kongresi'nde değiştirtmişti. Bu siyasal maçta «zorunlu olmasa da yararlı bir bağlaşık olarak» Türkiye'yi kurtarmış ve güçlendirmişti. Şüphesiz, Türkiye ile Rus İmparatorluğu arasında tampon oluşturacak olan «Büyük Bulgaristan»a Beaconsfield'in karşı çıkmasına üzülecekti. Filibe devriminde oldu bittiyi tanımak üzere elini çabuk tutmuştu. İngiltere'nin doğu politikası değişti. Tutucu olsun, liberal olsun, İngiliz devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmak için gittikçe artan bir eğilim duyuyorlardı. 1885'ten sonra Rusların hırsları karşısında her zaman kaygı duymuş olan Padişah'ın da görüşlerine katılmasını sağladılar. Kraliçe'nin bakanları Londra'dan Osmanlı Padişahını destekliyor, cesaretlendiriyor, ona öğütler veriyor, Padişah da yakın doğuda İngiliz çıkarlarını korumaya çalışıyordu.

İngilizler, ticaret, sanayi, deniz ulaşımında ön planda yer almışlardı. Bu, İngiliz diplomasisinin, yüzyıllardır, Rusya'ya karşı yürüttüğü mücadelede kazandığı en parlak zaferdi.

İstanbul'da ve Balkanlar'da karşı karşıya olanlar yalnız İngilizler ve Ruslar değildi. Bu iki büyük devlet başrolü ele geçirmek içir çekişirlerken onların çevresinde başka oyun kişileri: Avusturya, İtalya, Almanya nöbetleşe doğu

sahnesinde görünüyorlardı. 1866'dan beri Almanya işlerinden uzaklaştırılan Habsburg monarşisi Doğu'ya yönelmişti. Balkan yarımadasında yayılmasına elverişli bir açık kapı arıyordu. Aslında bu yeni bir politikaydı. Bu politika Bismarck'ın Avusturya-Macaristan'ı «Drang nach Osten» e ittiği gün açığa çıktı. Avusturya Ege Denizi'ne giden yola göz dikmişti.

Ordularını Selanik'e doğru indirmesine karşı çıkılabilirdi. Avusturya hükümeti uzun süre ılımlı tasarılar besliyormuş gibi göründü. Harekete geçme anını bekleyerek kabuğuna çekilmiş gibiydi. Güçlü bir devlet kendi sınırıyla Ege Denizi arasına yerleşmedikçe, kazançlı bir **statut quo** ile yetinecekti. Bir kazanç sağlamış olsa bile bu, ihtiyatlı bir geride durmanın ödülü olacaktı. Tarafsız kalmasına karşılık Çar Aleksandr II. ve Gorçakof daha 1876'da Reichstadt anlaşmasından hemen sonra Avusturya'ya Bosna-Hersek'i işgal etme hakkını tanıdılar. Berlin Kongresi de İngiltere'nin teşvikiyle bu iki vilayeti yönetme görevini bu devletin yapmasını onayladı Avusturya'nın isteği Türkiye'nin parçalanması değildi: Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü bozulmamalıydı; zayıf ama öğütlerini dinleyen bir İmparatorluk olarak kalmalıydı. Bu gerçekçi politikaya böyle bir çözüm uygun gibi görünmekteydi. Gerçekten de Avusturya'nın nüfuzu İstanbul, Sofya ve Belgrad'da aynı zamanda başarı kazanmıştı. Bulgaristan tahtına Avusturya ordusunun bir subayını, Saxe-Coburg prensi Ferdinand'ı oturttu. Sırp Kralı Milan da yumuşak başlı ve değerli bir yardımcıydı.

Türkiye'nin işleriyle, Avusturya gibi ilgilenen Genç İtalyan Krallığı da doğu entrikasının iplerinden birkaçını elinde tutuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasının paylaşılması sırasında Trablus'un İtalya'ya düşmesi pek uygun olacaktı onun için. Bundan başka Arnavutluk kıyılarına yerleşmek de hoşuna gidecekti: bu, ona Venedik'ten kalan bir gelenekti. Daha ötede, yakın doğuda latin katoliklerinin pro-

tectorat'sında Fransa'nın yerine geçmek üzere önlemler almaya başlamıştı. Dinsel örgütlere paraca yardımda bulunuyor ve bunları destekliyor, okullar ve hastaneler açıyordu. Doğuda bir latin imparatorluğu kurmayı tasarlamıyordu şüphesiz, ama Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin işleri özenle izliyordu; Arnavutluk'ta, Makedonya'da, Anadolu'da kazançlı girişimlerde bulunmaya çalışıyordu. Bu da İtalya'nın İngiltere ile anlaşmasının ve bağlaşığı Avusturya'ya soğuk davranmasının en etken nedeniydi.

Bunca hırsın ortasında yalnız kalan Fransa, Türkiye'de çıkara dayanmayan bir politika izleyebiliyordu. Yüzyıllardan beri Padişahla iyi ilişkiler kurmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne saygı göstermişti. Öte yandan da bu ilkenin gerekli sonucu olarak, katoliklerin protectorat'sını üstlenmiş ve İmparatorluktaki halkların yaşam koşullarının iyileşmesine katkıda bulunmuştu.

Fransa, tarihine sadık olarak, Tanzimat'ın bütün yenilikçi girişimlerini desteklemişti. 1840'ta Sadr-ı Âzam M. Reşit Paşa şöyle demişti: «Biz her zaman Fransa'ya başvurduk. Reformlarımızı bize öğreten odur ve bunun için de başarımızı ona borçluyuz.» Daha sonra Âli ve Fuad Paşalar da öğütlerimizden esinlenmişlerdi. Galatasaray Lisesi'nin kuruluşu etkimizin doruğa ulaşmasının bir belirtisiydi. Ama, 1870 savaşı doğu işlerine sırt çevirmemize neden oldu. Aynı anda, Jön-Türklerin umutlarını da yıktı. Berlin Kongresi'nde Fransa kendini silmemekle birlikte, ihtiyatlı davrandı ve yüz yıllardanberi gelen haklarını savunmakla yetindi. Şimdi üstünlük, zafer kazanmış olan Almanya'daydı.

Bismarck başbakan olmuştur. Güçlülüğün ve başarısının sağladığı üstünlük Prusyalı «namuslu simsarı» devletler arasında hakemliğe yükseltmişti; o da bundan yararlanarak Türkiye'yi parçalamaktan kurtardı. Ayastefanos antlaşmasıyla Padişahın elinde kalan Avrupa'daki topraklar birbirinden uzak iki bölüme ayrılmıştı. Yalnızca Cermenliğin çıkar

larını düşünen Bismarck, Çara bağlı «Büyük Bulgaristan»ın Avusturya'nın Balkanlar'da güttüğü amaçlara engel olacağını düşünüyordu. Makedonya'nın Türklere geri verilmesi, Avusturya'nın Ege Denizi'ne doğru ilerleyişinde, yolu açacaktı. Bismarck'ın Berlin Kongresi'ndeki tutumu Wilhelm II.'nin doğu politikasının yol almasını sağladı.

Daha tahta geçer geçmez genç imparator, Türkiye işlerine büyük bir ilgi göstermeye başladı. «Doğu sorununun, Pomeranyalı bir erin kemiklerine değmeyeceği» zaman geride kalmıştı. 1882'den beri bir Alman subayları grubu Türk ordusunun eğitimini yönetiyordu; bunlar arasındaki General von der Goltz, subay yetiştiren okulları yeniden düzene sokuyor ve kurmaylığı yeniden örgütlüyordu; ötekiler de Mauser ve Krupp fabrikalarına silâh siparişleri sağlıyorlardı. Böylece Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politikası daha başlangıcında belli olmuştu. Hiç gevşemeyen bir düşünce ve güzel bir metod anlayışı ile Almanya, sanayii olmayan yeni bir ülkenin ekonomisine egemen olma yolundaydı. Bu büyük tasarıya Alman diplomasisi de etkili bir katkıda bulunmuştu; yirmi yıldan beri çağdaş tarihteki bütün çalkantılar arasında Türkiye için son derecede elverişli olan bu diplomasi değişmedi.

⁂

Almanya, ermeni krizi sırasında parlak bir başarı fırsatı ele geçirdi:(*) Ayastefanos antlaşması, özellikle 4 Haziran günlük Türk-İngiliz antlaşması, ermeni halkının seçkinleri arasında büyük umutlar uyandırmıştı. O zamana kadar büyük devletler, 1856 Hatt-ı Hümayun'u ile desteklenmiş olan Paris antlaşmasının Avrupa'daki hristiyan Osmanlı uyrukluların korunmasıyla ilgili 9. maddesinin verdiği hakkı

(*) Ermeni olayları üzerine bakınız: Victor BÉRARD: **La Politique du Sultan** (Colin, 1900, in-12); René PINON: **L'Europe et L'Empire Ottoman** (Perrin, 1908 in8); Frantz DESPAGNET: **La Diplomatie de la Troisième République et le Droit des Gens.** (Larose, 1904, gr. in-8.)

kullanmamışlardı. Berlin antlaşmasının 61. maddesi uyarında Bâbı Âli: «ermenilerin oturdukları vilayetlerde, yerel gereksinmelerin gerektirdiği düzenlemeleri ve reformları gerçekleştirmeyi, çerkeslere ve kürtlere karşı güvenlik sağlamayı, bu amaçla alınan önlemlerin sonucu hakkında, bunların uygulanışını denetleyecek olan devletlere zaman zaman bilgi vermeyi» üstlenmişti. Uygulanması güç olan bu hükümler sadece kağıt üzerinde kaldı: Avrupa bu konuyla ilgilenmiyor gibi görünüyordu. Yalnız, İngiltere, Rusya'nın entrikalarından korktuğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine burnunu sokmak için fırsat arıyordu. Öyle ki 1885'den sonra, ermenilere ilişkin sorunların çözümü İngiltere'nin işiymiş gibi oldu.(*)

İmparatorluğun her yanına dağılmış bulunan ermeniler hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmuyorlardı. Yabancı ülkelerde özellikle Londra'da Ermeni ulusal kurtuluş komiteleri kurulmuştu. İlk ayaklanmalar çabucak bastırıldı. Fakat 1893 ve 1894'de Kayseri'de, Sason'da yeni ayaklanmalar oldu. Zalimce bir baskı çok büyük aşırılıklar için bahane oldu. İngiltere bir soruşturma açılmasını istedi; Fransa ile Rusya da onun bu isteğini desteklediler.

Oysa, adam öldürme olayları duyulur duyulmaz Lord Salisbury, gözdağı verici deyimlerle, yakında Osmanlı İmparatorluğu'nun çökeceği yolunda peygamberce demeçler verirken, öteki Avrupa devletlerinin elçilikleri kıyıdan kenardan Bâb-ı Âli'den reformlar koparırken, Almanya bu konuda Avrupa devletlerinin arasındaki anlaşmanın dışında kalmıştı. Uygarlık dünyasını irkilten zalimce hareketlere son vermek için, güçlü bir baskı yapmak, elbirliği ile zor kullanmak gerekirdi. Oysa Londra'da, ne Paris'de ne de Petersburg'da, Berlin'in katılmak istemeyeceği zorlama önlemlerine başvurulması istenilmiyordu. Karışıklıklar devam

(*) Adolphe d'AVRIL, **Négociations relatives au traité de Berlin.** (Leroux, 1886, in-8.)

ediyordu. Bunlar Zeytin Dağı'ndan İstanbul'a sıçradı. 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'na yapılan silâhlı saldırı başkentte yeniden kanlı baskınlara yol açtı. Avrupa'da heyecan başgösterdi. İstanbul Boğazı'nda demirleyen gemiler iki katına çıkartıldı; Avrupa devletleri reformların yapılmasını istediler. Bu devletler adına B. Hanotaux «artık bir damla kan akmamalıdır» dedi. Alınmak istenilen önlemlere yalnız Alman diplomasisi karşı çıkmıştı ya da şöyle yarım ağızla bunlara katılıyor gibi göründü. Bu anlaşmazlık karşısında Abdülhamid, bol bol belirsiz vaadlerde bulunup reformları erteledi. Öldürme olayları sona erdikten sonra da davranışı kendisi için elverişli tek devlet olan Almanya'nın kucağına atıldı.

Girit ve Yunanistan olayları bu yakınlaşmayı büsbütün sıkılaştırdı. Albay Vassos komutasındaki Yunanlı savaş birliği ayaklanan Girit'e çıkartma yaptığı sırada Wilhelm II. Yunanlılar'ın kötü bir yolda olduğunu söyleyerek bu hareketi sert bir dille eleştirdi ve bu askerlerin geri çekilmesi için Pire'yi abluka altına almak gibi zora başvurma önlemleri alınmasını önerdi. Daha sonra, Yunanistan çılgınlığa kapılıp Türkiye'ye karşı savaşa girişince Alman imparatoru Osmanlı ordusunu övüp kutladı ve Yunanlılar'ın felaketini hafifletmek için yapılacak her türlü girişime karşı çıktı. İstanbul üstündeki nüfuzunu daha da arttırdı. İmparatorun 1898 Ekim ayında yakın doğuya yaptığı seyahat Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki itibarını doruğa çıkarttı.

Ermeni olaylarının ve Tesalonya savaşının ertesinde, Avrupalılar'ın vicdanlarını rahatsız etmekten çekinmeyen Wilhelm II. İstanbul'da Abdülhamid'le en candan dostluk gösterilerine girişti. Abdülhamid de bir köşeye çekilip oturma alışkanlığını bozarak şatafatlı bir biçimde sıcak dostluk duygularını dile getirdi. Konuklarını armağanlara boğdu. İmparatoriçeye paha biçilmez bir taç verdi; imparatora da

bir çok armağanlar. Selamlık töreni sırasında Wilhelm'in önünden 20 bin askerlik bir Osmanlı Ordusu geçti. Böylece bağlaşığı olan, koruduğu Abdülhamid'le dayanışma halinde olduğunu bütün dünyaya gösteriyordu. Şam'da kadehini kaldırarak yankılar uyandıran şu sözleri söylemişti:

«Padişah hazretleri ve kendisine halife olarak saygı gösteren üç yüz milyon müslüman emin olsunlar ki Almanya İmparatoru her zaman onların dostu kalacaktır.»

Bu coşkun duygular tümden yapmacık değildi. Bu sözlerin altında gerçek siyasal bir çıkar gizliydi. Boğaziçi'ndeki fener alaylarının ışıkları sönmeden, Padişah büyük bir cömertlikle Almanlar'ın işlettiği Anadolu şirketine, tren hattının başlangıç noktası olan Haydarpaşa'da bir ticaret limanı yapma hakkını veriyordu. Birçok kazançlı sözleşme imzalandı. Deutsche Bank'ın yöneticisi Doktor Siemens büyük bir güç kazandı; kısa bir süre Bağdat demiryolunun imtiyazını elde etti. Osmanlı İmparatorluğu'nda Cermen çağı başlamış oluyordu.

⁂

İstanbul'u gezen bir turist, Ayasofya'dan çıkıp da Sultan Ahmet Camii'ne giderken, At meydanında birkaç adım atınca kubbeli, acayip küçük bir yapı ile karşılaşır. Bu ünlü meydanda eskiden Bizanslıların hipodromları vardı. Bugünkü biçimi de bu hipodrom planını anımsatır. Yine bu meydanda büyük Teodos'un Mısır'dan getirttiği dikilitaş, Delf tapınağından getirtilen yılanlı sütun, Konstantin Porfirojenet'in duvarla örülmüş piramidi vardı; bu meydan imparatorların keyiflerince diktikleri gözalıcı yapıtlarla süslenmişti. Bütün bunlar bu arenanın eksenini belirlemekteydi. Eski kentin yıkıntılarıyla dolu olan bu ışıklı dekor içinde, Yunanistan'ın nefis havası Ayasofya'nın kubbesini, dantelle şerefeli minareleri, Osmanlı sanatının bir incisi olan

Ahmet III. çeşmesini sarmakta. İşte bu alanda bugün burada Alman İmparatorunun anısına dikilen anıt görülüyor. Sekiz köşeli bir anıttır bu; kara mermerden kısa sütunlar üstüne basık bir kubbe oturtulmuş, içindeki sarnıç da yedi çeşmeyi su ile besliyor. Yapının her yanında Wilhelm'in ve Abdülhamit'in adlarının başharfleri görülüyor. Bir de Ekim 1898 yazısı var. Tümü ağır, ezici, gözü rahatsız eden tam Cermen zevkine uygun «made in Germany» markasını taşıyan bir yapı. Ne acayiptir ve sembolik bir şey ki bu çağdaş mantar, böyle kutsal bir yerde bitmiş!

⁂

İşte böylece Almanya, Padişahın dostu oluvermişti. Eskiden Fransa'nın Türklerle bağıntı kurarak devşirmeyi tasarladığı kazancı şimdi Almanya elde ediyordu. Abdülhamid, kimi zaman Cermen egemenliğini, her zamanki terazi oyununa başvurarak boşuna dengelemeye çalışmıştı: ama her seferinde de yine Almanya'nın oldukça ağır ama kendisine bunca kıymetli hizmette bulunmuş olan yararlı korumasına sığındı. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırı yoktu; ticareti için pazar elde etmek, sanayii için de sipariş almak yetiyordu ona. Ekonomik faaliyeti için yoksun olduğu bir yayılma alanıydı. Anadolu; buranın demiryollarını, bayındırlık işlerini ve pazarlarını ele geçirdi. Bundan başka doğuda tutucu politikayı temsil ediyordu. Yavaş yavaş yerini almak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamasına yardım etti. Uyanık bir vasi olarak, koruduğunun kendi çıkarlarıyla kaynaşmış olan işlerini olabildiğince iyi yürütüyordu.

On yıl süren üstünlüğü süresince Padişahın hükümranlığını güvece altına aldı ve imparatorluğun bütünlüğünü sağladı. Abdülhamid, imparatorluğun hristiyan olan tek vilayeti Makedonya'yı, Almanya'nın sayesinde elinde tutabildi.

Makedonya,(*)nın denebilir ki ne siyasal birliği, ne ulusal birliği, ne dinsel birliği ne de etnografik birliği vardı. Yunanlılar, Sırplar, Bulgarlar, Romanyalılar, Arnavutlar, Yunan kilisesine bağlı ortodokslar, katolikler, lâtin ibadetini yapmayan katolikler, müslümanlar, yahudiler, Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerinde üstünlüğü elde etmek için kıyasıya çekişiyorlardı. Böylesine hırsların çatışmasından da müzmin anarşi, şiddet olayları, kıyımlar, ayaklanmalar doğuyordu. Türkler böylesine uzlaşmaz ırk ve din kinleriyle boğuşan bu halklara egemen olarak onları sömürüyorlardı. Avrupa'nın reaya için işe karışmasını gerektirecek buradan daha başka bir yer olamazdı.

1878 savaşından önceki İstanbul Konferansı'nda ve sonraki Berlin Konferansı'nda, İmparatorluğun doğrudan Padişahın otoritesi altında kalacak Avrupa vilayetlerinde reform yapılması öngörülmüştü. Berlin Anlaşması'nın uygulanması dolayısıyla Bâb-ı Âli, **Türkiye'nin Avrupa vilayetleri yasası'nı** hazırlamıştı. Bu yasa ile din ulus ayrımı olmadan padişahın bütün uyruklularına kişisel haklar, öğretim, yönetim, adalet, din konusunda en geniş güvenceler veriliyordu. 23 Ağustos 1880'de Doğu Rumeli'de görevli Avrupalı denetçiler bu projeyi onayladılar. Şimdi iş bunu yürürlüğe koymaya kalıyordu. Ama Avrupa bununla ilgilenmedi; vaadedilen reform da uygulanmadı.

Bunun üzerine karşılıklı propagandaların etkisiyle karışıklıklar birbirinin ardından sökün etti. 1896'da Bulgaristan, Paris ve Petersburg hükümetlerinin desteğiyle bir reform kararnamesi çıkarttırıldı; ama kısa bir süre sonra bunun da bir işe yaramadığı anlaşıldı. Avrupa'daki reformcu

(*) B. PINON'un sık sık sözü edilen şu yapıtında Makedonya sorununun çok güzel bir sergilenişi var: **l'Europe et l'Empire Ottaman.** Ayrıca Bkz. SCHOPOFF, **Les reformes et la protection des chretiens, en Turquie** (Plon, 1904); d'AVRIL, **Negociations relatives au traité de Berlin** (Leroux, 1886); Max CHOUBLIER; **La Question d'Orient depuis le traité de Berlin** (Rousseau, 1899). Ed. DRIAULT, **La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'a nos jours** (Alcan, 4. ed. 1909)

çalışmalar tükenmiş gibi görünüyordu. Balkan işleriyle daha doğrudan ilgili iki devlete, Avusturya ile Rusya'ya açık bono verilmiş gibiydi. 1897'den başlayarak Avusturya-Rusya anlaşması duruma egemen oldu. Bu anlaşma, Balkanlar'da toprak **statut quo**'nun olduğu gibi tutulması ilkesini getirerek çatışan hırsları yatıştırdı. 1902'ye kadar bu olumsuz anlaşmaya dayanılarak yaşandı; ayaklanmanın yeniden alevlenmesi üzerine «anlaşmış iki devlet» olumlu kararlar vermek ve harekete geçmek zorunda kaldı. Aralarında, bu bölgede yaşayan halkların yaşam koşullarının düzeltilmesi ve barışın sağlanmasına ilişkin bir çok projeyi tartıştılar. Ama Abdülhamid daha çabuk davrandı. «Avrupa Türkiyesi'nin üç vilayetine» bir genel müfettiş atadı; buna verdiği buyruklar da açıklandı.

Her ne kadar bu belge de arşivlerdeki kağıtların yanına gittiyse de yeni görev umulmadık bir önem kazanmıştı. Bu daha çok göreve atanan Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişiliğinden ileri geliyordu. Daha sonra Sadrı Âzam olan genel müfettiş 8 Aralık 1902 günü Selanik'e geldi. Yeni görevinde çok önemli işler yaptı; üç vilayette doğrudan Padişahın temsilcisiydi. Valilerin yetkilerini kısıtlıyor ve onları denetliyordu. Rüşvetçi memurların işlerine son veriyor, hırsızlık eden, görevini kötüye kullananları şiddetle cezalandırıyordu. Ama çoğu kez iyi niyeti sonuç vermiyor, dış ülkelerdeki reformcuları susturmaya yetmiyordu.

1903 yılı başlarında İstanbul'daki Avusturya ve Rusya elçileri ayrıntılı bir program hazırladılar: genel müfettiş görevinde bırakılacak, bu devletlere danışılmadan işinden alınmayacak, padişaha danışmadan asker kullanabilecek, jandarma eğitimini düzenlenmesi için yabancı uzmanlar görevlendirilecek, her vilayet için bir bütçe hazırlanacak ve yerel yönetim gereksinmesi için gelir sağlanacak. Bu reform planının başlıca maddeleri bunlardı. Hiçbir kısıtlama yapmadan bu planı kabul eden Padişah, Hüseyin Hilmi Paşa'yı üç yıl görevinde bırakmakla yetindi.

Bu sırada ayaklanmalar yeniden başlamıştı. Arnavutlar reformları protesto ederek Sırpları öldürdüler, Boris Sarafof adlı kışkırtıcının yönetimindeki Bulgar komiteleri yeniden saldırıya geçtiler. Bütün 1903 yılı Balkanlar'da bir savaş çıkacağı korkusuyla geçti. Ekim ayında Rusya ve Avusturya-Macaristan dış işleri bakanları, dört yıl boyunca, Avrupa'nın Makedonya politikasını yönlendirecek olan Mürzsteg'de o ünlü programı imzaladılar. Genel müfettişin yanına ona yardım etmek üzere özel sivil Avusturyalı ve Rus memurlar atanacaktı; jandarmanın yeniden düzenlenmesiyle Avrupalı bir general ve subaylar görevlendirilecekti. Osmanlı genel valisinden, sınırlarda, yönetim ve adalet işlerinde değişiklik yapılması istenilecekti. Daha önce de vaadedilmiş olan reformların uygulanması denetlenecekti.

Mürzsteg kararlarıyla Avrupa'nın reformcu politikası, Osmanlı devletinin işlerine doğrudan karışma biçimine girdi. Avusturya ve Rusya gibi, İngiltere, Fransa ve İtalya da bu programı kuvvetle desteklediler. Ama Bâb-ı Âli bunu elinin tersiyle itti. Almanya'nın desteğine dayanarak, hükümranlık haklarının çiğnendiğini ileri sürdü. Elçiler Avrupa devletinin temsili yetkisiyle Makedonya'ya bir yabancı genel vali atanacağını duyurdular. Padişah ihtiyatlılık ederek buna razı oldu. Özel sivil memurlar Selanik'e yerleşti. Jandarmayı düzene sokmakla görevlendirilen İtalyan generali Degiorgis, Makedonya sancaklarına Fransız, İtalyan, İngiliz, Avusturyalı ve Rus subayları gönderdi. Almanya hiçbir bölgeyi üstüne almak istemedi. Padişahın otoritesini sınırlandıracak her türlü girişime karşı olduğunu bir kez daha açığa vuruyordu.

Ayaklanma durdu ama eşkiyalık arttı, ırk çatışması şiddetlendi, Makedonya halkı korku içinde yaşıyordu. Üç vilayetteki memurlarla askerlerin maaşlarını verebilmek için maliyede düzenleme yapmadan hiçbir reformun sonuç vermeyeceği anlaşılıyordu. 1905 Ocak ayında Avusturya ve Rusya elçileri Osmanlı hükümetine Makedonya için bir

maliye reformu planı verdiler. Bunun üzerine Avrupa devletleri arasında düşünce ayrılığı başgösterdi. «İlgili devletler» olarak Avusturya ile Rusya maliye kontrolünü yalnız kendileri üstlenmek isterlerken İngiltere ve İtalya, buna katılma hakkını ileri sürdüler. Bu anlaşmazlığı öğrenen Bâb-ı Âli bir karşı tasarı hazırladı; Almanya derhal bu tasarıyı benimsemişti. İstanbul'daki Fransız elçisi B. Constans, Türklerin tasarısını benimsemelerini öteki elçilere salık vererek Avrupa devletlerini yeniden anlaştırdı. Osmanlı tasarısını Makedonya maliyesinin denetimini altı büyük devletin temsilcilerine verme önerisiyle tamamladı. Osmanlı hükümeti bu öneriyi reddetti. «Ülkenin iç işlerine doğrudan karışma anlamına geldiği ve bağımsızlığına ve hükümranlık hakkına ağır bir saldırı niteliğinde olduğu» gerekçesiyle denetime yabancı delegelerin katılmasına karşı çıkıyordu. Büyük devletler buna aldırış etmeyerek maliyeyi denetlemeyle görevli dört delege atadılar.

El altından Berlin'in desteklediği Padişah, buna da inatçı bir direnişle karşı koydu. Rusya ile Avusturya deniz kuvvetleriyle bir gösteri düzenlemeyi önerdiler; Almanya buna katılmadı; ama beş devletin savaş filosu Metelin'in gümrüklerini ve deposunu işgal etti.

Bu sefer Osmanlı Hükümeti boyun eğdi. Delegelerin «maliye danışmanı» adıyla atanmasını istedi. Çetin pazarlıklardan sonra Türkiyece dış alımı yapılan mallar, **ad valorem** (değeri üzerinden - ç.) alınan gümrük vergisini yüzde 8'den 11'e yükseltme yetkisini koparttı. Elde edilecek ek gelirin dörtte üçü üç vilayetin bütçe açığını kapatmak için kullanılacaktı: böylece reformların uygulanması için zorunlu bir koşul yerine getirilmiş oluyordu.

Şiddetli kriz sona ermişti. Ama Makedonya işleri yabancıların elindeydi. Avrupalı görevliler işe koyuldular, ilk sonuçları elde ettiler, bilimsel düzenlemeler gerçekleştirdiler, bunların değerini saptamakla birlikte yetersiz olduğunu da söylemeliyiz. 1907 Aralık ayında Avusturya ile Rusya

yargı organını denetlemek üzere bir tasarı önerdiler. Bu, Avusturya Rusya anlaşmasının son eylemi oldu. Avusturya Rusya'dan ayrıldı ve artık kendi başına hareket etmeye başladı.

27 Ocak 1908'de baron Aehrenthal, yankılar uyandıran bir söylev verdi: Bunda demiryolları sorunu Mürszteg politikasının kesin başarısızlığını örtmek için ileri sürülmüştü. Bunun üzerine İngiltere atılganca bir girişimde bulundu. 3 Mart'da Lord Grey, öteki büyük devletlerin hükümetlerine kökten bir program önerdi; bu program şöyle özetlenebilir: üç vilayette müslüman ya da hristiyan, Osmanlı uyruklu bir genel vali atanmalı ve bu vali görevinden ancak büyük devletlerin onayıyla uzaklaştırılabilmeli; jandarma güçlendirilerek devrimci çetelere karşı kullanılmalı; Avrupa Türkiyesi'ndeki Osmanlı ordusunun asker sayısı azaltılmalı ve imparatorluğun bu bölümünün güvenliği büyük devletlerce sağlanmalı. 25 Mart günü, İngiliz önerisinden esinlenen B. Isvolski, bir uzlaşma tasarısı hazırladı. Buna göre genel vali yedi yıl için atanacak, büyük devletlere danışılmadan görevden uzaklaştırılamayacak, maliye komisyonuna yeni yetkiler, bu arada mahkemelerin denetimi yetkisi de verilecekti.

Hafifletilmiş, padişahın kuşkusunu uyandırmamak için düzeltilmiş biçimiyle bu tasarı herkesçe benimsendi. Londra, Paris, Roma Rus önerisine hemen olumlu yanıt verdiler. Yalnız Berlin bu öneriye de katılmayarak Osmanlı hükümetinin zaman kazanmasını sağladı. 25 Mayıs günlü bir padişah buyruğu (irade-i seniye - ç.) Bağdat hattının uzatılmasına izin veriyordu: bu olay dolayısıyla Alman hükümeti Sadr-ı Âzam (Başbakan) Ferid Paşa'ya Kara Kartal nişanını verdi. 24 Temmuz günü meşrutiyet rejiminin kurulmasıyla İngiliz-Rus önerileri geri alındı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu vasiliği altına almış olan Almanya, Makedonya işlerinin bütün tehlikeli çalkantıları sırasında Osmanlı hükümetini sonuna kadar destekledi.

Ermeni olaylarında olduğu gibi Alman dostluğu, Abdülhamid rejiminin en sağlam dayanağı idi. Çeyrek yüzyıllık despotizmin bedeli, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine yabancı devletlerin burnunu sokması oldu.

VIII

MEŞRUTİYET TÜRKİYESİ

Osmanlı İmparatorluğu, yukarıda da görüldüğü gibi, otuz yılı aşkın bir zaman önce ilk kez bir anayasaya kavuşmuştu. Ama 23 Aralık 1876 anayasası, Mithat Paşa ile arkadaşlarının geçici başarısından daha uzun ömürlü olmadı. Resmen feshedilmemiş olmakla birlikte, hemen hemen genel bir ilgisizlik içinde unutulup gitti. Halk henüz liberal kurumlar için hazırlıklı değildi; bu halkı batı yöntemlerine alıştırmak için büyük ve sürekli bir çaba harcamak gerekiyordu: Abdülhamid'in padişahlığı boyunca Jön-Türkler işte durup dinlenmeden buna çalıştılar.

Daha Mithat zamanında hareketli ve kurulu bir parti olarak varlıklarını duyuruyorlardı ama henüz ne kadar sınırlı ve güçsüz olarak! Bunlar, halk yığınları üstünde etkin olmayan bir avuç deneysiz seçkindiler. Yeniliklere düşman, yoksul yaşamına alışmış olan halk hiç değişmeyecek ve zorunlu görünen bir düzene boyun eğmekteydi.

Bununla birlikte, birkaç yıldır bağımsız düşünceli, uyanık insanların sayısı artıyordu. Demiryollarının uzatılması, öğretimin yaygınlaşması ve batıdan gelen reformcu düşünceler reformcu programın yayılmasına ve Avrupa'nın daha derinden tanınmasına yardım ediyordu. Jön-Türkler, ülkelerini, birbirinden ayrılmaz iki kötülükten, istibdat rejiminden ve yabancıların iç işlerine karışmasından kurtarmak için gizlilik içinde canla başla çalışıyorlardı. Bir avuç azimli ve içtenlikle yurtsever insan, halkı, yabancısı olduğu bir ide-

ali benimsemeye çağırmaktaydı. Bu çetin girişimin onuru, ilk Osmanlı meclisi başkanı ve **Meşveret** gazetesinin başyazarı Ahmet Rıza beyindir.

Daha 1895'te Paris'de Fransızca ve Türkçe olarak on beş günlük bir gazete yayınladılar. «Bugünkü hanedanı devirmek istemiyoruz,» diyorlardı, «çünkü kanımızca düzenin sürmesi için bu gereklidir. Biz barışçı yoldan zafere ulaşmasını amaçladığımız ilerleme düşüncesinin yaygınlaşmasına çalışmak istiyoruz. Yalnız şu ya da bu vilayet için değil, tüm imparatorluk için, yalnız tek bir ulus topluluğu için değil, yahudi olsun, hristiyan olsun, müslüman olsun bütün Osmanlılar için reform yapılmasını istiyoruz.» Boyutlarının küçük oluşuna ve zaman zaman çıkışını tehlikeye sokan parasal güçlüklere karşın **Meşveret** partinin resmi organı olmuştu. On dört yıl boyunca yayınlanan gazete, polisin çabasına karşın Türkiye'ye her yoldan sokuluyordu.

Jön-Türkler'in Paris komitesi daha başlangıçta İstanbul'daki askeri tıp okulundan gizli bir örgütle sürekli ilişki içindeydi: İşte bu öğretim kurumunda **İttihat ve Terakki** komitesi kurulmuştu. O günden başlayarak, hafiyeliğe karşı propaganda düzenlendi; özgür düşünceler, partiye bağlanan umutlar hergün biraz daha yaygınlaştı. Kampanya sadece özgürlük ve anayasa adına değil, ulusal egemenlik adına da yürütülüyordu. Çünkü bu egemenlik, batılıların hergün biraz daha çok ülkenin iç işlerine karışmaları, yönetimine, maliyesine, kamusal yaşamına el atmaları yüzünden zayıflamıştı. Partinin eyleminin İstanbul'da çok az başarı şansı vardı. Çünkü çok güçlü, her türlü araca sahip olan polis tüm toplantıları olanaksızlaştırmıştı. Taşrada ise tersine gözetimin pek o kadar sıkı olmamasından yararlanılabilirdi. Bunun için başkentten görece çok uzak olmaya, Avrupa'yla doğrudan ilişki halinde bulunan büyük limanlı Selanik Komite'nin merkezi olarak seçildi. Sivil halk arasından az maaşlı ya da hiç maaş alamayan memurlar, kafası işleyen öğrenciler, daha iyi bir siyasal ve toplumsal yaşama susa-

mış müslüman olmayan uyruklular, Abdülhamid rejiminin ağırlığını az çok duyanlar partinin çevresinde kolaylıkla toplanıyorlardı. Propaganda ordu içinde de etken oluyor ve büyük coşku uyandırıyordu. İyi yararlanılmayan, ilerleme şansı olmayan, şan ve şereften yoksun, çoğu iyi okumuş, hepsi de atılgan ve gözüpek, çoğu kez nefret ettikleri işlerde çalıştırılan subaylar, güçlerinin bilincinde olarak harekete geçmeye hazırdılar; bunlar Jön-Türk hareketini tutkuyla izlemekle kalmamışlar, yönetici gücü olarak bu hareketin başına geçmişlerdi: her yerde bu sürekli uyanık düşünceye, bu ilerleme isteğine rastlanıyordu. Henüz belirsizdi belki ama içtenlikli ve derindi bu istek. Loti'nin **Désenchantées**'de anlattığı gibi. Edirne, Selanik ve Manastır'daki ordular, Asya'daki birlikler, Devrimden çok daha önce davayı benimsemişlerdi. Yalnızca İstanbul'daki garnizon, biraz propagandanın dışında bırakılmıştı. Bununla birlikte komutanların çoğu Jön-Türk partisine bağlanmıştı.

Aylardanberi hazırlıklar arttırıldı. Selanik'deki merkez komitesi yapılacak savaşta hiçbir şeyi rastlantıya bırakmak istemeyerek, metodlu bir biçimde sabırla çalışıyordu. Başkent, stratejik olarak bir çember içinde kapalıydı; bu çember direnç halinde derhal saray çevresini içine alarak daralabilirdi.

Saray, bir sürü hafiyesine karşın, bütün olup bitenlerden iyi haber alamıyordu. Ancak Temmuz başında kesin bir düşünce edinebildi. Selanik karargahı komutanı, Jön-Türkler'in kışkırtmalarını bildirdi. Ama kolağası Enver Bey ayaklanma işaretini vermişti. Bosna karargâhı komutanı Niyazi Bey dağa çıktı. İttihat ve Terakki komitesi, Anayasa'nın derhal ilân edilmesini istedi.

Padişahın, şaşkına dönen çevresi pazarlığa girişmeye kalkıştı. Bir soruşturma komisyonu kuruldu. Daha Selanik'e gelir gelmez bu komisyon üyeleri kentten uzaklaşmaya zorlandılar. 20 Temmuz günü Selanik ve Manastır, Yıldız'dan Anayasa'nın yeniden yürürlüğe sokulmasını istedi-

ler. İstanbul'dan yanıt gelmedi. 23 Temmuz günü, komitenin kendisi bütün Makedonya'da Anayasa'yı ilân etti. İstanbul'a gelen telgraflarda yirmi dört saat içinde orada da yürürlüğe konulmazsa II. ve III. Orduların başkente yürüyecekleri bildiriliyordu.

Oysa bu krizden, ordu olmazsa kim kurtarabilirdi rejimi? Sarayın son umudu olan Arnavutlar da sırt çevirmişlerdi. 24 Temmuz'da Abdülhamid sadrazam Ferit Paşa'yı görevinden alarak yerine Sait Paşa'yı getirdi. 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe soktu ve milletvekilliği için genel seçim yapılması yolunda emir verdi.

Bu haberin nasıl coşkun bir sevinç fırtınası estirdiği unutulmamıştır. Halkın coşkusu arasında tek bir falsolu ses duyulmadı. Padişahın gözdelerinin yere vurulmasını ya da hükümet darbesini kınayan kimse çıkmadı 30 milyonluk halk arasından. Padişahın kendisi de öğretimin yaygınlaşması ve ulusal kültürün güçlenmesi için neler yaptığını anımsatarak Anayasa'nın en eski ve en sadık savunucusu olduğunu ileri sürdü; öyle ki Jön-Türkler başarılarına onu da ortak ettiler. Ya aşırı bir güven ya da olayların kısa bir süre sonra boşa çıkarttığı bir hesapla, Abdülhamid'i tahtta bırakıp ona iyi duygular sundular.

⁂

Yeni rejimin ilk bakanlar kurulu (Meclis-i Vükelâ - ç.) uzun süre iş başında kalmadı. Sait Paşa, sadrazamlığı Kâmil Paşa'ya bıraktı. Bu, ince düşünüşlü seksenlik adam da Tevfik Paşa'yı Dışişleri Bakanı, Hakkı Beyi de Milli Eğitim Bakanı olarak kabinesine aldı. Yeni hükümet az sonra programını açıkladı: geçmişin kötülüklerine son verilecek, yıllık bir bütçe yapılarak uygulanışı denetlenecek, harcamalar azaltılacak, büyük bayındırlık işlerine girişilecek, başlanmış olanlar da sürdürülecek, tarımın ilerlemesi sağlanacak, din ayrımı gözetmeksizin Padişahın bütün uyrukluları aske-

re alınabilecek, genel eğitim ve adalet düzene sokulacaktı. Yasama ve iç yönetim alanındaki bu geniş yeniden kuruluş projesinde hiçbir şey eksik değildi.

Sınırlar dışında, hükümet, bütün devletlerle iyi ilişkiler içinde olmakla övünüyor ve bu iyi ilişkileri güçlendirmeyi amaç edindiğini açıklıyordu. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların yararlandıkları eski anormal duruma son verileceğini de bildiriyordu. Kapitülasyonlar uyarınca kimi devletlerin uyrukluları Türkiye'de «uluslararası hukukun dışında bazı ayrıcalıklardan ve bazı haklardan yararlanmaktadırlar... Hükümet, ilgili devletlerle anlaşarak bu ayrıcalıkların kaldırılmasına çalışacaktır. Devlet yönetiminin bütün kollarının herkesin güvenini kazanacağı ve böylece yabancılara ayrıcalıklarının gereksizliğinin kabul ettirileceği bir duruma getirilmesine çalışılacaktır.

Bu açıklamadan devrimin başlıca iki eğilimi, iki niteliği açıkça anlaşılmaktaydı: istibdatla, keyfi yönetimle mücadele ve hangi biçimde olursa olsun yabancıların ülkenin iç işlerine karışmasına karşı tepki. Sadece anayasa özleminin bu kadar coşkun bir sevinç içine attığını düşünmek için Osmanlı halkının ruhunu derinliğine bilmemiş olmak gerekir.

Eski rejimin kurbanlarının, sürgündekilerin en iğrenç hafiyeliklere uğramış olan memurların, adam kayırıcılığından, hafiyelikten tiksinmiş olan subayların, artık dik başla dolaşıp, özgürce konuşmak istemelerinden doğal bir şey olamazdı. Bu seçkinler için «Yaşasın Anayasa!» haykırışı bir öcalma ya da bir kurtuluşun simgesi oldu. Ama seçim hakkı ya da siyasal özgürlük gibi şeyler umurunda olmayan halk yığınlarının bu idealden esinlendikleri nasıl düşünülebilir?

Her ne kadar devrimin öncüleri bir İzzettin (Arap İzzet Paşa - ç.) bir Melhame (Necip Melhame - ç.)'nin ve daha dünün rüşvetçilerinin, hazineyi soyanların yargılanmalarını isterlerse de, halk ve ordu, yurtseverlik duygularıyla yalnız bir şeyi düşünüyorlardı: İmparatorluğu bölüm bölüm

yabancılara temsil eden bir sistemin sonu. Onlar için özgürlük, reformlar, parlamenter rejim, bir araçtan başka bir şey değildi. Erek, egemen düşünce, Osmanlı vatanından kalanı elde tutmak, güçlendirmekti. Halk yığınları için bir özgürlük buhranı değil, ulusal bir buhran vardı.

Hareketin Makedonya'dan başlaması, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmaları kendini bütün ağırlığıyla orada duyurmasıydı. Orada «sivil» Rus ve Avusturya görevlileri, Fransız, İtalyan, İngiliz, Alman «maliye danışmanları» ordu ve halkla sürekli temas halinde yaşıyorlardı. Türk subayları, göze batacak biçimde «jandarmayı örgütleyenlerin» gözetimi altındaydılar. Bir Alman binbaşısı bir askerlik okulunu yönetiyordu, yabancı subaylar, en küçük kasabalara kadar dağılmıştı. Makedonya'yı İmparatorluğa bağlayan bağlar her gün zayıflamaktaydı. Yeni bir bölünme hazırlanıyor gibiydi. Yıllardanberi büyük devletlerin hükümetlerinin reform bahanesi altında hazırladıkları programlar Padişahın haklarını gittikçe kısıtlamaktaydı. İşte Sancak demiryolu ayrıcalığının verilmesi Selanik'in Avusturya bağımlılığına girmesi tehlikesini ortaya çıkartmıştı. «Yunanistan, Mısır, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan; bütün bunlar İmparatorluğun çöküşünün evrelerini anlatan adlardı... Bundan sonraki evrenin adı Makedonya olacaktı.»(*)

Bunun için Devrim zafer kazanır kazanmaz üç vilayetten birden şu haykırış yükseldi: «İşlerimizi kendimiz yürüteceğiz; reformları kendimiz yapacağız.» Bir süre sonra yabancı subayların gideceğinden sözediliyordu. Yabancı sivil memurlar ve maliye uzmanları Selanik'den ayrılmak üzereydiler. Avrupa tarafından zorla kabul ettirilen olağanüstü rejimden, geride hiçbir şey kalmamalıydı.

Bu, Türkler yabancıların iyi etkilerini bilmiyorlar, demek değildi. Bu etki ile devletin maliyesi yeniden düzenlenmiş, ulaştırma yolları açılmış, ticaret ve sanayi gelişmişti.

(*) Joseph REINACH, **Le Temps**, 9 Ocak 1909.

Ama bütün bunların kazancı her zaman Osmanlılara mı gidiyordu? Her ne kadar borçlanma örgütü (Düyun-u Umumiye - ç.) kuponların düzenli olarak ödenmesini sağlıyor ve ödünç para veren yabancıların güvenini elde ediyorsa da, yalnız tahvil sahipleri iflastan korunmuş oluyordu; çünkü vergi yükümlüsü daha az vergi ödemediği gibi memur da daha çok para almıyordu. Demiryolları genel refahı geliştirmişti: ama bunların yapılışındaki acayip koşullara ne demeliydi? Pek az engebeli bölgelerde, bunca akıl dışı dolambaçlara neden başvurulmuştu; Türk devletince vaadedilen kilometre garantisini artırmak için değilse, neden? Neden bayındırlık işlerinde çalışan her ulustan yabancı kapitalistler, kazancın arslan payını alırken Osmanlı zanaatçılarının payına en az ücret düşmekteydi? Ne kadar kaderci ne kadar eğik başlı olursa olsun halk, sömürüldüğünü nasıl anlamazdı?

Böylece bütün yüreklerde bir öfke filizlenmeye başlamıştı. Halk 24 Temmuz'da «Yaşasın Anayasa!» diye bağırırken «Türkiye Türklerindir» diye düşünüyordu. Bu öyle bir noktaya gelmişti ki, daha ilk günlerde İstanbul'da yayınlanan **İkdam** gazetesi hemşehrilerini aşırı bir yabancı düşmanlığına gitmemeleri için uyarmıştı.

Hükümet bundan sıkındı: Yabancıların katkısını kenara itmek şöyle dursun, yeniden kuruluş işinde dış ülkelerin uzmanlığından yararlanmak istedi. Ülkesinde Sayıştay birinci başkanı olan bir Fransız İmparatorluğun ilk düzenli bütçesini hazırlamakla görevlendirildi; bir Alman orduyu gençleştirmeyi üstlendi; bir İngiliz amirali donanmayı yenileştirme işiyle yükümlendi. Başka yabancılar da gümrükleri, postayı düzenleyerek, büyük bayındırlık işlerinin incelenmesini ele alacaklardı. Paris kentinin belediye şube müdürlerinden biri, İstanbul'u güzelleştirme planını yapmak üzere çağrılmıştı.

Bu geniş programı uygulamak için yasa çıkarabilecek bir parlamento gerekliydi. Millet Meclisi'nin (Meclis-i Me-

busan ç.) seçimi yeni rejim için denek taşı olacaktı. Ülkeyi yakından tanıyan batılılar kurumların iyi işleyeceğinden kuşkuluydular. Seçimler sırasında Makedonya'da ve Arnavutluk'ta kavgalar çıkacağı, Doğu Anadolu'da, Diyarbakır'da «gericilerin» karışıklıklar çıkartacağı düşünülüyordu. Abdülhamid'in, otuz yıl boyunca başarıyla uyguladığı yönteme ters düşen bir hükümet sistemiyle uzlaşamayacağı söyleniyordu. Osmanlı meclisinin acayiplikte ilk Rus Duma'sını gölgede bırakacağını söyleyenler vardı. Bunlara göre: «İmparatorluktaki çeşitli ırkları temsil eden milletvekilleri başlangıçta birbirlerine güleryüz gösterseler bile bu çok süremeyecektir.»(*)

Başlangıçta hiç de böyle bir şey olmadı. Elbette devrim kimilerinin çıkarlarına zarar vermiş, kimilerinin elde ettikleri konumu tehlikeye düşürmüş, yaşlı müslümanların ruhunda korku ya da üzüntü yaratmıştı. Ama seçimler büyük bir dinginlik içinde geçmiş, hiçbir yerde düzensizlik olmamış, kavga döğüş de görülmemişti. Klasik entrikalar ve kan davası bölgesi olan Makedonya acayip ve yaygın bir uzlaşma örneği verdi. Selanik'de Yunan **Antartes**'leriyle, Bulgar komitecileri sokaklarda sarmaş dolaş oluyorlardı, onlara göre artık ortaklaşa bir vatanları vardı. Ateşli bir milliyetçi ve üç vilayetin özerkliğinden yana olan Sandanski, daha dünkü düşmanlarıyla anlaşmıştı. Arnavutlar kendi halinde yurttaşlar olarak yaşayacaklarına and içiyorlardı. Her yerde uzlaşma vardı. Şüphesiz, müslümanlar, hristiyanlara çok büyük bir yer ayrılmış olmasından yakınıyorlardı. Öte yandan Yunanlılar ve Bulgarlar, seçim bölgelerini saptamakla görevli komisyonun çoğunluğu kaydırmak için tarafsızlıktan ayrıldığını ileri sürüyorlardı. Bu tartışmalara Doğu Anadolu'da da rastlandı. Ama hiçbir yerde ciddi bir çekişme olmadı. Seçim kampanyasını yöneten -Jön- Türk komiteleri yerel güçlükleri tatlılıkla gideriyorlardı; onların girişimiyle Makedonya'da bir çeşit nisbi (orantılı - ç.) temsil

(*) J. DOROBANTZ, **La crise turque** (Questions diplomatiques et coloniales, 16 Ağustos 1908.)

sistemi uygulandı. Öyle ki Avrupalı hükümetler çabalarının etkisizliğinden ötürü eziklik duydular. Bunca program taslağı hazırladıktan, boşuna bunca çözüm aradıktan sonra, bugün İttihat ve Terakki komitesi bir davranışıyla Avrupa'nın beceremediği işi başarıvermişti! Sonra da o hep ileri sürülen eski kafalı Türk bağnazlığına hiç rastlanmamıştı.

Bundan başka, başarıya ulaşan devrimi daha başında coşkuyla karşılamış olan Abdülhamid de bu tutumunu yadsıyacak gibi görünmüyordu. Bu, çıkarma da uygundu. Jön Türk partisinin gücü, onun için içinden çıkılmaz gibi görünen diplomatik güçlükleri bir saat içinde giderivermişti. Makedonya ile ilgili İngiliz-Rus önerilerini yanıtlamak üzereydi devrimden birkaç gün önce. Yeni bir denetime ve iktidarının yeniden sınırlandırılmasına boyun eğecekti. Gel gör ki özgürlüğün mucizesi sayesinde, büyük devletlerin istekleri ereğini yitirdiği gibi, önerileri de temelsiz kalıvermişti. Yeni rejime güvenen İngiltere ve Rusya reform planlarını geri alıyorlardı. Padişah o ince düşünüşüyle nasıl olur da devrimin bu ilk sonucunun değerini anlamış olamazdı? Kaldı ki, Kur'an'a el basarak «Anayasa'nın savunucusu ve koruyucusu» olduğuna and içmişti. İttihat ve Terakki Komitesi'nin başkanlığını da parlamentoya dayanan bir hükümetin kurulmasını kabul etmiş olsa bile kendisinin en büyük yetkilere sahip olduğunu bilmiyor değildi. Anayasa gereğince Padişah, hükümdarlığın bütün niteliklerinden yararlanmıyor muydu? Sadrazamı, Şeyhülislam'ı, bakanları atamak Meclis-i Âyan üyelerini (senatörler - ç.) seçmek, dahası Meclisi dağıtmak hakkına da sahip değil miydi? Ordu ve donanmanın başkomutanı idi, yabancı devletlerle anlaşmaları o imza ederdi, savaş ilan eder ve barışa giderdi. Sorumluluğu yoktu ve kişiliği de kutsaldı. «Halife olmak sıfatıyla İslam dininin koruyucusu, bütün Osmanlılar'ın hükümdarı, Padişahı» idi. Batı'da hiçbir kralın sahip olmadığı bir iktidardı bu.

Bundan ötürü, Parlamento'nun açılış töreninde, 4 Aralık 1908'de Padişah olarak verdiği söylevdeki şu sözlerin içtenliğinden kuşku duyulamazdı:

«İmparatorluğumuzun Anayasa ile yönetilmesi konusundaki isteğimiz kesindir, değişmeyecektir.» 31 Aralık'ta da Yıldız Sarayı'nda Meclis üyelerine verdiği söylevinde çılgınca alkışlar arasında şöyle bağırmıştı: «Ben, Padişahınız ve halifeniz olarak Allah'ın izniyle, Anayasa'yı bütün varlığımla koruyacağıma söz veririm.» Meclis başkanı Ahmet Rıza Bey de şu yanıtı veriyordu: «İslam uygarlığının dünyaya ışık saçtığı zamanda halifeler, halkın temsilcilerine katılırdı. O vakittenberi bu üstünlük yalnız halifemiz hazretlerine nasîb oldu.» Meclis üyeleri tüm ulus adına, hep birden «Meşrutiyetçi ve hürriyetçi padişahı» alkışlamışlardı.

Abdülhamid'in gerçekten de, eski rejime dönme hayaline kapılmayarak, yeni rejimde üstün bir nüfuza sahip olacağı sanılabilirdi. Her ne kadar başlangıçta, İttihat ve Terakki komitesinin önünde kendini siler gibi görünmüş, gerçekten bir Devrim Komitesi (Comité du Salut Public) rolü oynamasını sağlamışsa da, deneyleriyle çok değerli yardımlarda bulunmaktan geri kalmamıştır Peygamber'in halifesi, Beyazıt ve Fatih Sultan Mehmed'in sülalesinden olarak, imparatorluğun içinde bulunduğu buhran sırasında ulusal birliğin canlı bir simgesi olmuştu.

Meclis de, başlangıçta kötümser öngörüleri yalanlar gibiydi. Bileşimiyle bir yamalı bohça görünümünde olmakla birlikte tanıkların dediğine göre(*) çok güzel bir tutum içinde görünüyordu. Konuşmacılar, yerlerinden, pek kısa konuşuyorlardı. Söyledikleri sessizce dinleniyordu. Kimsenin sözü kesilmemekteydi. Bütün üyeler birbirlerine büyük bir nezaketle davranmaktaydılar. Alkışlar da ölçülüydü. Ciddi ve düşünceli insanlar olan milletvekilleri üstlendikleri

(*) Joseph REINACH, **Le Temps**, 9 Ocak 1909.

ödevin büyüklüğünü derinden duymakta görünüyorlardı. Dünyanın gözünün kendi üstlerinde olduğunu biliyorlardı. Osmanlı vatanının iyiliği için el birliğiyle çalışmak isteğiyle yanıp tutuşuyorlardı.

Bütün imparatorlukta özgürlükten doğan töreler gelişmeye başladı. Önceleyin, özgürlüğün kötüye kullanılmasından korkulmuştu. Kapıları çok geniş açılan hapishaneler, barındıkların âdi suçluları kentlere salıvermişlerdi. Birden ortaya çıkan bir takım konuşmacılar karıştırıcı söylevler çekiyorlardı. Ama kısa bir süre sonra bu aşırılıklar son buldu. İstanbul'da liman işçilerinin şiddet olaylarına yol açabileceği düşünülen grevi dinginlik içinde geçti. Kentte yeni âdetler belirdi. Sokakta küme küme insanlar toplanıyor, serbestçe konuşuyorlardı: hafiyeler yoktu artık. Bir gazete furyası başlamıştı. Üç aydı üç yüz gazete çıktı. Rıhtımlarda, Galata köprüsünde, camiilerin yakınlarında gazeteci çocuklar Paris'te, Londra'da olduğu gibi son baskıları satıyorlardı. Okumuş insanlar her yerde, yeni bir özgürlük ve eşitlik çağının başlamasından ötürü birbirlerini kutluyorlardı; yabancı konuklarla konuşurken bu iki başarıdan ötürü övünüyor, birbirleriyle yarış edercesine Kur'an'a uygun olan yeni rejimin bir hoşgörü ve kardeşlik rejimi olacağını tekrarlıyorlardı.

Sadrazam Kâmil Paşa'nın 14 Ocak 1909'da Parlamento'da söylediği şu sözlerin bütün imparatorlukta onaylandığı söylenebilirdi: «Halk, hükümetin, ulusun çeşitli öğeleri arasında kardeşlik bağlarını sıklaştırma ve eşitlik ilkesini koruma zorunluluğunda bulunmasından ötürü Padişaha minnet duygularını dile getirmektedir.»

⁂

Padişahın hükümdarlık otoritesi altında siyasal özgürlüğü, ırklar ve dinler arasında kardeşliği, bütün Osmanlıların eşitliğini sağlamak: işte Jön Türkler partisinin çözmek zorunda olduğu sorun buydu. Daha kurulur kurulmaz Kâmil Paşa, kabinesinin görevinin gecikmeksizin karmaşık bir iş olan ülkenin iç düzeninin yeniden kurulmasına girişmek olduğunu ileri sürdüyse de, görevi alışının ilk ayındaki tüm çalışmasını çok ivedi diplomatik müzakereler üzerinde toplamıştı.

Küçücük bir olaydan doğan Türk-Bulgar çatışması, Jön Türk partisinin başındakilerin yurtseverlik duygularının taşkınlığından ileri gelmişti. Son yıllardaki egemenlikten vazgeçme politikasına tepki olarak ve imparatorluğun haklarını ve egemenliğinin dokunulmazlığını savunma yolundaki azimlerini açığa vurmak için, bütün yetkilerini kıskançlıkla kullanmayı yararlı görmekteydiler.

Bulgaristan'ın, hiç olmazsa lafta, Türkiye'nin bağımlısı olduğunu bahane ederek, dışişleri bakanı İstanbul'daki elçilerle, yabancı heyetler onuruna verilen bir akşam yemeğine Bulgaristan temsilcisini çağırmadı. Bulgaristan'a bağımlılığını anımsatmak için elverişli bir zaman değildi bu. Çünkü bütün yeni Balkan devletleri arasında yeni düzenden en çok hoşlanmayan Bulgaristan'dı.(*) Makedonya'da barışın gerçekleşmesi, Türkiye'nin kalkınması, Bulgaristan'ın en derin umutlarının sönmesi demekti. Berlin Antlaşmasıyla üçe bölünen Bulgar ulusu azmini ve gücünü Doğu Rumeli'yi topraklarına katmakla göstermişti. Yirmi yıllık bir çalışma ve ilerlemeyle, Makedonya'da başarı elde etmeyi umuyordu. Tevfik Paşa'nın protokol bakımından gösterdiği titizliği bir hakaret sayarak prensin temsilcisi derhal geri çağrıldı. Sadrazam Sofya hükümetini, Bulgarlara hakaret etmeye asla niyeti olmadığına inandırmaya çalıştıysa da, bu önemsiz olaydan bir buhran doğdu.

(*) R. RECOULY, **Le Différend Turco-Bulgare** (Revue politique et parlementaire, 10 Ekim 1908.)

Birkaç gün sonra, İmparator François Joseph Bulgaristan prensi Ferdinand'ı Budapeşte'de, kendisine eşit, bağımsız bir hükümdar olarak törenle kabul ediyordu. Avrupa, bunda Tevfik Paşa'ya verilmiş bir ders ve Bulgarların onurunu okşayacak bir vaad ve bir avutma hareketi görüyordu. Fakat ya özel konuşmalarda kışkırtmalar yapıldığı ve daha elle tutulur güvenceler verilmiş olduğundan, ya da artık kendisi, uzun zamandır ağır gelen bir duruma son vermek istediğinden Prens, Türkiye'ye karşı hemen bağımsızlığını ilân edebileceğini sanmıştı.

Ona bu fırsatı doğu demiryolları kumpanyasında çalışanların bir grevi kazandırdı. İstanbul'dan Sofya ve Belgrad'a giden trenin memurları işi bırakmışlardı. Oysa bu hat üzerinde diplomatik anlaşmalar uyarınca özel bir durum vardı; bu hatta sahip olmanın sınırları, ulusal sınırlara denk değildi. Demiryolu Bulgaristan'a girdiği halde Türkiye'nin malı olarak kalıyordu. Ancak Sofya'dan yüz kilometre kadar uzaklıktaki Belova adlı küçük bir istasyondan başlayarak Bulgaristan'ın mülkiyetine geçiyor ve imtiyaz sahibi şirketçe işletilemiyordu.

İstanbul'dan Belova'ya kadar Türkiye'nin hakları yadsınamazdı. Bununla birlikte grev patlak verir vermez -ki kimilerine göre bu grevi Bulgarlar kışkırtmışlardı- Bulgar Hükümeti, treni, Rumeli yolunda bir istihkâm bölüğüne işlettirdi. İmtiyaz sahibi kumpanya boşuna protesto etti, Türkiye'nin Bulgaristan'a başvurması işe yaramadı.

Bulgar hükümeti yanıtında demiryolunu işletmenin kendisi için yaşamsal bir sorun olduğu, ulusal savunmasının temel koşullarından bulunduğunu ileri sürerek Bulgar memurları çalıştırmanın kendisi için zorunlu olduğunu bildirdi. Ne grevin sona ermesi, ne de başta yeni Türk rejimini çetin bir güçlükle karşılaşmaktan korumak isteyen İngiltere olmak üzere büyük devletlerin temsilciliklerinin çabası Sofya hükümetinin bu konudaki direnişini kırabilmişti.

Bu kriz sırasında Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin ihtiyatlı tutumu, göze çarpıyordu. Viyana'dan Sofya'ya sadece biçimsel olarak temsilci gönderildi. Baron Aehrenthal ile Bulgar hükümeti arasında anlaşma olduğu yolunda belirtiler var idiyse de, Avrupa'nın elinde henüz hiçbir kanıt yoktu. Ne var ki 3 Ekim 1908'de İmparator François Joseph Fransa Cumhurbaşkanına ve devlet başkanlarına gönderdiği bir mektupla Bosna ile Hersek'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarına kattığını ve bunun sonucu olarak da Yeni Pazar sancağının boşaltıldığını bildirdi. Üç gün sonra, Prens Ferdinand Tirnovo'da bakanların, metropolitin ve coşkun bir kalabalığın karşısında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ve kendisinin Bulgar Çarı olduğunu ilân etti.

Böylece Türkiye'deki devrim, İmparatorluktan bir parçanın daha kopmasıyla başlamış oluyordu. Girit de Yunanistan'la birleştiğini duyurdu. Sırbistan ile Karadağ «ödünler» istiyorlardı; bunun bedelini de Türkiye ödeyecek gibi görünüyordu.

Ekimin ilk günlerinde savaş artık sakınılamaz olmuştu. Ama Osmanlı hükümeti hazır değildi. Büyük devletlere başvurdu. Önce Bosna-Hersek'de haklarının Avusturya'nın hareketiyle çiğnendiğini ileri sürdü. Baron Aehrenthal, iki vilâyetin işgalinin Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla kesinleşmiş olduğunu iddia ediyordu; François Joseph'in hükümranlığı ona göre daha 1878'de başlamıştı. Bu teze karşı Tevfik Paşa, Türkiye ile Avusturya arasında 21 Ağustos 1879'da İstanbul'da imzalanmış olan anlaşmayı anımsattı. Buna göre **Bosna ve Hersek vilayetlerinin işgal edilmiş olmasının, Osmanlı Padişahı'nın bu vilayetler üzerindeki** hükümranlık haklarına dokunamayacaktı.

Bunun için Osmanlı Hükümeti «protestolarını desteklemek üzere diplomatik anlaşmaları ileri sürmekte, iki vilayetin hükümran devleti olan Türkiye'nin ve anlaşmalarda

imzası olan öteki devletlerin onayı olmadan bu anlaşmaların bozulamayacağını» haklı olarak ileri sürmekteydi.

Bulgaristan da 1878 anlaşmasını çiğnemişti. Jön Türkler Bulgaristan'ın beklenmedik hareketini boşuna kınarken şöyle diyorlardı: «Prensin hükümetinin bu hareketi uluslararası hukuku ve kendi yükümlülüklerini hiçe sayışının, büyük devletlerin öğütlerine karşı gösterdiği saygısızlığın en belirgin örneğidir.» Hiç olmazsa Bulgaristan'ın ilk hareketin Sofya'dan değil Viyana'dan gelmiş olması gibi bir mazereti vardı, sonra da Berlin Antlaşmasını imzalayanlar arasında değildi. 1878'de kendisine danışılmak şöyle dursun, Avrupa'nın hazırladığı statüyü, birtakım yükümlülükleri ve çizilen sınırları kabul etmek zorunda bırakılmıştı; bütün bunlara karşı her zaman protestoda bulunmuştu. Bugünkü hareketi bile Avrupa haritasında bir değişiklik meydana getirmiyordu. 1885'de Doğu Rumeli'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kesin olarak ayrılmış olduğundan kimse şüphe etmiyordu. Bunun için Osmanlı hükümeti, bir vilâyetin yitirilmiş olmasını değil nezakete aykırı, kaba bir hareketi protesto etmiş oluyordu. Tevfik Paşa, yayınladığı bir genelgede şöyle yazmıştı: «Osmanlı hükümeti, kendi rızası olmadan kenara itilemeyecek olan haklarına saygı gösterilmesi için kuvvete başvurabilirdi. Fakat herşeyden önce anlaşmalara saygılı, genel çıkarları ve herkesin gereksinmesi olan barışı koruma kaygısında olduğu için böyle aşırı bir yola gitmekten çekindi... Hükümetimiz, Berlin Antlaşmasını imzalamış olan devletlere ısrarla çağrıda bulunarak gerekli önlemlerin alınmasını, bu arada Bulgaristan ve doğu Rumeli'de yasal düzenin yeniden kurulması koşullarını incelemek ve uluslararası antlaşmaların Türkiye'ye vermiş olduğu çeşitli halk kümelerinin çıkarlarının korunma yetkisini sağlamak üzere bir konferans toplanmasını istemiştir.»

Türkiye'nin protestoları Avrupa'da elverişli bir yankı uyandırdı. Londra'da, Petersburg'da, Paris'te Osmanlı devrimi iyi karşılanmıştı. Genç Türkler herkesin saygısını ve

güvenini kazandı. Hükümetlerinin dıştan herhangi bir küçük düşürülmeye karşı korunması isteniyordu. B. Asqruith'in dediği gibi «Yeni Osmanlı rejimine indirilen bu ağır darbe» Avrupa'da üzüntü ile karşılandı. Aslında kimse Avusturya-Macaristan'ın sessizce Bosna-Hersek'i ele geçirmiş olmasına karşı çıkmıyordu; kimse ondan geçmişin hesabını sormadığı gibi gelecek için de yükümlülükler istemiyordu. İkili krallık Berlin antlaşmasının düzeltilerek, iki vilâyeti kendi topraklarına katmış olmasını öteki devletlerin de onaylamasını bekleyebilirdi. Bulgaristan'ın bağımsızlığı için de aynı şey söylenebilirdi. Bunun için 1878 anlaşmasının böylesine açıkça ve birdenbire çiğnenmesi Avrupa hükümetlerince kaygı ve şaşkınlıkla karşılandı. Türkiye'nin salık verdiği bir konferans toplanması düşüncesi gittikçe tutuldu. Daha 7 Ekim'de, Rus Dışişleri Bakanı B. Isvolski şöyle diyordu. «Berlin antlaşmasına ve **Statu quo'**ya yapılan bu çifte saldırıyı Avrupa gerçekten kendisini safdışı etmeden kabul edemez... Avrupa'nın bir arada yaptığını yine biraraya gelen Avrupa bozabilir.» Sir Edward Grey, seçmenlerinin önünde şöyle konuşmuştu: «Avusturya'nın Bosna-Hersek vilayetlerinin yönetimini sürekli olarak üstlenme niyetinde olması çok önemli bir maddi değişme oluşturmaz. Ama bu değişmenin yapılışı kural dışı ve birdenbire olmuştur. Biz öteki devletlere ve özellikle Türkiye'ye danışmadan bunun sonuçlarını kabul edemeyiz.» Fransa'da da kamuoyu ve basın ağızbirliğiyle, bir an önce bir kongre toplanmasını istiyordu.(*) İtalya da onu izledi. Avusturya'nın bağlaşığı olan Almanya da toplantıya katılacağını duyurdu.

Ama ne yapılabilirdi, neye karar verebilirdi bu konferans? 1878'de, İngiltere, Almanya ve Avusturya'nın zafer kazanmış olan Çara güçlü bir baskı yapmakta çıkarları vardı. Çarın isteklerini azaltmak önemliydi hepsi için. 1908'de ise böyle birşey yoktu. Maddi ve manevi durumu, mançuri bozgunundan sonra hâlâ tam düzelememiş, ordusunun ve

(*) Bkz. **Le Temps**, 5, 6, 7, 10 et 15 Ekim 1908.

maliyesinin sarsılması yüzünden, Çar artık bir tehlike değildi. Eski liberal ilkelerine bağlı kalan ve Jön Türklerin Almanya'nın vasiliğinden kurtulduğuna sevinen İngiltere, onlar için elverişli bir çözüme varılmasını istiyordu. Ama bir çatışmayı da göze almıyordu hiç. Oysa Avusturya, konferansı, ancak yaptığı oldu bittiyi onaylaması koşuluyla benimsiyordu. Bağlaşığı olan Almanya da Türk hükümetinin başarısı ve politikasının etkinliği yolunda çaba gösteren İngiltere'ye karşıtlık etmiş olmak için Avusturya'yı desteklemekteydi. Bulgaristan da Avrupa'nın kendi bağımsızlığını ve Prensin de Çarlığını ilân etmiş olmasını tartışamayacağını ileri sürüyordu. Öyle ki, yaptıkları girişimle, Konferansın toplanmasını gerekli kılmış olan bu iki devlet, Konferansın çözeceği sorunları, toplanmadan önce, kestirip atmasını istiyorlardı.

Burada ilk güçlük ortaya çıkıyordu: hükümetler konferansın çalışmalarının yönünü belirleyecek bir program hazırlayamıyorlardı. B. Isvolski'nin, Londra, Paris ve Berlin'deki girişimleri sonuçsuz kaldı. Daha önceden yapılması gerekli anlaşma gerçekleşmedi. Kaldı ki ne Türkiye'nin ne de başka bir devletin, Bulgar çarının tacını başından almak ve Avusturya'yı Tuna boylarına sürmek için savaşı göze alamayacağını herkes hissediyordu.

Bundan başka, görüşmeler sırasında hazırlık için yapılan çalışmayı büsbütün zorlaştıran yeni istekler de ileri sürülüyordu. Yunanistan Girit sorunlarının kongre'de çözüme bağlanması dileğindeydi. Sırbistan ile Karadağ bir ağızdan, gürültüyle isteklerini ileri sürdüler. Türkiye'de de Avusturya'ya karşı uygulanan sistemli boykot bu devletin çıkarlarına büyük zarar vermekteydi. Sıkıntı artmakla kalmamış, ekim sonunda İngiltere, Rusya ve Fransa, herşeye karşın bir program hazırlamışlardı. Bunun gereğinden önce duyurulması büyük bir telaş yarattı. Üç devlet aralarında bir anlaşmaya varılmasının, Almanya, Avusturya ve Türkiye'yi istenmeyen bir duruma itmesi korkusuyla daha ileri gitmedi-

ler. Öyle ki, başlangıçta zorunlu gibi görünen konferans hergün olsa da olur olmasa da olur, gereksiz gibi bir hal aldı.

Aslında neydi söz konusu olan? Türkiye'ye ödün vermekti; para yalnız para vermekti. Adı geçen devletler bunun için Osmanlı hükümetine «çiğnenen haklarına karşı parasal ödün verilebileceğini» bildirdiler. Bu tür uzlaşmalar Osmanlıların onurunu incitirdi biraz. Para karşılığı Bosna-Hersek ve Doğu Rumeli'yi kesinlikle elden çıkarmaya razı olmak acı ve onur kırıcıydı. Ama Jön Türkler gerçekçi politikacılardı. En akıllıca işin, önüne geçilemeyecek kötü durumlardan kazanç sağlamak olduğunu biliyorlardı. Hep açık veren devlet bütçesini birkaç milyonla beslemenin yararını kestiriyorlardı. Viyana ve Sofya Saraylarıyla ilişkiler hiçbir zaman kopmamış olduğundan, yabancıların hakemliğine başvurmadılar. Bunun için bir yandan Avusturya, öte yandan Bulgaristan'la, alacakları ödünün fiyatı üzerinde doğrudan doğruya tartışmaya karar verdiler.

Tam anlamıyla adalete uygunluk bakımından, Avusturya, Bosna ve Hersek'i almakla bu iki vilâyetin payına düşen Osmanlı borcunu ödemeyi üstlenmeliydi. Ama Baron Aehrenthal hem oldu bittiye hem de Avusturya-Macaristan ordusunun gücüne dayanarak, Sancak'ın kendiliğinden boşaltılmasının yeterli bir ödün olduğunu ileri sürmüş ve herhangi bir ödün vermeye yanaşmamıştı. Avusturya politikası için büyük bir yanlışlıktı bu! Sıkıntısını duyduğu boykot büsbütün arttı, yaygınlaştı ve kayıpları, kısa bir süre sonra, Türklerin, dediklerine göre ödün olarak yetinecekleri yüz milyonu aştı. Bu hareket karşısında, Avusturya diplomasisi anlaşma yoluna gitti. Birbiri ardınca ödünler verdi: Osmanlı gümrük tarifelerinin yükseltilmesi, Türkiye'deki Avusturya postasının kaldırılması olasılığı, bazı vergi tekellerinin kabulü, katolik Arnavutlar üzerindeki eskimiş ayrıcalıkların hükümsüz sayılması, daha sonra da elli milyon frank ödenmesi. Ama Doğu, klasik pazarlık bölgesidir. İki hafta

boyunca milyonların sayısı tartışıldı. İki tarafta da bir direnme yerine içtenlikli bir anlaşma isteği vardı. Sonunda iki vilâyetteki devlet mal varlığı ve öteki çeşitli ödünler karşılığı olarak altmış iki milyon üzerinde anlaşmaya varıldı. Böylece, Türkiye'nin dostlarının daha kötüye gitmesinden korktukları bir gerginlik dönemi barış içinde sona ermişti.

Şimdi, Türk-Bulgar anlaşmazlığı kalıyordu. Bunun çözümü daha da güç görünüyordu. Her ne kadar Türkler pratik insanlar idiyseler de Bulgarlar da bu konuda onlardan aşağı kalmıyorlardı. Bundan başka, Bulgarlar harcadıkları çabayı, elde ettikleri ilerlemeye ve Avrupa'nın beğenisine dayanarak önceleyin açıkça diretiyorlardı.

Türk hükümeti, demiryolunun bırakılması, Bulgaristan'ın ödediği verginin alınmaması, Rumeli gelirlerinin karşılığı olarak yüz kırk milyon istedi. Buna karşılık Bulgarlar sadece seksen iki milyon vereceklerini bildirdiler. Bu rakamlar arasında büyük bir ayrılık vardı. Oysa genç Türklerin milliyetçilikleri daha bağımlılarına karşı cömertce davranmalarına olanak verdiği gibi Bulgarlar da aşırı bir kendini beğenme duygusu içinde konuşulmaz haldeydiler. Bu yüzden görüşmeler kesildi. 14 Ocak 1909 günü Kâmil Paşa, Meclis'e anlaşma olmadığından «sorunun çözümünün konferansa kaldığını» bildirdi. Bu çetin durumun büsbütün karmaşıklaştırılması isteniliyormuş gibi Edirne bölgesindeki sınırların düzeltilmesi düşüncesi ortaya atıldı. Yeniden savaş olasılığı belirmişti. Türkiye seferberlik hazırlığına başladı. Herşeyin kaybolduğu sanılan anda Rusya ise karıştı.

Çar, artık Ayasofya'da ve yöresinde gözü olan geleneksel düşman değildi Türkler için. Tarih, Moskova politikasının ilkelerini değiştirmişti. Özgürlüğe kavuşan Türkler, Avrupa ile Rusya'nın yapılmasını da diretecekleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileştirilmesi işini üstlenmişlerdi. Balkan devletleri artık Osmanlı bağımlılığının dışında yaşamak istiyorlardı. Türkiye de herhangi bir boyunduruk altında olmadan özgürce gelişmek amacındaydı. Geleneklerini elden

bırakamayan ve Balkanlarda üstünlük sağlama peşinde olan Rusya ise artık varlığını barışçı ve uzlaşmacı bir tutumla duyurma gereğini duyuyordu. Doğu halklarının birbirlerine yaklaşması zorunluydu. Rusya, bunu kolaylaştırmaya özen gösteren bir politika ile, belki eskisinden daha sağlıklı ve daha verimli bir rol oynayacaktı. B. Isvolski, ülkesine, Mançurya'da boşa giden on yıllık çaba yüzünden Balkanlarda yitirdiği itibarı yeniden kazandırmak için elverişli anı bulmuş gibiydi. Sadece bir rakam ayrılığı ile çekişen Bulgarlarla Türklere aradaki farkı kendisinin doldurmasını ayrıca, Bulgaristan'ın, Osmanlı hükümetine karşı yükümlülüklerini, Rusya'nın «Osmanlı bakanlarının istediği ölçüde üstlenmesi önerisinde bulundu. Rusya'nın Bulgar hükümetine gerekli parayı vererek ya da Osmanlı Hükümeti'ne 1878'de kabul ettirilen savaş ödününün yıllık taksitlerin ödenmesinden vaz geçerek gerçekleştirmesinin önemi yoktu: bu ustaca parasal işlem, çatışma nedenini temelden ortadan kaldırıyordu.

Bundan ötürü tüm Avrupa, daha başlangıçta, Rus girişimini iyi karşıladı. Büyük devletler, hepsinin de uzaklaştırmak istedikleri bir savaş tehlikesinin ortadan kalktığını görüyorlardı. Türkiye Rus önerisini daha ihtiyatla karşıladı. Hiç olmazsa Bâb-ı Âli, bu konuyu düşünmek için uzunca bir zaman istedi. Denildiğine göre, ki bu doğru gözüküyor, Jön Türklerin ilk duyguları bir hayal kırıklığı olmuştu. Rusların savaş ödününden kalanın tümünü Türkiye'ye bırakacağını ummuşlardı. Ama Kâmil Paşa, bu önerinin kazancını kaçırmak istemeyecek kadar ince düşünüşlüydü. Bulgaristan'la Türkiye arasındaki anlaşmazlık giderilmez değildi; bunun yerine sürekli bir uzlaşma gerçekleşmeliydi. İki devletin de ilerlemesi buna bağlıydı. Bunun için 7 Şubat günü Tevfik Paşa, Çarın elçisine, B. Isvolski'ninki gibi bir çözümün ilkesel olarak kabul edilebilir göründüğünü söylüyor, ama Rus önerisinin yerine Osmanlı hükümeti başka bir çözüm öneriyordu. Buna göre Rusya Türkiye'ye uygun bir fa-

izle ödünç para vermek üzere anlaşmayı kabul edecekti. Böylece Rusya savaş ödentisinin tüm kalıntısını istemekten vazgeçecek, Türkiye eldeki güvencelere dayanarak aldığı borç paradan Rusya hazinesine derhal yirmi milyon ödeyecekti. Doğu şirketi de Bulgaristan'dan hiç bir ödenti istemeyecekti.

Petesburg ve Sofya hükümetleri bu karşı önerinin maddelerini tartışırlarken 14 Şubat 1909'da Kâmil Paşa iktidardan düştü. Halkın çok sevdiği bahriye ve harbiye bakanlarının birden kabineden çıkartılması Sadrazam ile parlamentonun arasını açmıştı. İttihat ve Terakki komitesinin etkisi altında olan Meclis, Kâmil Paşa'yı tutmuyordu. Anayasa'ya aykırı gördüğü işlerini de, yeterli bulmadığı açıklamalarını da onaylamıyordu. Kâmil Paşa çekilmek zorunda kaldı. Altı aylık sadrazamlığı süresince barışı soyluluk ve onurla korudu ve en çetin müzakereleri de ustalıkla yürüttü. Türkiye ve Avrupa ona teşekkür borçluydu. O çekildikten sonra da gittiği yol izlenecekti. Yeni sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa çekilen hükümette iç işleri bakanıydı. Makedonya'daki üç vilâyetin çetin bir iş olan genel müfettişliği sırasında Avrupa'nın beğenisini kazanmış ve bunu sürdürmüştü. Kimse, müzakereleri iyi bir sonuca erdirmeye ondan daha yetenekli değildi. Bir ara ufuk yeniden kararı gibi olmuştu. Prens Ferdinand, Çarın amcalarından birinin cenaze töreninde bulunmak üzere Petersburg'a gitmişti. Orada bir hükümdara gösterilen törenle karşılandı. Türk-Bulgar anlaşmasının yapılmasından önce davranarak, Rusya yeni Bulgar çarını tanıyacak ve böylece Avrupa işbirliğini bozacak mıydı? İstanbul'da bundan korkuluyordu. Ama Rus Hükümeti Bâb-ı Âli'nin kuşkularını gidermeye özen gösterdi. Prens Ferdinand'a gösterilen ilgi kişisel bir nezaketten başka bir şey olmadığı, Rusya'nın kararını yansıtmadığı ileri sürülüyordu. Bu ihtiyatlı tutum B. Isvolski'nin önerisine yeniden başarı şansı kazandırıyor ve Balkanlardaki Rus nüfuzunun yeniden güç kazanması yolundaki kampanyasını güçlendiriyordu. Gerçekten de uzun müzakereler sonunda, anlaşma

Tevfik Paşa'dan sonraki dışişleri bakanı Rıfat Paşa tarafından Petersburg'da imzalandı.

İttihat ve Terakki komitesi, Londra'daki Osmanlı elçisini bu göreve getirerek dış politikasının sürekliliğini göstermek istemişti. Daha ilk günden yeni Türkiye, gözlerini iki büyük liberal devlete, İngiltere ile Fransa'ya çevirmişti. Kâmil Paşa İngilizlere duyduğu yakınlığı hiçbir zaman gizlememişti. 13 Ocak 1909'da, memnunlukla şöyle demişti: «Osmanlı hükümetinin yeni rejimde izlediği hareket çizgisi sayesinde İngiltere ile dostluk yeniden kuruldu.» Hüseyin Hilmi Paşa da uzun zamandan beri Fransız dostu olarak tanınıyordu.

Avrupa'nın iyilikseverliğine güvenen yeni Türkiye Paris ve Londra'da özel bir destek arıyor gibiydi. Bu davranış çok doğaldı. Çünkü, Türkiye'de yeni rejimi kuranların düşünceleri Fransız eğitiminden esinlenmiş ve onsekizinci yüzyıl Fransa'sının dünyaya yaydığı ilkelerden kaynaklanmıştı.

Bu durumdan duyduğu sevinci B. Pichon 29 Kasım 1908 günü Fransız meclisinde dile getirdi. Balkanlardaki gerginlikler sırasında Fransa'nın büyük çıkarlarıyla barış zorunluluğunu bağdaştırabilmiş olan bu bakan, Fransa'nın doğu politikasını şöyle tanımlıyordu: «Bu politika barışçı, uygarlaştırıcı ve tamamiyle çıkardan uzaktır; ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, bu imparatorlukta yaşayan halklara en geniş adalet güvencelerini sağlayarak korumayı amaç edinmiştir... Bu rejimin kurucuları, ılımlılıkları, akıllıca tutumları ve pratik düşünceleriyle ve özellikle iktidarları altındaki bütün ırklar ve dinler arasında eşitlik sağlamaya kararlı oldukları için de sevgimizi kazanmışlardır.» Gerçekten de ırkların ve dinlerin eşitliği, çözülecek temel sorun, asıl Osmanlı sorunu buydu. Daha başbakanlığının ilk günlerinden beri Hüseyin Hilmi Paşa'nın başlıca uğraşı bu oldu. 16 Şubat 1909 günlü programında şöyle diyordu: «Dış güçlüklerden kurtulur kurtulmaz büyük ve soylu vatanımızın içişlerinin düzene sokulmasına olanca gücümüzle çalışa-

cağız. Şimdiye kadar uygar uluslar arasında kendine düşen onurlu yeri alabilmesi için eksik olan bütün yurttaşların özgürlüğünün, eşitliğinin ve herkes için adaletin sağlanmasıydı.» Ülkenin kalkınması için, birlik düşüncesinin büyük önemini kuvvetli belirtmek gerekir: «birlik duygusu nerede insanların gönüllerinde yer etmişse bu, öteki uluslarla ilişkileri daha da kolaylaştırır; çünkü böyle olunca bu uluslar, birliği ile değerinin ne olduğunu ve bağımsızlığını korumak için ne gerektiğini bilen bir halkın karşısında olduklarını anlarlar... Bunun için var gücümüzle bölücü eğilimlerle savaşacağız.»

Ne yazık ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınması için o denli gerekli olan birlik büyük bir darbe yedi. Yabancıların engellerinden daha henüz kurtulmuşken, meşrutiyetçi Türkiye özgürlüğü tehlikeye düşüren korkunç güçlere karşı koymak zorunda kalmıştı.

⁂

13 Nisan 1909 günü İstanbul'da softalarla askerler bir gösteri yaptılar. Bu kargaşa nasıl hazırlandı? Medrese öğrencileriyle askerler arasında kim aracılık etti? Bu noktalar karanlık kalmıştır. Yalnız softaların diş biledikleri biliniyordu: din yasalarına gerektiği gibi uyulmadığından yakınıyorlardı. İstanbul garnizonunun ise özgürlükçü propagandanın dışında kaldığını söylemiştik. Yeniçeriler gibi kendisini kayırmamış ve pöhpöhlememiş olan eski rejimini aramadığı sanılan bu ordu, yeni düzene katılır gibi göründüğü için sahte boyun eğişi korkuya yer bırakmamıştı.

Dokuz aydır iktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki yöneticileri Anayasa'ya bağlı birlikleri Başkente getirtmek ihtiyatlılığını gösterememişlerdi. Bundan daha büyük yanlışlıkları da Arnavut koruma birliğini padişahın yanında bırakmaları olmuştu. Padişahın paraya ve onura boğduğu bu askerler eski rejime körü körüne bağlıydılar. En çok gürültüyle ortalığı karıştıranlar da bunlar oldu.

7 Nisan günü, İstanbul'da, Arnavut asıllı gazeteci Hasan Fehmi, Karaköy köprüsü üstünde vurularak öldürüldü. İttihat ve Terakki'nin gizli diktatörlüğüne şiddetle çattığı için bunun bir siyasal cinayet olduğu ve Komitenin Hasan Fehmi'nin kişiliğinde, Kâmil Paşa'yı düşürdüğü zaman suçladığı doktrinleri yıkmak istediği söylentisi yayıldı. Polis, katili yakalayamadı ya da yakalamak istemedi. Bunun üzerinde Padişahın, koruma birliği, öcalma bahanesiyle ayaklandı. 13 Nisan sabahı Bâb-ı Âli'nin önünde softalar şeriat yasalarının çiğnenmesini protesto ederlerken, Arnavutlar da gürültü kopartarak suçlunun cezalandırılmasını istiyorlardı.

Gün boyunca hareket genişledi. Hükümetçe el altında tutulan başkentteki öteki birlikler başkaldıranlar üzerine yürümedi. Askerler, subaylarının hocaların üstüne ateş etmeleri için verdikleri buyruklara uymayacaklarını söylediler. Bir tabur meclisin önüne gelerek, başbakanın, Meclis Başkanı'nın ve Savunma Bakanı'nın çekilmesini istedi. Bunun dışında belirli bir istek ileri sürülmemişti. İsteklerini duymuş olanlara askerler, Abdülaziz zamanındaki softalar gibi: «Bizim birşey istediğimiz yok, ama hükümet de hiçbir işe yaramaz.» diyebilirlerdi. Başbakan Hüseyin Hilmi Paşa hemen çekildi. Padişah, onun yerine Kâmil Paşa kabinesinde dışişleri bakanı olan Tevfik Paşa'yı atadı.

Olaylar, İttihat ve Terakki yöneticilerinin ummadıkları bir anda birdenbire patlak vermişti. Karşı-devrime dönüşen bir ayaklanma karşısında 24 Temmuz adamları birden çöküntüye düştüler. Avrupa, bunların zayıflıklarının böyle ortaya çıkışını hayretle karşıladı. On aydır imparatorluğa egemen olanlar, askerlerin başkaldırması karşısında donup kalmışlar ve bastırma yoluna gitmeye cesaret edememişlerdi. Padişah bir hayali otoritenin karşısında boyun eğmişti demek? Ayaklanma onun paraca desteğiyle olmamış idiyse bile, nasıl olup da yitirdiği iktidarın bir bölümünü yeniden kazanma fırsatını yakalamamıştı?

İttihatçılar çoktan başkentten kaçmışlardı. Selanik'de, Anayasanın beşiği ve kalesi olan özgürlükçü ve aklı başında insanların yaşadığı Selanik'de buluştular. İşte burada kendilerine ve birliklerine güveniyor ve bir karşı koyma hareketini tasarlıyorlardı. Devrimi yapanlar çabucak bir araya geldiler: Enver Bey, Niyazi Bey, Ahmet Rıza Bey, Rumeli Kolordularını harekete geçirip İstanbul'a yürüyerek gericiliği ezmeye karar verdiler: öyle ki Temmuz'da hükümet darbesini, yapan askerler şimdi yeniden kuvvete başvuruyorlardı. İstanbul'daki eski rejime bağlı birliklerle, Selanik'deki «anayasacı» ordu arasındaki çatışma durumu belirleyecek gibi görünüyordu. Özgürlükçü Türkiye'nin geleceği bir savaşa bağlıydı...

⁂

Padişah önce, bir taraf arasında denge sağlamaya boşuna çalıştı. Üstüste uzlaştırıcı demeçler veriyor, hem şeriata hem de Anayasaya saygılı olduğunu belirtiyor, hemencecik affettiği 13 Nisan isyancılarıyla ilişkisi olmadığını ileri sürüyordu. Ama «Hareket Ordusu» önderlerinin Saray, softalar ve Koruma birlikleri arasında gizli bir anlaşma olduğundan hiç kuşkusu yoktu. Selânik, Manastır, Edirne birlikleri, birçok gönüllünün de katılmasıyla başkentin surlarının önünde yığınak yaptı.

17 Nisan'da, bu ordudan ayrılan taburlar, kentin kapısı olan Çatalca'ya varmışlardı. Daha o akşam Padişahın temsilcileri ve sekiz milletvekili, askerlerle görüşme isteğiyle oraya gelmişlerdi. Askerin hareketi ile diplomatik girişim arasında, gücü ve başarı şansına sahip olan taraf ağır bastı. Bu sırada subaylar, biricik amaçlarının yasal düzeni yeniden kurmak olduğunu ileri sürerek her türlü görüşmeyi reddettiler ve ancak çekilen bakanlar tekrar yerlerine döndükten sonra görüşmelere girişilebileceğini açıkladılar.

Altı gün boyunca işler askıda kaldı. Meşrutiyet ordusunun komutanı Mahmut Şevket Paşa çok sağlam bir strateji anlayışıyla, İstanbul'u kendisine bağlı birliklerle kuşattı. Kuşatma tamamlandığı halde İttihatçıların kuvvete başvurmaya karar veremedikleri göze çarpıyordu. Belki de hiç silâh patlamadan kente girebileceklerini umuyorlardı. Her türlü iç savaş görüntüsü, her türlü kanlı çarpışma onlara göre, her ne pahasına olursa olsun sakınılması gereken onarılmaz bir felâketti.

Çökmüş, şaşkına dönmüş sanılan Padişah da düşman karşısında büyük bir ustalıkla manevra çeviriyordu. 23 Nisan Cuma günü görkemli bir törenle Selamlığa gitti. Halkın Cuma günü görkemli bir törenle Selamlığa gitti. Halkın alkışlarıyla otoritesini yeniden kazandı. Makedonya ordusuyla anlaşma yoluna girmek için eşit şansa sahip görünüyordu artık. Halifeliğin verdiği üstünlükle dine saygılı askerlerin bağlılığına dayanıyordu. Camiden dönüşünde arabasını kendi kullanan Padişahın yüzünde, her zaman görülmeyen bir kararlılık okunuyordu. Son selamlığının zaferiyle hâlâ işleri barışçı bir çözüme erdireceğini umuyordu besbelli.

Ertesi gün Mahmut Şevket Paşa kesin önlemlere başvurmaya karar verdi. Denildiğine göre başkentte büyük bir insan kıyımının hazırlandığını duymuştu. Anadolu'da bağnazlık artmış, Adana'da seller gibi kan akmıştı. Diplomasiyle geçirilecek vakit yoktu artık. Daha gün ağarırken Makedonya birlikleri şiddetli çarpışmalardan sonra başkente girdiler. Kışlalar bir bir teslim oluyordu. Yıldız Sarayı sarıldı. Padişahın kaçtığı söylentisi yayılmıştı. İyi haber alamayan ajanslar telgraflarında Abdülhamid'in böyle birdenbire kaçmakla 13 Nisan ayaklanmasıyla suç ortaklığı ettiğini eski rejimden çıkarı olduğunu ve gericiliği kışkırttığını duyuruyordu.

Aslında, Padişahın rolünün ne olduğu pek bilinmiyordu; başkentteki birliklere direnme buyruğu vermiş miydi,

yoksa sadece eylemlerinde serbest mi bırakmıştı? Özgürlükçü rejime karşı ne ölçüde yıkıcı bir eyleme girişmişti, bunu söylemek olasılığı yoktu; çünkü oyununu özenle gizlemişti. Yalnız, İttihatçılar, böylesine entrikacı ve kendi çıkarından başka birşeye önem vermeyen bir hükümdarın tahtta oturmasını tehlikeli buluyorlardı. Her ne kadar, onu suçlamak için kesin kanıtlar yoksa da ağır belirtiler vardı; sonra da devrimciler Abdülhamid'in uzun süren istibdat rejimini unutmamışlardı.

İstanbul'dan ayrılmış olan milletvekilleri, yeterli sayıda oldukları için Ayastefanos'ta (Yeşilköy -ç.) parlamentoyu topladılar. Padişah hakkında yapılacak işlemi tartıştılar. Güvenlik önlemleri alarak tahtta bırakmalı mıydı? Ayaklanmada suç ortaklığı bulunduğu ileri sürülerek yargılanmalı mıydı? Yoksa da kendiliğinden çekilmesi önerilmeli sonra da bu bir intiharla sonuçlandırılmalı mıydı? Kararsızlık içinde yapılan bir oylama, milletvekillerinin yukardaki çözümlere karşı olduklarını gösterdi. Kaldı ki, ordu komutanları halkın duygularını kollama zorunluluğunu daha iyi anlamış bulunuyorlardı. Mahmut Şevket Paşa sık sık şöyle demişti: «Padişah, padişah olarak kalacaktır.» Ancak, Hareket Ordusu zafer kazanmış olarak girişinden sonra İstanbul'da 27 Nisan günü toplanan parlamento Abdülhamid'in tahttan indirilerek kardeşi Reşad'ın V. Mehmet adıyla yerine geçirilmesine karar verdi. Şeyhül İslâm da hemen verdiği fetvada Padişahın halifeliğe lâyık olmaktan çıktığını ve tahttan indirilmesinin zorunlu olduğunu açıkladı.

Bu karar, yaşlı padişaha Yıldız Sarayında bildirildi. 27 Nisan günü öğleyin, iki milletvekili ve iki ayan üyesinden (senatör) oluşan bir heyet Abdülhamid'i kimsenin sokulmaya cesaret edemediği, istibdadın yuvası olan Sarayın bir köşesinde buldular. Abdülhamid, yazgısına boyun eğmiş gibi, sessizce, okunan tahttan indirme kararını dinledi. Sonra yaşamının korunmasını istedi. Kendisine güvence verilmesinden sonra, ülkesine yaptığı büyük hizmetleri anlatarak Tan-

rının buyruğuna boyun eğdiğini söyledi. Bundan sonra onu Çırağan Sarayına götürdüler, ertesi gün İttihat ve Terakki Selanik'e gönderdi. Sığınağından çıkmak için hiçbir girişimde bulunmaması koşuluyla burada kendisine onurlu bir yaşantı sağlanacağı bildirildi.

İşte sonu böyle geldi. Abdülhamid'in. «Kızıl Sultan» için çok kötü şeyler söylendi. Elbette, karakteri zekasının üstünlüğüne denk değildi. Avrupa ve Türkiye, korkularından doğan istibdadıyla adalet ve insanlık ilkelerini sık sık çiğnediği için onu eleştirebilir. Ne var ki, mükemmel bir politikacı, uyruklusu olan halkların gereksinmelerini iyi bilen bir padişahtı. İktidara bir Saray devrimiyle çıkmıştı, sonunda askerlerin yaptığı hükümet darbesiyle doğuya özgü kaderciliğin verdiği kayıtsızlık içinde düşürüldü. Ama eşsiz bir dehanın gücüyle yaşadı, egemenliğini sürdürdü. Bir yüzyılın üçte birine yakın bir süre kendinden öncekilerin sadece gelip geçtikleri tahtta kaldı. Hükümdarlığı zamanında büyük ilerlemeler oldu. Yenilik hareketini hazırladı, buna olanak sağladı. Abdülhamid rejiminin aşırılıklarını açığa vurduk. Güçlü olduğu günlerde onu göklere çıkartanlar bırakalım şimdi yenik düştüğü zaman yerden yere çalsınlar. Yerine geçen Abdülmecid'in üçüncü oğlu olan Mehmet Reşad, 1844'de doğmuştu. Şanlı, Mehmed adını taşıyan bu şehzade, dünya işlerinden uzak, Boğaziçindeki Sarayında içine kapanık, hemen hemen bir tutuklu ömrü sürdürmüştü. Zayıf ve hastalıklı olduğu söylenirdi. İyi bir şairdi, okumaya ve içine çekilip düşünmeye meraklıydı, silik bir insan olarak yetişmişti, padişahlığını da yumuşak başlı ve uysal olarak sürdürdü. İlk buyruklarıyla sade ve iyi yürekli olduğunu gösterdi. Baskıya karşıydı, müslümanlığın geleneklerine saygılı, özgürlükçü kurumlara içtenlikle bağlıydı. Ülkeyi yönetmek için bütün Osmanlıların katkısına güveniyordu.

Tevfik Paşa 4 Mayıs günü başbakanlıktan ayrıldı. 14 Nisan'da Sadrazam olur olmaz Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımış, böylece barışı bir kez daha kurtarmıştı. Ama orta-

lık sakinleşince, daha önceki tutumlarından ötürü, İttihatçıların istediği güçlü bir politikayı yürütecek gibi görünmüyordu. Duruma egemen olan İttihat ve Terakki, güçlü ve kendi düşüncelerini benimseyen bir hükümetin işbaşına gelmesini istiyordu.

Tevfik Paşa'dan hemen bir önceki sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu kez onun hemen ardından bu göreve getirildi. Bundan daha iyi bir seçim yapmak zordu. Yeni başbakan, daha önceki yüksek görevlerde de, azimliliği, esnekliği ve yöntemli çalışmasıyla kendini göstermişti. Uyanık bir politikacı olarak, içişleri bakanlığına ülke işlerini iyi bildiği için değerli hizmetlerde bulunabilecek eski başbakanlardan Ferit Paşa'ya verdi. Kabinede başka değişiklik olmadı, yalnız müsteşarlıklara parlamento üyelerinden bazı kişiler getirildi.

Böylece Sultan Mehmet Reşad, memleket işlerinin yeniden düzenlenmesi için bütün uzman kişilerden yararlanma yoluna gitmişti. Tarihin, Osmanlıların ilk meşrutiyetçi hükümdarı olarak göstereceği bu padişah, tahta çıktığı zaman okuduğu «Hatt-ı Hümayun» da tüm uyruklularının, İmparatorlukta yaşayan çeşitli ırkların «aynı vatanın evlatları olarak birbirleriyle iyi geçinmeleri zorunluluğunu duymasını, hiç ayrımsız özgürlük, eşitlik ve adaletten yararlanmasını» istemişti. Bu sözler bütün bir soyluca programı dile getirmekteydi. Gerçekten de yapılması gereken buydu: müslümanlarla hristiyanlar arasında, hristiyanların kendi aralarında, eşitlik içinde anlaşıp kaynaşmayı sağlamak.(*) Irksal ve dinsel olarak ayrık halkları birleştirip bir ulus yaratmak.

Önemli bir dönüm noktası olan 1908 Temmuz ve 1909 Nisan günlerinde İttihatçılar imparatorluğun yazgısını ellerine aldılar. Zaferin kendilerine kazandırdığı onarımcı

(*) Paul DESCHANEL, Discour Prononcé à la Chambre des Députés, 26 Kasım 1908.

rolünü yerine getirebilmek için ayrışıklıklarını unutmak ve ulusal kaynaşmayı sağlamak için gönül birliğiyle çalışmak zorundaydılar. Ortalık durulduktan sonra artık «İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde ayrı haklarla yaşayan ırkların varlığını içeren etnik ilke yerine Osmanlı birliğini amaçlayan siyasal ilkeyi getirmek gerekiyordu.»(*)

Ama engelleri görmemek olası mı? Bunlar, uzun bir dinsel ve toplumsal gelenekten doğuyordu. Bugün bile halk, eski müslümanlık âdetlerine sarsılmaz bir bağlılık içindedir; yöneticiler, yenilik istekleriyle halkın inançlarına duyulan saygıyı bağdaştırmak zorundadırlar. Türklerin ortaklaşa vatanda daha üstün bir asıldan oldukları düşüncesinden ve bundan doğan ayrıcalıklardan vazgeçmeleri için büyük özveri göstermeleri gereklidir. Türkiye'nin dostu olan Fransa, bu soylu çabanın başarıya ulaşmasını diler. Osmanlı İmparatorluğunun yenileşmesi ancak böyle gerçekleşebilir.

(*) Francis CHARMES, **Revue des Deux Mondes,** (1 Ağustos 1908).

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

Osmanlılar'da Uyanış

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve alçalışı - Yenileşme belirtileri: Demiryolları yapımı; öğretimin yaygınlaşması Özgürlükçü rejimin başlangıcındaki güçlükler - Dış ilişkilerdeki bozulmalar - Ülke içinde yeniden kuruluş sorunu - Abdülhamid II ve Mehmet Reşat V - Jön Türkler ve Fransız Devrimi ilkeleri - Fransa'nın Türkiye'ye beslediği dostluk Napoléon ve Osmanlılar..... 7

Çevirmenin Notu. 11

I

Demiryolları Politikası

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulaşım yollarının siyasal ve stratejik zorunluluğu - Mehmet II'den Abdülhamid'e - Osman'ın Rüyası - Doğu'nun İncisi: İstanbul - Müslümanlığın şampiyonu: Türkler; Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman İmparatorluğun büyümesi; türdeşliğin olmayışı - Irklar ve Dinler - Türkler boyun eğdirdikleri halkları özümlemediler Milliyetlerin uyanışı - Osmanlı yönetiminde merkeziyetçilik Karışıklık odakları: Makedonya, Ermenistan, Yemen - Doğal sınırlar bulunmayışı - Türklerin seferberliği - Abdülhamid II ve demiryolu politikası - Avrupa sermayesi ve projeleri İmparatorluktaki üç büyük demiryolu ağı. 13

II

Bağdat Demiryolu

Bağdat ve Demiryolu müteahhitleri - İngilizlerin Séleucie Kuveyt, İsmailiye-Kuveyt projesi - Rusların Trablus-Kuveyt projesi. 18

Anadolu'daki demiryolu imtiyazları - Aydın demiryolu ağı İzmir-Kasaba hattı ve uzantısı - Mudanya-Bursa hattı. 20

Bağdat hattının başlangıcı olan Haydarpaşa-İzmit hattı Mühendis Pressel'in düşüncesi - Üç yol boyu İzmit-Ankara hattı imtiyazı - Anadolu şirketinin kuruluşu Eskişehir-Konya hattı imtiyazı - Türkiye'nin İsviçresi Konya, Selçukluların başkenti 21

1899 imtiyazları: Konya-Basra körfezi - Rusya kuzey hattının yapılmasını engelliyor - 5 Mart 1903 anlaşması 22

Bağdat anlaşmasının sağladığı kazançlar - Hattın geçtiği yol (Güzergah) - Toroslar - Kilikya'nın kapıları - Adana'ya iniş - Musul ve Bağdat'a doğru - Son durak sorunu - Demiryolu ağının maliyet fiyatı 24

İşletme konusundaki öngörüşler - Hattın geçtiği yerlerin değerlendirilmesi - Türklerin ve Almanların umutları Yerinde soruşturma - Tarımda ilerleme - Tarım aletleri Eskişehir patatesi - Afyon Karahisar garında - İzmir-Kasaba ve Anadolu hatlarının bağlantısı - Nüfus artışı: İzmir, Alaşehir, Afyonkarahisar - Konya - Yeraltı zenginlikleri. 27

Kuzey yolunun üstünlüğü: Amasya-Sivas-Diyarbakır ya da AnkaraSivas-Diyarbakır - Ereğli kömür havzası - Samsun demiryolu şube hattı - Güney yolu: Adana-Halep Musul - Mezo-

potamya Dicle ve Fırat kanallarının düzenlenmesi zorunluluğu - Vital Cuinet'nin görüşü - Sir William Willcoks ve sulama işleri Avrupa sömürgeciliği - Filistin şövalyeleri - Anadolu, Türklerin son barınağı - Babil iklimi - Gelirlerin azlığı olasılığı 30

Kâr garantisi - Gerçek güvenceler - Konya-Bulgurlu şube hattı Garanti belgesi - 25 Mayıs 1908 günlü «irade-i seniye» (Padişahın Bildirgesi) - Sermaye oluşturmak üzere yapılan parasal girişimler - Deutsche Bank'la Fransız sendikacıları arasındaki 1899 anlaşması - Nüfuz eşitliği - M. Delcassé'nin açıklaması 34

Bulgurlu-Adana bölümünün önemi - Adana-Mersin hattının yararlılığı - Yakındoğu Alman pamuk şirketi - Mersin Anadolu hattının son durağı - Eskişehir deposundaki lüks vagonlar 37

Drang nach Osten - Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu Mezopotamya üzerine projeler - Rusya Anadolu'da - İngiliz--Rus rekabeti: Hindistan - «Kazak Tehlikesi» - Uzakdoğu'da Ermenistan yaylası: Batı Asya'nın stratejik düğüm noktası Rusya'nın Bağdat demiryoluna karşı çıkışı. 39

İngiltere'nin düşmanlığı - Hindistan yolu - Arabistan'daki İngiliz kışkırtıcıları. 44

Fransa'nın yakındoğu'daki rolü - Bağdat hattının uluslarasılaştırılması - Jön Türklerin niyetleri - Büyük devletlerin doğudaki rekabetleri. 47

III

Balkan Demiryolları

Projeler ve geçiş yolları - Viyana-İstanbul ve Niş--Selanik hatları - Üsküp-Mitrovitza bölümü - Mesi yaylası 49

Tarihsel bir gün: 27 Ocak 1908 - Baron Aehrenthal'in söylevi Avusturya'nın Balkanlardaki işlevi - Avusturya projesi - ViyanaBudapeşte yolu - Saraybosna-Atina - Orta Avrupa'dan Mısır ve Hindistan'a..... 50

Sancak hattı - Gidiş yolu (Güzergâh) - Bosna-Hersek demiryolu ağı - Bosna-Brod'dan Saraybosna'ya - Saraybosna'dan Uvak'a Uvak-Mitrovitra uzantısının ekonomik bakımdan yararlı olmayışı, fakat siyasal büyük önemi..... 54

Sırpların projeleri - Sırbistan'ın ve Karadağ'ın özlemleri Tuna-Adriyatik - Arnavutluk yolu - Karadağ yolu - Parasal katkılar - Bulgarların karşı çıkışı - Türk görüşü - Osmanlı İmparatorluğu dışında bir Tuna-Adriyatik hattı 56

Bulgarların projeleri - Sofya-Radomir-Köstendil - Türk sınırı Üsküp'ten Adriyatik'e - İtalyanların çıkarı - İtalya ve Arnavutluk - **Via Egnatia**- Yunanistan ana hattı Türklerin karşı çıkışları - Struma yolu - Balkan ana hattı Rusların çıkarı - Stratejik düşünceler. 58

Tasarlanan hatların ekonomik kazançları - Büyük devletlerin rekabeti - Balkan egemenliği - Politika ve demiryolları. 60

Rumeli hatları imtiyazı - Tarihsel bakış - Baron Hirsch Doğulular şirketi - Gelirlerin paylaşılması - 1894'de Bulgaristan hükümetiyle çıkan anlaşmazlık - Koşut hat - 25 Mart 1899 anlaşması - Berlin anlaşmasının 21. maddesi - 1908 Eylül grevleri - Rumeli hattına el konulması - Bulgaristan'ın bağımsızlığı - Doğulular Şirketinin aldığı ödün. 62

IV
Mekke Hattı

Arabistan - Yarımadadaki Türkler ve Araplar - Hicaz ve Yemen üzerindeki Osmanlı egemenliği - Emir İbn Suud - Abdülhamid'in kaygıları - Padişahlık ve halifelik - Müslümanların kutsal kentleri: Mekke ve Medine - Pan-İslamizm propagandası - Araplar ve kutsal savaş (Cihad). 67

Arabistan egemenliği - Necid - Çöller - Yollar - Yemen ve Hicaz'ın işgali - Abdülhamid'in düşüncesi - Arabistan'daki «hamidiye» demiryolu - Dinsel amaç ve siyasal hırs. 69

Çeşitli güçlükler - Parasal olanaklar - Personel eksikliği Önceden verilmiş imtiyazlar - Gidiş yolu - Denize açılan kapılar: Hayfa, Tabah - 1906'da Türklerle İngilizler arasında çıkan olay - İngiltere'nin hoşnutsuzluğu 71

Para sorunu - Gönüllü ya da zoraki katılma - Müslüman cömertliği - Hisse senetsiz ve tahvilsiz hatlar - Yö-

netim - Askerlerin görevlendirilmesi-İmtiyazların satın alınması-Yolboyu İngiltere'nin Jön Türklere sempatisi 74

Medine hattının açılışı - İstanbul'dan kutsal kentlere - Osmanlı Padişahı müslümanların halifesi olarak kalacak. 79

V

Fransa'nın Doğu'daki Protectorat'sı

Fransa ve Yakındoğu - Tarikatlarla ilgili yasalar ve Papalıkla ilişkinin kesilmesi - Doğu ile Uzakdoğu'nun ayrılığı 81

Protectorat'nın korudukları - Fransa'da kimse doğudaki hristiyanların korunmasından vazgeçilmesini istemiyor Misyonerlerin korumasına yöneltilen saldırılar - de Lanensan'ın kanıtları: dış politikamızın mantığa aykırılığı, işlere karışmamızın malolduğu cansıkıcı olaylar - Doğu Kiliseleri Gelenekçilerin korkuları - Gerçekçi görüş - Sorunun ortaya konuluşu 82

Misyoner örgütlerin korunmasının hukuksal temelleri - 1535 ve 1740 kapitülasyonları - Öteki devletlerin hakları - Karlofça anlaşması, Kaynarca anlaşması - Fransa hiçbir zaman ayrıcalıklarını kullanmaya ara vermedi - Halkın kurtuluşu (Salut public) Komitesi - 1802 anlaşması - Bonaparte ile Taleyrand'ın Brune'e buyrukları. 85

Öteki devletlerin Fransa'nın hakkını tanımaları - 1830 Londra Konferansı - Berlin anlaşmasının 62. mad-

desi - Metnin belirsizliği - Yorum denemeleri - P. Salvatore Lili olayı İtalyan ve Alman istekleri - Fransız bakanlarının görüş birliği: Flourens, Ribot, Hanotaux, Delcassé, Waldeck Rousseau, Pichon 87

Vatikan'ın haklarımızı onaylaması - **Aspera Rerum** bildirgesi - Léon III ve kardinal Langénieux - Papalığın devletle kilisenin ayrılması üzerine yayınladığı beyaz kitap 90

Bienvenu Martin'in görüşü - Vatican'ın tezi - Papalığın kararlarının önemi - Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu - Katolik çıkarlarıyla ilgili protectorat'nın önemi. 92

Ayrılmanın sonuçları - Papalığa bağlanan niyetler - İstanbul'daki Papalık büyükelçiliği - Büyük devletlerin protectorat çevresindeki çekişmeleri - İtalya ve Fransiskenler Fransa-İtalya yakınlaşması: 1905 anlaşması - Bazı misyoner gruplarının aktarılmasın - Papalığın tarafsızlığı - İtalya'da papaz düşmanlığının artışı - İtalyan hükümetiyle Vatikan arasındaki uzlaşmaz karşıtlık. 94

Almanya'nın istekleri - Filistin şirketi - Mgr Anzar - von Bülow'un demeci - Wilhelm II'nin hırsı - Vatikan'ın güvensizliği 98

Avusturya ve Roma - Kont Beust'in bir isteği - Kıpti'lerle Mirdit'lerin korunması - Papalığın hoşgörüşü - François-Joseph ve Papalık - Avusturya'nın gerçekçi hırsları 99

Protectorat'nın bölüşülmesinin sakıncası - Lefebvre de Béchain ve de Freycinet - Kardinal Langénieux'nün savunması Protectorat ya yok olacak ya da Fransa'nın elinde kalacak..... 101

Misyoner kurumların ulusallaştırılması - Fransız ögelerinin zayıflaması - Doğu'daki Fransız hayır kurumlarına açılan kredi Combes, Dubief, de Pressensé - İnançları yayma çabası ve keşiş kavgaları - Misyonerlerin açtıkları okulların yararları - Konya'daki assomptionistler - Pichon'un demeci - Değiş tokuş aracı olarak protectorat - Fransa yakın doğudan elini eteğini çekemez. 102

Protectorat'ya sığınmış olanlar - Uluslararası misyoner kurumları ve bunların önemi - İstanbul'daki katolik hayır kurumları - Anadolu'daki Assompsiyonistler - Yakındoğu misyonerleri 107

Vatikan'daki elçilikler - Papalıkla diplomatik ilişkilerin kesilmesi - Papalıkla anlaşma (concordataire) rejimiyle, Roma ile birlikte yürütülen faaliyetin ayrılığı - Papanın tarafsızlığı - Misyoner hayır kurumlarının paraca desteklenmesi - Laik misyon ve Selanik Lisesi - Pichon'un demeci - Doğudaki hayır kurumlarına açılan kredinin arttırılması - Clemenceau'nun savı..... 109

VI

Reformlar ve Tanzimat

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal rejimi - Yenenlerle yenilenler arasındaki eşitsizlik - Müslümanların ayrıcalıkları - Reaya'nın aşağı görülüşü - Dinsel cemaatler. 113

Irklar ve dinler arasındaki karşıtlıklar - Hükümetin değişmesi Yıldız Sarayı çevresi - Baskı rejimi - Kötü yö-

netim yöntemleri Memurların yiyiciliği - İmparatorluğun dağılışı. 114

24 Temmuz 1908 devrimi - Bu devrimin başarısı Avrupalıları olduğu kadar Türkleri de şaşırtıyor - Genel sevinç - Eski rejimin çöküşü - Türkler'deki reform geleneği. 116

İktidarın ele geçirilişi - İmparatorluğun yükselişi ve alçalışı - Köprülü Mustafa Fazıl Paşa'nın yeni düzenlemesi - Komşu devletlerin hırsları - Savaş ve karışıklık - Kaynarca anlaşması - Mustafa III ve Baron de Tott - Selim III - Aubert-Dubayet. 118

Mahmut II'nin tahta çıkışı - Yeniçerilerin kılıçtan geçirilmesi - Tanzimat'ın kökeni (15 Haziran 1826) - Orduda reform - Mahmut «Gavur Padişah». 121

Sultan Abdülmecit - Mustafa Reşit Paşa - Gülhane Hatt-ı Şerifi İngiltere ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelesi - 1856 Hatt-ı Hümayunu - Islahatçı Ali Paşa ve Fuat Paşa - İller yasası Mustafa Fazıl Paşa'nın raporu - Genel çözülme - Şura'i Devlet (Danıştay) başkanı Mithat Paşa - Avusturya ve Rusya'nın telkinleri - Fransız programı, Galatasaray Lisesi'nin kuruluşu Büyük devletlerin tehditleri - «Olay istiyorlar, program değil». .. 128

Jön Türkler - Abdülaziz'in sonu - Murat V. - Abdülhamid'in tahta çıkışı - Mithat Paşa'yı sadrazam yapıyor - Osmanlı İmparatorluğu'nun 1876'daki durumu - İstanbul Konferansı - 1876 Anayasası - Mithat Paşa'nın gözden düşmesi ve ölümü - **Evet Efendimcilik** - Abdülhamid'in kişisel yönetimi - Londra Konferansı - Türkiye'nin vasilik altına girmesi - Türk-Rus savaşı - Ayastefanos - Berlin Kongresi - Tanzimattan doğan sonuçlar 140

VII

Türkiye'nin Yenileşmesi ve Büyük Devletler

Büyük devletler ve Türkiye işleri - Türkiye'nin işlerine karışma politikası ve bütünlük politikası - Denge oyunu - Rusya'nın üstünlüğü - Balkan devletlerinin kurtuluşu - Padişahın korkuları 152

İngiliz politikası - «Zorunlu olmasa bile yararlı bağlaşık»: Türkiye - Yakındoğudaki İngiliz çıkarları - Avusturya ve **Drang nach Osten** - Ege denizine giden yollar Selanik, doğunun kapısı - Bosna Hersek'in işgali - Sofya ve Belgrad'da Avusturya-Macaristan'ın nüfuzu - İtalya'nın doğudaki istekleri - Trablus - Katolik protectorat'sı - Arnavutluk, Makedonya ve İzmir. 155

Fransa'nın çıkar gözetmeyişi - Gelenekleri - Tanzimat'ın her türlü reformcu girişimi desteklemesi - Mustafa Reşit Paşa'nın bir sözü 157

Bismarck, Berlin Kongresi'nde - Alman politikasının sürekliliği Ermeni buhranı - Berlin anlaşmasının 61. maddesi - Ermenistan sorunlarının çözümüm bir İngiliz işi haline geliyor - İlk karışıklıklar - Sason kırımı - Lord Salisbury'nin tehditleri 26 Ağustos 1896 günü Osmanlı bankasına yapılan saldırı İstanbul kırımları - Hanotaux'un demeci - Almanya, Avrupa birliğinin dışında kalıyor 158

Girit ve Yunanistan olayları - Wilhelm II'nin yakındoğu seyahati - Şam'daki şölen söylevleri - İmtiyazlar - Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman çağı başlıyor..... 160

At meydanında - Bizans anıları - 1898 Ekim ayı - Sembolik bir mantar - **Made in Germany** 161

Makedonya - Öldürmelerin ve ayaklanmaların bilançosu - Avrupa'nın işe karışması - 1896 Kararnamesi - **Statu quo** için Avusturya-Rusya anlaşması - 1902 ayaklanması - Hüseyin Hilmi Paşa üç vilayet genel denetçisi oluyor - Mürzsteg programı Maliye reformu - Avrupa'da anlaşmazlıklar - Mételin önündeki deniz gösterisi - Gümrük vergilerinin yükseltilmesi. 162

Jandarmanın yeniden örgütlenmesi - General Degiorgis - Yargı örgütlerinin denetimi - İngiliz-Rus anlaşmasının sonu - Baron Aehrenthal'in söylevi - İngiliz kabinesinin programı - Rusya'nın karşı projesi - Almanya'nın tutumu - 25 Mayıs 1908 İradesi Sadrazam Ferit Paşa Kara Kartal nişanını alıyor - Meşrutiyetin yeniden kuruluşu - İngiliz-Rus önerilerinin gecikmesi Abdülhamit istibdatı ve yabancıların karışması. 167

VIII

Meşrutiyetçi Türkiye

Jön Türklerin gerçekleştirdikleri işler - **Meşveret** İttihat ve Terakki Komitesi - Orduda propaganda - 24 Temmuz 1908 Devrimi..... 169

Kâmil Paşa Sadrazam oluyor - Hükümetin programı - Liberal hareketin iki eğilimi: istibdatla mücadele et-

mek ve yabancıların karışmalarına tepki - Karışıklık neden Makedonya'da çıktı Parçalanmanın evreleri - Yabancıların hareketlerinin sonucu «Türkiye Türklerindir». 172

Kötümser öngörüler - Seçimler - Abdülhamid'in tutumu - Meclis toplantısı - Özgürlük töreleri. 176

Türk-Bulgar çekişmesi - Guéchoff Olayı - Doğulular grevi Bosna-Hersek'in Avusturya topraklarına katılması - Tevfik Paşa'nın protestosu - Konferans tasarısı - Isvolski'nin seyahati Parasal ödünler ilkesi - Boykotlar ve pazarlıklar - Savaş tehlikesi - Rusya'nın işe karışması. 180

Balkanlardaki Rus politikası - Isvolski'nin önerileri - Bâb-ı Âli'nin karşı önerisi - Kâmil Paşa'nın düşmesi (14 Şubat 1909) Hilmi Paşa sadrazam oluyor (14 Şubat - 13 Nisan 1909) - Türk-Rus anlaşması - Türkiye ile Bulgaristan'ın uzlaşması - Jön Türklerin dış politikası - Pichon'un demeci - Ülkenin yeniden düzene sokulması: Hüseyin Hilmi Paşa'nın programı. 187

13 Nisan 1909 gösterisi - Softalar ve askerler - İstanbul'daki ordu birliklerine egemen olan düşünce - İttihat ve Terakki komitesinin ihtiyatsızlığı - Hasan Fehmi'nin öldürülmesi Padişahın Arnavut muhafız birliği - Ayaklanmanın gelişi güzelliği - Hüseyin Hilmi Paşa'nın düşmesi - Komitenin çöküşü. 191

Selanik, meşrutiyetin kalesi - Rumeli kolordularının harekete geçirilmesi - İç savaş belirtileri - Meşrutiyet ordusunun yığınağı - Çatalca'da bekleyiş - Görüşme girişimleri 193

Abdülhamid'in son selamlığı - Mahmut Şevket Paşa - Makedonya birliklerinin İstanbul'a girişi - Yıldız Sarayının sarılması Padişahın rolü üzerindeki kararsızlıklar - Jön Türklerin güvensizliği 194

Ayastefanos'ta - Abdülhamit'in yazgısı üzerine yürütülen tartışma - Politikacıların karşı çıkışı - Ordu komutanlarının ihtiyatlılığı - «Padişah, Padişah olarak kalacaktır» 195

Tahttan indirme fetvası - Tahttan indirildiğinin Abdülhamid'e bildirilmesi - Abdülhamid'in sonu - Bir saltanatın bilançosu (3 Ağustos 1876 - 27 Nisan 1909)... 195

Mehmet V - Liberal bir padişah - Tevfik Paşa'nın çekilmesi Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden sadrazamlığa getirilişi - Ferit Paşa içişleri bakanı oluyor. 196

Padişahın programı: ırkların kardeşliği, özgürlük-eşitlik-adalet - Osmanlı birliği ve eski ayrıcalıklar - Halkın müslümanlığa bağlılığı - Fransa'nın Osmanlılı İmparatorluğu'nun yenileşmesi yolundaki dilekleri. 197